

Mövzu 1. Beynəlxalq ümumi hüquq anlayışı, tənzimləmə predmeti

Plan:

1. Beynəlxalq hüququn anlayışı

2. Beynəlxalq hüququn xüsusiyyətləri

3. Beynəlxalq ümumi hüquq və beynəlxalq xüsusi hüquq

4. Müasir beynəlxalq hüququn əsas cəhətləri

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Василенко В.А. *Основы теории Международного права*. Киев, 1988.

Евинтов В.И. *Международное сообщество и правопорядок (анализ современных концепций)*. Киев, 1990.

Мовчан А.П. *Международный правопорядок*. М., 1996.

Мюллерсон Р.А. Международное публичное и международное частное право: соотношение и взаимодействие // *Сов. Ежегодник международного права*, 1985. М., 1986.

Тункин Г.И. *Теория международного права*. М., 1970.

Ушаков Н.А. *Проблемы теории международного права*. М., 1988.

Черниченко С.В. *Международное право. Современные теоретические проблемы*. М., 1993.

Шестаков Л.Н. Понятие международного права. // *Вестник Московского университета. Сер. 11. Право*. 1997. № 6.

Franck T.M. *The Power of Legitimacy Among Nations*. Oxford, 1990.

Ragazzi M. *The Concept of International Obligations Erga Omnes*. Oxford. 1997/

Schachter O. *International Law in Theory and Practice*. Dordrecht, 1991.

1. Beynəlxalq hüququn anlayışı. Ümumi hüquq nəzəriyyəsindən bizə məlumdur ki, hər bir cəmiyyətin normal fəalliyəti üçün hüququn, hüquqi nizamasalmanın mövcudluğu obyektiv, zəruri bir haldır, başqa sözlə desək, cəmiyyət olan yerdəhüquq da olmalıdır. Əgər dünyada olan dövlətləri bir cəmiyyət kimi, əgər belə demək mümkünsə, dünya dövlətlərinin ailəsi kimi təsəvvür etsək, onda belə bir məntiqi nəticəyə gələ bilərik ki, bu cəmiyyətin özündə də hüquqa obyektiv ehtiyac vardır. Bu hüquq **beynəlxalq hüquq** adlanır. Beynəlxalq hüquq ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüquq sistemlərindən fərqli olan və onlardan asılı olmayaraq mövcud olan hüquqi normalar sistemidir. O, məhz dövlətlər arasındakı müxtəlif xarakterli münasibətləri hüquqi çərçivəyə salmaq üçün yaranmışdır. Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərarası münasibətlər sisteminin, demək olar ki, hər bir aspektini əhatə edir. Bu normalar vasitəsilə dənizdən hava, məkanından bə kosmik fəzadan istifadə olunması, beynəlxalq telekommunikasiyalar, poçt xidmətləri, mal və sənişinlərin hava vasitəsilə daşınması və pul köçürülməsi nizama salınır;

beynəlxalq ticarət həyata keçirilir; ətraf mühitin mühafizəsi, insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi, cinayətkarların təhvil verilməsi və s. kimi dövlətlərin ümumi mənafeyində olan məsələlər həll olunur. Bununla əlaqədar demək lazımdır ki, *beynəlxalq hüquq diplomatiya və xarici siyasətlə üzvi surətdə bağlıdır*. Xarici siyasətin həyata keçirilməsi və diplomatik təcrübə beynəlxalq hüquqa uyğun olmalıdır. Digər tərəfdən, diplomatiya beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasının ən mühüm vasitəsi kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “beynəlxalq hüquq” termini onun ifadə etdiyi anlamın təbiətini heç də düzgün əks etdirmir. Öz mənşəyini hələ Roma hüququnda təşəkkül tapmış “*jus gentium*” (“xalqların hüququ”) ifadəsindən götürdüyünə görə, bu termin dünyanın əksər dillərində də məhz “xalqlar arasındakı hüquq” mənasında işlədilir (məsələn, ingilis dilində - international law, fransız dilində - droit international, ispan dilində - derecho internacional, alman dilində - Völkerrecht, türk dilində - milletlərarası hukuk, rus dilində - международное право və s.). Əslində isə beynəlxalq hüquq anlamı məhz *dövlətlərarası hüquq* kimi başa düşülməlidir, çünki beynəlxalq hüquq bilavəsitə xalqlar tərəfindən yaradılmır və xalq üçün deyil, mahiyyət etibarilə dövlətlər üçün, dövlətlərarası əlaqələrin tənzimlənməsi üçündür. Doğrudur, mövcud beynəlxalq hüquq normalarına görə, xalqlar bilavasitə beynəlxalq hüquqdan irəli gələn bəzi hüquqlara

malikdirlər, məsələn, özünümüəyyən etmə hüququ (öz müqəddaratını təyyin etmək hüququ), inkişaf hüququ, sülh hüququ bə s. Digər tərəfdən, sonrakı mövzulardan bizə məlum olacaqdır ki, beynəlxalq hüquq, dövlətlərin müvafiq razılaşmasından sonra, digər subyektlər üçün də, məsələn, beynəlxalq təşkilatlar, transmilli korporasiyalar, fərdlər üçün də beynəlxalq hüquq və vəzifələr nəzərdə tuta bilər. Bununla belə, *öz təbiətinə görə, beynəlxalq hüquq dövlətlər tərəfindən yaradılan, əsasən, dövlətlərə yönəlmiş və yerinə yetirilməsi dövlətlərin öz tərəfindən təmin edilən hüquq sistemi olaraq qalır.*

Beynəlxalq hüquqa onun təbiətini əks etdirən belə bir qısaca tərif vermək olar:

Beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salmaq üçün onların qarşılıqlı razılığı əsasında yaradılan hüquqi normalar sistemidir.

2.Beynəlxalq hüququn xüsusiyyətləri. Təbii ki, obyektiv mənada hüquqa xas olan əlamətlər beynəlxalq hüquq normaları üçün də səciyyəvidir. Ən əsası, bu normalar da müvafiq subyektlər üçün hüquqi ümumməcburi xarakter daşıyır və onların yerinə yetirilməsi müəyyən sanksiya ilə təmin edilir. Lakin beynəlxalq hüquq onu dövlətdaxili (milli) hüquqdan fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər, hər şeydən öncə, beynəlxalq hüququn mövcud olduğu və fəaliyyət göstərdiyi dövlətlərarası mühitlə və suveren, formal baxımdan bir-birindən asılı olmayan dövlətlərin olması ilə əlaqədardır. *Birincisi*, fiziki və hüquqi şəxslər və dövlət orqanları arasındakı münasibətləri nizama salan dövlətdaxili hüquqdan fərqli olaraq, beynəlxalq hüquq dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri (beynəlxalq təşkilatlar və s.) arasında yaranan münasibətləri nizama salır. *İkincisi*, beynəlxalq sistemdə qanunverici orqan yoxdur. Heç bir beynəlxalq təşkilat və ya orqan, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı dövlətlər üçün hüquqi cəhətdən məcburi olan normalar yaratmaq səlahiyyətinə malik deyildir. Beynəlxalq təşkilatların orqanlarından biri kimi fəaliyyət göstərən parlamentlər də (məsələn, Avropa İttifaqıda - Avropa parlamenti, Avropa Şurasında – Parlament Assambleyası və s.) milli parlamentlərə xas olan bəzi əlamətlərə malik olsalar da, “qanunvericilik” səlahiyyətindən məhrumdurlar. Üçüncüsü, beynəlxalq sistemdə, dövlətin

daxilində olduğu kimi, mərkəzləşdirilmiş icra və məhkəmə mexanizmi yoxdur. Beynəlxalq hüquq normalarının yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi dövlətlərin öz ixtiyarına buraxılmışdır; beynəlxalq hüququn yaradıcısı və başlıca təminatçısı dövlətlərdir. Lakin bəzi hallarda bu funksionu dövlətlər müqavilələr vasitəsilə bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq təşkilat və ya orqanlara həvalə edirlər. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə real qorxu yaradan dövlətə qarşı hərbi və qeyri-hərbi sanksiyalar tətbiq edə bilər. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, o, bu və ya digər işə yalnız müvafiq dövlətlər buna razılıq verdikdə baxa bilər. Sadəcə dillə desək, ən ağır beynəlxalq hüquq pozuntusu törətmiş dövləti belə onun razılığı olmadan Beynəlxalq Məhkəməyə “vermək” olmaz.

Beynəlxalq hüququn xüsusiyyətlərini düzgün başa düşmək üçün olduqca mühim bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Əslində biz burada beynəlxalq hüququ dövlətdaxili hüquqdan fərqləndirən daha bir cəhəti nəzərə çatdırmaq istəyirik. Söhbət ondan gedir ki, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən müəyyən olunmuş və ya tanınmış hüquq normaları prinsip etibarilə dövlətin bütün ərazisinə və bu ərazidə olan bütün hüquqi və fiziki şəxslərə şamil edilir. Beynəlxalq hüquq isə belə yekcins deyildir və ola da bilməz. Bu baxımdan beynəlxalq hüquq anlamı elə qəbl edilməməlidir ki, söhbət burada yalnız dünyanın bütün dövlətlərini əhatə edən, bütün dövlətlərin riayət etməli olduğu hüquqdan gedir. Qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq hüququ dövlətlər özü yaradır və bunun nəticəsində iki dövlət arasında bağlanan ikitərəfli müqavilə də, bütöv regionu əhatə edən razılaşma da və bütün dünya dövlətləri üçün məcburi olan norma da beynəlxalq hüquq deməkdir. Bunu nəzərə almaqla, beynəlxalq hüquq sisteminin özündə *ümumi beynəlxalq hüququ vəpartikulyar beynəlxalq hüququ* ayırmaq olar. Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində çox geniş istifadə olunan “ümumi beynəlxalq hüquq ” termini vasitəsilə bütün dövlətlər məcburi olan beynəlxalq hüquq normaları ifadə olunur. Bu normalara *hamılıqla tanınmışprinsiplər və ya hamılıqla tanınmışnormalar* da deyirlər. Partikulyar beynəlxalq hüquqa isə müəyyən regionda və ya iki dövlət arasında mövcud olan normalar daxildir. Bu baxımdan, məsələn, hər hansı bir dövlətin beynəlxalq hüququ pozması dedikdə, biz bunu, daha dəqiq desək, həmin dövlətin bu və ya digər səviyyədə öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliyi pozması kimi başa düşməliyik.

3.Beynəlxalq ümumi hüquq və beynəlxalq xüsusi hüquq.Bəzən beynəlxalq hüquq anlamı geniş mənada işlədilir və iki müstəqil normativ kompleks və elm sahəsi olan *beynəlxalq ümumi hüquq* (public international law) və *beynəlxalq xüsusi hüquq* (private international law) buraya daxil edilir. Beynəlxalq ümumi hüquq dedikdə, yuxarıda anlayışını və təbiətini şərh etdiyimiz dövlətlərarası hüquq başa düşülür. Əslində bu terminə beynəlxalq praktikada, demək olar ki, rast gəlinmir və o, əsasən elmi tədqiqatlarda və tədris prosesində beynəlxalq xüsusi hüquqdan fərqləndirilmək üçün istifadə olunur; onun əvəzinə hamı üçün anlaşıqlı olan “beynəlxalq hüquq” termini işlədilir. Beynəlxalq xüsusi hüquqa gəldikdə isə, o, *qeyri-dövlət xarakterli beynəlxalq münasibətləri*, yəni hər şeydən əvvəl əcnəbi fiziki və ya hüquqi şəxsin iştirak etdiyi mülki-hüquqi və ona yaxın olan münasibətləri nizama salan normalar sistemi kimi başa düşülür. Beynəlxalq hüquqla (beynəlxalq ümumi hüquqla) beynəlxalq xüsusi hüquq arasında sıx əlaqə mövcuddur. Belə ki, a) onların hər ikisi beynəlxalq münasibətləri nizama salır; b) hər ikisi digər dövlətin hüquq subyektiyini tanıyır; c) mülki-hüquqi münasibətləri nizama salan beynəlxalq sazişlər beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə zidd ola bilməz; ç) bu sazişlər çox hallarda dövlətlərarası razılaşmaların həyata keçirilməsi istiqamətində bağlanılır.

Beynəlxalq ümumi hüquqla beynəlxalq xüsusi hüquq arasındakı fərqləri aydın başa düşmək üçün Roma hüququndan bizə məlum olan jus publicum və jus privatum bölgüsünü yada salmaq lazımdır. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

1) *subyektlərinə görə*:

Beynəlxalq ümumi hüquqda (BÜH) – dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, dövlətəbənzər qurumlar və s.;

Beynəlxalq xüsusi hüquqda (BXH) – fiziki və hüquqi şəxslər;

2) *predmetinə görə*:

BÜH-da - dövlətlərarası hakimiyyət xarakterli münasibətlər;

BXH-da – beynəlxalq xüsusi hüquq xarakterli (mülki, ailə, əmək və s.) münasibətlər;

3) *mənbələrinə görə*:

BÜH-da – beynəlxalq müqavilə, beynəlxalq adət və s.;

BXH-da – milli qanunvericilik, beynəlxalq müqavilələr, ticarət adətləri və s.;

4) *nizamasalma metoduna görə:*

BÜH-da – müstəqil dövlətlərin razılığa gəlməsi;

BXH-da – ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyindəki kolliziyaların aradan qaldırılması (bu səbəbdən hər bir dövlətin özünün beynəlxalq xüsusi hüququ vardır);

5) *ortaya çıxan məsuliyyətin xarakterinə görə:*

BÜH-də – beynəlxalq- hüquqi məsuliyyət ;

BXH-də – mülki-hüquqi məsuliyyət.

4. Müasir beynəlxalq hüququn əsas cəhətləri. Nəhayət, bu mövzu şərhində daha bir məqamı da qeyd etmək istəyirik. Beynəlxalq hüquq elmində və habelə praktikada **“müasir beynəlxalq hüquq”** ifadəsinə tez-tez rast gəlmək olur. Bu ifadə təkcə zaman mənasında deyil, daha çox keyfiyyət baxımından işlədilir. Bu gün qüvvədə olan beynəlxalq hüquq klassik beynəlxalq hüquqdan keyfiyyətcə kəskin sürətdə fərqlənir. Müasir beynəlxalq hüququn səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir: a) bu gün beynəlxalq hüquq təkcə sivil və xristian dövlətlərin deyil, bütün dünya birliyinin ümumi mənafeyni əks etdirən və beynəlxalq sülhün bə təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün xüsusi mexanizmi olan normativ sistemə çevrilmişdir; b) müharibə bə istənilən güc tətbiqi birmənalı şəkildə qadağan edilmişdir; c) əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi beynəlxalq öhdəlik kimi qəbul edilmişdir bə bununla bağlı olaraq fərd müəyyən dərəcədə beynəlxalq-hüquqi subyekliyə yiyələnmişdir; ç) beynəlxalq normativ sistemdə jus cogens normalarının və erga omnes öhdəliklərinin (yəni bütün beynəlxalq birliyə qarşı olan öhdəliklər) olması hamılıqla qəbul edilmişdir; d) beynəlxalq cina- yətlərə (təcavüz, genosid, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər, beynəlxalq terrorizm, narkotik basitələrin qeyri-qanuni dövriyyəsi və b.) görə dövlətlərin bə fiziki şəxslərin beynəlxalq məsuliyyəti institutu yaradılmışdır.

Mövzu 3. BEYNƏLXALQ HÜQUQUN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Plan:

1. Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin anlayışı

2. Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi

3. Dövlətlərin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamaq prinsipi

4. Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi

5. Beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi

6. Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi

7. Ərazi bütövlüyü prinsipi

8. Xalqların özünü müəyyən etmə prinsipi

9. Əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi

10. Dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək prinsipi

11. Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipi

Ədəbiyyat siyahısı.

Бараташвили Д.И. *Принцип суверенного равенства государств в международном праве*. М., 1978.

Волова Л.И. *Принцип территориальной целостности и неприкосновенности в современном международном праве*. Ростов-на-Дону., 1981.

Волова Л.И. *Нерушимость границ – новый принцип международного права*. Ростов-на-Дону., 1987.

Клименко Б.М., Ушаков Н.А. *Нерушимость границ – условие международного мира*. М., 1978.

Левин Д.Б. *Принцип мирного разрешения международных споров*. М., 1977.

Мартыненко А.П. *Права народов в современном международном праве*. Киев, 1993.

Менжинский В.И. *Неприменение силы в международных отношениях*. М., 1976.

Талалев А.Н. *Хельсинки: принципы и реальность*. М., 1985.

Тиунов О.И. *Принцип соблюдения международных обязательств*. М., 1979.

Ушаков Н.А. *Невмешательство во внутренние дела государств*. М., 1971.

Черникенко С.В. Принцип самоопределения народов (современная интерпретация) // *Московский журнал международного права*. 1996. № 4.

1.Бeynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin anlayışı. Müasir beynəlxalq hüquqda bir sıra xüsusi əhəmiyyətli normalar mövcuddur ki, onlarsız beynəlxalq sistemin normal fəaliyyət göstərməsi praktik cəhətdən mümkün deyildir. Həmin normalar beynəlxalq hüququn əsas prinsipləridir.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu prinsiplər;

a) beynəlxalq hüququn ən mühüm normalarıdır;

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri beynəlxalq hüquq sisteminin normativ hüquqi əsasını təşkil edir. Dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması və həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün qarşılıqlı münasibətləri bu prinsiplərə söykənir.

b) öz mahiyyətinə görə beynəlxalq hüququn ən ümumi normalarıdır;

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bir növ ori-yentir rolunu oynayır. Onlar dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin davranışının ümumi istiqamətlərini müəyyən edir. Bu prinsiplər beynəlxalq münasibətlərin istənilən sahəsinə sirayət edir və dəqiq ifadə olunmuş davranış qaydalarında konkretləşdirilir.

a) dünyayın bütün dövlətləri üçün hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşıyan ümumtənzim normalardır;

Beynəlxalq hüququn bir sıra əsas prinsipləri BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsində BMT-nin bütün üzvləri üçün məcburi normalar kimi göstərilmişdir.

Həmin maddənin 6-cı bəndində isə deyilir: “Təşkilat təmin edir ki, onun üzvü olmayan dövlətlər, bunun beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün zəruri ola bildiyi dərəcədə, bu prinsiplərə uyğun hərəkət etsinlər”.

ç) ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan imperativ jus cogens normalarıdır.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bütövlükdə beynəlxalq birlik tərəfindən tanınır və qəbul edilir və yalnız beynəlxalq birliyin özü tərəfindən ləğv edilə bilər. Beynəlxalq hüququn bütün normaları beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə uyğun olmalıdır.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən kənarda və onlarsız beynəlxalq hüququn özü də yoxdur.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır və bir-birini şərtləndirir. *BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında 1970-ci il Bəyannaməsində* qeyd edilir ki, bu prinsiplərin tətbiqi və təsiri zamanı onların hər biri bütün digər prinsiplərin kontekstində nəzərdən keçirilməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir beynəlxalq hüququn bir sıra əsas prinsipləri BMT-nin Nizamnaməsində (2-ci maddədə) öz əksini tapmışdır. Lakin bunlardan bəziləri məqsəd və ya ümumi öhdəlik kimi ifadə olunmuşdur. Sonralar dövlətlər bu prinsiplərin məzmununu dəqiqləşdirməyə və onları məcəllələşdirməyə çalışmışlar. BU, BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi əsasında yuxarıda adı çəkilmiş Bəyannamənin qəbul olunması ilə nəticələnmişdir. Doğrudur, Bəyannamədə beynəlxalq hüququn heç də bütün prinsipləri deyil, cəmi yeddi prinsipi əks olunmuşdur:

- 1) güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi;
- 2) beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi;
- 3) dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamaq prinsipi;
- 4) dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək prinsipi;
- 5) xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etmə prinsipi;
- 6) dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi;

7) dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq öz üzərlərinə götürdükləri

öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməsi prinsipi.

Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə Helsinki Müşavirəsinin 1 avqust 1975-ci il tarixli Yekun aktında isə on prinsip göstərilmişdir; yuxarıda sadəlanmış prinsiplərə burada daha üçü əlavə olunmuşdur:

- 1) sərhədlərin toxunulmamazlığı prinsipi;
- 2) dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi;
- 3) əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Helsinki Yekun aktı özü-özlüyündə beynəlxalq müqavilə deyildir və regional xarakterli bir sənəddir. Lakin onun təsbit etdiyi prinsiplər, o cümlədən bu üç prinsip onun qəbul olunmasına qədər artıq ümumi beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsi idi və bütün dövlətlər tərəfindən tanınmışdı. Yəni Helsinki Yekun aktı, sadəcə olaraq, müasir beynəlxalq hüququn hamılığa qəbul edilmiş on əsas prinsipini bəyan etmişdir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, hər bir prinsip özü bir hüquqi normadır və deməli, özündə konkret normativ məzmun, yəni müəyyən beynəlxalq hüquqlar və müvafiq öhdəliklər ehtiva edir. Aşağıda əsas diqqət məhz bu məqama yetirilmişdir

2. Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi. Bu prinsip öz birbaşa ifadəsini BMT nin Nizamnaməsini 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində tapmışdır: “Təşkilat onun bütün Üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanır”.

Suveren bərabərlik prinsipinin məzmunu iki ünsürdən ibarətdir.

1. Hər bir dövlət tam *suverenliyə* malikdir və öz siyasi və iktisadi sistemini sərbəst və manesiz olaraq özü müəyyən edir. Hər bir dövlət bütün digər dövlətlərin suverenliyinə, o cümlədən ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə hörmət etməlidir.

2. Bütün dövlətlər ərazisinin miqyasından, əhalisinin sayından, inkişaf səviyyəsindən və hərbi-siyasi potensialından asılı olmayaraq *hüquqi cəhətdən* bərabərdir. Beynəlxalq təşkilatlarda, bir qayda olaraq, hər bir dövlət bir səsə malikdir. Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlər tərəfindən qarşılıqlı razılıq yolu ilə bərabər hüquqlu əsasda yaradılır.

Suveren bərabərlik prinsipi bütün dövlətlərin beynəlxalq məsələlərin həllində bərabər iştirakını təmin etməyə yönəlmişdir.

3.Dövlətlərin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamaq prinsipi. Bu prinsip dövlətlərin suveren bərabərlik prinsipi ilə üzvi surətdə bağlıdır və əslində onu tamamlayır. Prinsipin məğzi ondan ibarətdir ki, dövlətin öz suveren hüquqlarını öz arzu və iradəsinə uyğun həyata keçirməsinə heç bir digər dövlət və ya beynəlxalq təşkilat qarışa bilməz.

BMT Nizamnaməsinin 2-cı maddəsinin 7-ci bəndində deyilir: “Bu Nizamnamənin heç bir müddəası Birləşmiş Millətlərə səlahiyyət vermir ki, hər hansı bir dövlətin əsas etibarilə daxili yurisdiksiyasında olan məsələlərə müdaxilə etsin...”.

Doğrudur, göstərilən qadağa bilavasitə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzərinə qoyulmuşdur. Lakin məntiqi təfsir belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, dövlətlərin daxili işinə qarışmamaq öhdəliyi BMT-nin bütün üzvlərinə şamil olunur. Hazırda dünyanın hər bir dövləti üçün imperativ xarakter daşıyan bu prinsipin normativ məzmunu bir sıra mühüm sənədlərdə, o cümlədən *Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmağın yolverilməzliyin, onların müstəqilliyinin və suverenliyinin qorunması haqqında BMT-nin 1965-ci il Bəyannaməsində*, yuxarıda adı çəkilmiş 1970-ci il Bəyannaməsində, Helsinki Yekun aktında açıqlanır.

Qeyd edək ki, “dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan məsələlər” onun ərazi daxilində olan məsələlər demək deyildir. Dövlətin ərazisində baş verən bir çox məsələlər, - misal üçün, xarici səfirliyin binasına basqın edilməsi, - heç də onun daxili işi sayılmır. Digər tərəfdən, ilk baxışdan, “beynəlxalq” sayılan hər hansı məsələ, - misal üçün, dövlətin başqa bir dövlət ilə üçüncü tərəfin hüquq və mənafelərinə toxunmayan müqavilə bağlaması, - həmin dövlətlərin daxili işi hesab olunur və ona istənilən müdaxilə qadağandır. Hansı məsələnin dövlətin daxili işi olmasını beynəlxalq hüquq müəyyən emir və edə də bilməz. Lakin bir şey aydındır ki, əgər hər hansı məsələ üzrə dövlət öz üzərinə beynəlxalq öhdəlik götürmüşsə, bu, artıq onun daxili məsələsi sayıla bilməz. Daimi Beynəlxalq ədalət məhkəməsi 1930-cu ildə qeyd etmişdi ki, “dövlətin daxili səlahiyyət dairəsində olan məsələlərin” həcmi sabit deyildir və bu, beynəlxalq hüququn inkişafı ilə dəyişə bilməz. Məsələn, o vaxtlar və ondan sonrakı illərdə də dövlətlərin sirf daxili işi olan insan hüquqlarının milli qanunvericilikdə təsbiti və qorunması məsələsi bu gün prinsip etibarilə beynəlxalq məsələyə çevrilmişdir. Nəhayət, burada bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, əgər bir dövlətin ərazisindəki daxili münaqişə və ya situasiya beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə real qorxu yaradırsa, bu, yenə də daxili məsələ sayılmır və

BMT Təhlükəsizlik Şurası bu hallarda BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə müvafiq olaraq məcburiyyət tədbirləri tətbiq edə bilər; təbii ki, həmin kollektiv sanksiyalar qətiyyət dövlətin daxili işlərinə qarışmaq deyildir.

Sözü gedən prinsipin normativ məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir:

1) dövlətin suverenliyinə və onun siyasi və iqtisadi əsaslarına qarşı yönəlmiş silahlı müdaxilə və digər müdaxilə formaları qadağandır;

2) heç bir dövlət başqa bir dövlətin, onun öz suveren hüquqlarını həyata keçirməkdə özünə tabe edilməsinə və bununla ondan hər hansı imtiyaz əldə edilməsinə nail olmaq üçün hərbi, siyasi və ya istənilən digər məcburiyyət tətbiq edə bilməz;

3) başqa bir dövlətin quruluşunun zorakı yolla dəyişdirilməsinə yönəlmiş təxribatçı və ya terrorist fəaliyyətin təşkili və yaxud dəstəklənməsi yolverilməzdir;

4) başqa bir dövlətdə silahlı münaqişəyə müdaxilə qadağandır;

5) hər bir dövlət digər dövlətlərin (və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin) müdaxiləsi olmadan öz siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sistemini seçmək hüququna malikdir.

4. Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi. Müasir beynəlxalq hüquq üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olan bu prinsip öz birbaşa ifadəsini BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində tapmışdır. Burada deyilir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün Üzvləri “öz beynəlxalq münasibətlərində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı, yaxud Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər”. Prinsipi özündə əks etdirən sənədlər sırasında *Təcavüzün tərifi haqqında BMT Baş Assambleyasının 1974-cü il qətnaməsini, Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında 1987-ci il Bəyannaməsini* xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

“Güc” dedikdə, BMT Nizamnaməsində hərbi, silahlı güc başa düşülür. Ədəbiyyatda bəzən rast gəlinən və bu terminin məna yükünün genişləndirilməsi, iqtisadi, və hətta ideoloji gücün də bu termin vasitəsilə əhatə olunmasını nəzərdə tutan fikirləri birmənalı qəbul etmək olmaz və demək olar ki, bu fikirlər pozitiv beynəlxalq hüquqa söykənmir.

BMT Nizamnaməsinin göstərilən müddəasının bəzən belə bir təfsiri verilir ki, dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı olmayan, hər hansı “bəraətverici” məqsədlə, məsələn, insan hüquqlarının kütləvi pozulması hallarının qarşısını almaq üçün birtərəfli qaydada güc tətbiq olunması (buna “*humanitar müdaxilə*” deyilir) beynəlxalq hüquqa, daha doğrusu, sözü gedən prinsipə zidd deyildir. Doğrudur, BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən sanksiyalaşdırılmamış humanitar müdaxiləyə mənəvi baxımdan, humanizm nöqtəyi-nəzərindən haqq qazandırmaq olar, lakin dövlətlərin müvafiq praktikasını güc tətbiqinin, BMT Nizamnaməsində əks olunmuş və aşağıda şərh olunacaq iki istisnadan başqa, bütün hallarda yolverilməzliyini təsdiq edir.

Sözü gedən prinsipə görə, aşağıdakı hərəkətlər hüquqazidd hesab olunur:

- digər dövlətin beynəlxalq sərhədlərini pozmaq məqsədilə və ya beynəlxalq mübahisələri, o cümlədən ərazi və yaxud sərhəd mübahisələrini həll etmək üçün güc tətbiq etmək və ya güc tətbiqi ilə hədələmək;
 - silahlı güc tətbiq etməklə əvəzçixma təzyiq tədbirləri;
- burada, qadağan olunmuş əməllər sırasında bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin limanlarını blokadaya almasını (buna “*dinc blokada*” deyilir) göstərmək olar.
- qeyri-nizami qüvvələrin və ya silahlı bandaların təşkili və ya təşkilinə dəstək verilməsi;
 - digər dövlətlərin ərazisində vətəndaş müharibəsinin və yaxud terror aktlarının təşkil edilməsi, onlara yardım edilməsi və ya onlarda birbaşa iştirak edilməsi;
 - digər dövlətin ərazisinin qeyri-qanuni güc tətbiq etməklə işğal edilməsi;
 - güc tətbiq etməklə və ya güc tətbiqi ilə hədələməklə digər dövlətin ərazisinin ələ keçirilməsi;
 - xalqları özünü müəyyən etmə hüququndan, azadlıq və müstəqillikdən məhrum edən zorakı hərəkətlərin törədilməsi.

Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipinin ən ağır pozuntusu *silahlı təcavüz* hesab olunur. Təcavüz və onun ən təhlükəli forması olan silahlı təcavüzü, əlbəttə ki, qarışdırmaq olmaz. Dövlət aktı kimi (fərdin törətdiyi beynəlxalq cinayət kimi yox) təcavüzün anlayışı barədə beynəlxalq müqavilə olmasa da, BMT Baş Assambleyasının XXIX sessiyasında (14

dekabr 1974-cü il) qəbul olunmuş 3314 sayılı qətnamə mövcuddur. “*Təcavüzün tərifi*” adlanan bu qətnaməyə görə, aşağıdakı aktlardan hər biri təcavüz sayılır.

1) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisinə soxulması və ya basqın etməsi, yaxud hər hansı işğal;

2) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisini bombardıman etməsi və ya onun ərazisinə qarşı hər hansı silahın tətbiq edilməsi;

3) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin liman və ya sahillərini blokadaya alması;

4) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin quru, dəniz və ya hava qüvvələrinə, yaxud dəniz və hava donanmasına basqın etməsi;

5) bir dövlətin, başqa bir dövlətin ərazisində onunla razılaşma əsasında yerləşən silahlı qüvvələrinin bu razılaşmanın şərtlərini pozmaqla istifadə edilməsi və habelə həmin silahlı qüvvələrin bu razılaşmanın xitam olunmasından sonra göstərilən ərazidə qalmaqda hər hansı formada davam etməsi;

6) dövlətin öz ərazisini, həmin ərazini üçüncü bir dövlətə qarşı təcavüz aktı törətmək üçün istifadə istifadə edən başqa bir dövlətin sərimcamına verməsi;

7) bir dövlət tərəfindən və ya həmin dövlətin adından başqa bir dövlətə qarşı hərbi əməliyyatlar həyata keçirən silahlı bəndələrin, qrupların, qeyri-nizami qüvvələrin və ya muzdluların göndərilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, təcavüz aktının müəyyən edilməsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə aiddir (BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsi). Təhlükəsizlik Şurasının bu preroqativi, habelə “Təcavüzün tərifi haqqında” qətnamədə və Bəynəlxalq cinayət məhkəməsinin Nizamnaməsində ifadə olunmuşdur. Lakin, yaxşı məlum olduğu kimi, siyasi mülahizələr ucbatından çoxsaylı təcavüz aktları, birbaşa basqın faktları da daxil olmaqla, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən lazımi tövsifini almışdır. Buna ən bariz misal kimi Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi məlum hərəkətləri göstərmək olar. Bu açıq-aşkar təcavüz aktları nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizə qədər işğal olunmuşdur. Təəssüflər olsun ki, konfliktlə bağlı Təhlükəsizlik Şurasının çıxardığı dörd

qətnamənin heç birində (822, 853, 874 və 884) təcavüz aktı barəsində, Ermənistanın təcavüzkar dövlət elan olunması barəsində heç nə deyilmir.

Yuxarıda göstədiyimiz kimi, güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipindən iki müstəsna halmövcuddur, yəni beynəlxalq hüquq yalnız iki halda silahlı gücün tətbiqinə yol verilir:

1. Özünümüdafiə.

Dövlət silahlı basqıdan özünü müdafiə etmək məqsədilə fərdi qaydada və ya başqa dövlətlərlə birgə və proporsionallıq prinsipinə əməl etmək şərtilə güc tətbiq edə bilər. BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində deyilir: “Bu Nizamnamənin heç bir müddəası, əgər Birləşmiş Millətlərin Üzvünə qarşı silahlı basqın baş verərsə, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün zəruri olan tədbirlə görülməyə qədər, ayrılmaz xarakter daşıyan fərdi və ya kollektiv özünümüdaafiə hüququna xələl gətirmir”.

2. Sülhə təhlükə, sülhün pozulması və ya təcavüz aktı olduqda, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarına əsasən.

BMT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsinə müvafiq olaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurası “...hava, dəniz və ya quru qüvvələri vasitəsilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və ya bərpası üçün zəruri ola bilən tədbirlər görə bilər”.

5. Beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndinə görə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün Üzvləri “öz beynəlxalq mübahisələrini dinc vasitələrlə o qaydada həll edirlər ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik və ədalət təhlükəyə məruz qalmasın”.

Əsas bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi yuxarıda şərh etdiyimiz güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi ilə sıx surətdə bağlılıq və onun məzmununu tamamlayır. Doğrudur, sözü gedən prinsip ümumi beynəlxalq hüquq norması kimi bir qədər əvvəl- hələ ikinci dünya müharibəsindən qabaq formalaşmışdır. *Beynəlxalq toqquşmaların dinc həlli haqqında 1907-ci il Haqa Konvensiyasında* (1-ci və 2-ci maddələr) və *Millətlər Liqasının Stututunda* (12-ci, 13-cü, 15-ci və 17-maddələr) məhdud çərçivədə təsbit olunmuş bu prinsip bu günkü anlamda, yəni heç bir qeyri-şərtsiz və imperativ formada ilk dəfə olaraq *1928-ci il Brain-Kelloq Paktında* öz əksini tapmışdır. Paktın II maddəsində birbaşa göstərilirdi ki, müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər öz

aralarında ortaya çıxan bütün mübahisə və ya münaqişələri, onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər. Sonralar BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş bu mühüm norma, həmçinin əsas regional təşkilatların nizamnamələrində də birbaşa əks olunmuşdur.

Prinsipin normativ məzmununa keçməzdən qabaq “beynəlxalq mübahisə” anlayışını açıqlamağa ehtiyac vardır.

Heç bir müvafiq beynəlxalq sazişdə , o cümlədən BMT Nizamnaməsində beynəlxalq mübahisənin tərfi verilmir. Beynəlxalq Məhkəmə iki dəfə bu məsələ ilə qarşılaşmışdır. Daimi Beynəlxalq ədalət məhkəməsi *Mavromatis işində* (1924-cü il) qeyd edilmişdi ki, “mübahisə-iki şəxs arasında hər hansı hüquq normasına və ya fakta görə fikir müxtəlifliyidir”. Oxşar tərif *Cənub-qərbi Afrika işində (ilkin etirazların mərhələsi, 1962-ci il)* də verilmişdir. Sadəcə belə demək olar ki, mübahisə o zaman mövcuddur ki, bir dövlət digər dövlətə qarşı iddia irəli sürür, o biri dövlət isə bu iddianı rədd edir. Beynəlxalq mübahisənin aşağıdakı əlamətlərini göstərmək olar:

- 1) iki və ya daha artıq tərəfin – beynəlxalq hüquq subyektlərinin olması;
- 2) mübahisənin dövlətin daxili səlahiyyət dairəsində olmaması;
- 3) mübahisə edən tərəfin qarşılıqlı iddialarının olması;
- 4) tərəflərin öz aralarında mübahisənin yaranması faktını etiraf etməsi;
- 5) mübahisənin taranması anının müəyyən edilməsi.

Mübahisə “*situasiya*” dan fərqləndirilməlidir. Doğrudur, çox zaman bu iki termin bir yerdə işlədilir. Məsələn, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndini, habelə *Beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qorxu yarada bilən mübahisə və situasiyaların qarşısının alınması və aradan qaldırılması və BMT-nin bu sahədə rolu haqqında Bəyannaməni* göstərmək olar. Situasiya dövlətlərin maraqlarının toqquşması nəticəsində gərginliyin yaranmasıdır, lakin bu zaman tərəflər bir-birinə qarşı iddialar irəli sürmürlər. *Situasiya zamanı sanki tərəflər olmur, yəni qarşılıqlı iddialar yoxdur*. Belə demək olar ki, hər bir mübahisə situasiya, lakin heç də hər bir situasiya mübahisə deyildir. Mübahisə və situasiyanın fərqləndirilməsi nəzəri məsələ deyildir; bunun olduqca mühüm praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 27-ci maddəsinin 3-cü bəndinə görə, mübahisənin tərəfi olan Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü

qərar qəbul edilərkən səsvermədə iştirak etməməlidir. Bu müddə situasiyalara şamil olunmur. BMT Nizamnaməsinin 36-cı maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən, Təhlükəsizlik Şurası həmin mübahisənin, həm də situasiyanın istənilən mərhələsində müvafiq nizamlama prosedurları və ya metodları tövsiyə edə bilər. 37-ci və 38-ci maddələrə görə isə, Təhlükəsizlik Şurası tərəflərə situasiyanın yox, mübahisənin həlli şərtlərini tövsiyə edə bilər. Nəhayət, BMT Beynəlxalq Məhkəməsinə iş situasiya ilə deyil, yalnız mübahisə ilə bağlı verilə bilər.

Lakin istənilən halda, beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi həm beynəlxalq mübahisələrə, həm də beynəlxalq situasiyalara şamil olunur.

Beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipinin məzmunu dövlətlərin aşağıdakı hüquq və öhdəliklərində öz ifadəsini tapır:

1. Dövlətlər öz mübahisələrini, onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, yalnız yə yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər. Lakin prinsipin məzmunundan belə alınmır ki, dövlətlər öz beynəlxalq mübahisələrini mütləq həll etməlidirlər. Beynəlxalq hüquqda dövlətlərdən bunu imperativ şəkildə tələb edən norma yoxdur. Beynəlxalq hüququn tələb etdiyi budur ki, əgər dövlət öz mübahisəsini nizamlamaq qərarına gəlibsə, bunu yalnız dinc yolla etməlidir.

2. Dövlətlər öz mübahisələrini həll edərkən dinc vasitələrdən hər hansı birini seçmək hüququna malikdirlər. Lakin dövlətlər qabaqcadan konkret beynəlxalq müqavilədə hər hansı nizamlama vasitəsinə razılaşa bilərlər. Məsələn, *Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında* mübahisələrin nizamlanmasının dörd məcburi proseduru nəzərdə tutulmuşdur ki, bunlardan hər birini hər hansı dövlət Konvensiyanı imzalayarkən və ya ratifikasiya edərkən yazılı bəyanat vasitəsilə seçə bilər: 1) Dəniz hüququ üzrə Beynəlxalq tribunal; 2) BMT-nin Beynəlxalq məhkəməsi; 3) Konvensiyaya VII Əlavəyə müvafiq olaraq yaradılan arbitraj və 4) Konvensiyaya VIII Əlavəyə müvafiq olaraq yaradılan xüsusi arbitraj.

3. Dövlətlər arasında olan mübahisəni həll olunmaq üçün hər hansı üçüncü tərəfə təqdim etməyə məcbur oluna bilməzlər. Lakin bu norma beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qorxu yarada bilən mübahisələrə aid deyildir.

4. Dövlətlər aralarında olan mübahisənin kəskinləşməsinə səbəb ola bilən

hərəkətlərdən çəkinməlidirlər. Mübahisənin həllini çətinləşdirə bilən, beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qorxu yarada bilən, habelə mübahisənin tərəflərindən birinin vəziyyətini pisləşdirə bilən hərəkətlər qadağan olunur.

5. Dövlətlər öz mübahisələrini beynəlxalq hüquq və ədalət əsasında həll etməlidirlər.

6. Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi. Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi və ya suveren bərabərlik prinsipi ilə sıx surətdə bağlıdır. Helsinki Yekun Aktında o, müstəqil prinsip kimi təsbit olunmuşdur. Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi digər regionlarda - afrika və Cənubi Amerikada da imperativ norma kimi tanınmışdır. Dövlətin razılığı olmadan onun sərhədləri heç bir halda dəyişdirilə bilməz. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, belə bir razılıq yalnız referendum vasitəsilə ifadə oluna bilər.

Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipinin məzmunu aşağıdakı üsürlərdən ibarətdir:

- 1) mövcud sərhədlər beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq müəyyən olunmuş sayılır;
- 2) dövlət başqa bir dövlətə qarşı hər hansı ərazi iddiasından imtina etməlidir;
- 3) dövlət başqa bir dövlətin sərhədlərinə qarşı istənilən qəsdlərdən imtina etməlidir.

7. Ərazi bütövlüyü prinsipi. Bu prinsip BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində dolaylı yolla əks olunmuşdur. Müstəqil prinsip kimi o, Helsinki Yekun Aktında təsbit olunmuşdur. Göstərilən prinsipin başlıca məzmunu ondan ibarətdir ki, dövlətlər bir- birinin ərazi bütövlüyünə hörmət etməlidirlər. Hər bir dövlət başqa bir dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hüquqazidd hərəkətlərdən çəkinməlidir. Dövlətin ərazisi qanunsuz gəc tətbiqi nəticəsində hərbi işğal obyektinə ola bilməz. Ərazi bütövlüyü prinsipi özündə digər bir prinsip – hələ XIX əsrdə Latın Amerikasında Formalaşmış və 1986- cı ildə *Burkina Faso /Mali* işində BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi tərəfindən ümumi beynəlxalq hüquq norması kimi xarakterizə edilmiş *uti possidetis principini* ehtiva edir. Uti possidetis prinsipinin məğzi ondan ibarətdir ki, müstəmləkələrin və ya federasiya subyektlərinin əvvəlki sərhədləri təbi müstəqil

dövlətlərin beynəlxalq sərhədləri olur və müvafiq razılıq olmadan dəyişilə bilməz. Azərbaycanla bağlı demək olar ki, onun SSRİ dövründə malik olduğu ərazisinin bütövlüyünə istənilən iddia və ya qəsd sözü sözü gedən prinsipə tamamilə ziddir.

8. Xalqların özünümüəyyənətmə prinsipi. Bu prinsip BMT Nizamnaməsində, *Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarınamüstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il Bəyannaməsində*, *İnsan hüquqları haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktlarının* 1-ci maddələrində, 1970-ci il Bəyannaməsində, Helsinki Yekun aktında, habelə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin bir sıra qərar və məsləhət xarakterli rəylərində öz əksini tapmışdır. *Şərqi Timor haqqında işdə* (1995-ci il) Beynəlxalq Məhkəmə qeyd etmişdir ki, xalqların özünümüəyyənətmə hüququ erga omnes hüququdur, yəni bütün dövlətlər bu hüquqa hörmət etməlidirlər və onun həyata keçirilməsinə maneə törətməməlidirlər.

Prinsipin məzmununu açıqlamaq üçün iki anlayış – “xalq” və “özünümüəyyənətmə” anlayışlarının mənə yükünü düzgün bilmək lazımdır.

Göstərilən prinsipin kontekstində və ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquqda “xalq”, bir qayda olaraq, etnik anlamında başa düşülmür. Beynəlxalq-hüquqi anlayış kimi “xalq” hər hansı milli və ya etnik qrupu deyil, məhz dövlətin (və ya dövlətçilikdən qeyri-qanuni məhrum edilmiş ərazinin) bütün əhalisini bildirir. Yəni “xalq” etnos kimi deyil, demos kimi başa düşülmür. Yalnız xalq bütövlükdə bu hüququn daşıyıcısıdır. Xalqın bir hissəsinin, o cümlədən, milli azlıqların belə bir hüququ yoxdur. Bu, beynəlxalq hüquqda birmənalı olaraq qəbul edilmişdir.

“Özünümüəyyənətmə” o deməkdir ki, hər bir xalq xaricdən müdaxilə olmadan sərbəst olaraq özü öz siyasi statusunu müəyyən edə bilər və öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını həyata keçirə bilər. Müstəmləkə altında olan və ya işğal olunmuş ərazinin bütün əhalisi üçün bu:

- a) müstəqillik əldə edilməsində və suveren dövlət qurulmasında;
- b) hər hansı bir müstəqil dövlətə qoşulmaqda, yaxud
- c) hər hansı bir müstəqil dövlətlə birləşməkdə ifadə oluna bilər.

Təbii ki, müstəqil dövlətlərin xalqı (əhalisi) da özünümüəyyənətmə hüququna malikdir. Həmin xalq üçün özünümüəyyənətmə, hər şeydən öncə, *demokratik idarəetmə hüququ* deməkdir. Yəni xalq daxildən və xaricdən təzyiq və ya müdaxilə olmadan demokratik

vasitələrlə öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını həyata keçirmək imkanına malik olmalıdır. Əlbəttə ki, bu xalq öz siyasi statusunu sərbəst surətdə özləri müəyyən edə bilirlər.

Xüsusi vurğulanmalıdır ki, özünümüəyyənətmə hüququnun həyata keçirilməsi dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyü ilə uzlaşmalıdır və sesessiyanı (dövlətdən müəyyən ərazinin ayrılmasını) sanksiyalaşdırma bilməz. Başqa sözlə, bu hüququn həyata keçirilməsi müstəqil, demokratik dövlətin parçalanması üçün əsas ola bilməz.

9. Əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi. Bu olduqca mühüm prinsip ilk dəfə olaraq BMT Nizamnaməsində (1-ci, 55-ci və 56-cı maddələr) ümumi formada təsbit olunmuş, sonralar bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində dəqiqləşdirilmişdir. Yuxarıda göstərmişdik ki, beynəlxalq hüququn müstəqil prinsipi kimi, o, Helsinki Yekun aktında əks olunmuşdur. Prinsipin dövlətlərin üzərinə qoyduğu başlıca öhdəlik ondan ibarətdir ki, onlar insan hüquqlarına hörmət etsinlər və bun beynəlxalq səviyyədə *dəstək versinlər*. Bu gün, bütün insan hüquqlarına *əməl etmək* və onların həyata keçirilməsini *təmin etmək* kimi ümumi beynəlxalq hüquq normalarının mövcudluğundan danışmaq hələ tezdir. Belə ki, əsas etibarilə, biz hər hansı bir dövlətin insan hüquqlarını kobud və kütləvi surətdə pozduğu halda sözü gedən prinsipə əməl olunmamasından danışa bilərik.

10. Dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək prinsipi. Dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək prinsipi ilk dəfə olaraq BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuşdur. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında və iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində əməkdaşlıq etmək dövlətlərin həm hüququ, həm də vəzifəsidir. Dövlətlərin əməkdaşlığı onların siyasi, iqtisadi, və sosial sistemlərindəki fərqlərdən asılı olmayaraq həyata keçirilməlidir.

11. Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipi. Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipi beynəlxalq hüququn ən qədim prinsipidir və daha çox *pacta sunt servanda* ("müqavilələr yerinə yetirilməlidir") kimi məlumdur. O, BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində birbaşa təsbit olunmuşdur. Burada deyilir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün Üzvləri "Təşkilata üzvlükdən irəli gələn hüquq və üstünlükləri özlərinə təmin etmək üçün, bu Nizamnaməyə uyğun olaraq öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirirlər". Sözügedən prinsip habelə çox mühüm beynəlxalq müqavilədə -

Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasında (26-cı maddə) öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipi bütün beynəlxalq hüquq sisteminin fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti danılmazdır. Dövlət BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, öz üzərlərinə götürdükləri bütün öhdəlikləri, o cümlədən beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarından, beynəlxalq müqavilələrdən və beynəlxalq hüququn digər mənbələrindən irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirilməlidir. Onlar heç bir əsas olmadan özbaşına öz beynəlxalq öhdəliklərindən imtina edə bilməzlər. Beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi müvafiq dövlətin beynəlxalq məsuliyyətini doğurmur. Dövlətlər elə etməlidirlər ki, onların daxili qanunvericiliyi və inzibati praktikası üzərlərinə götürdükləri beynəlxalq öhdəliklərə uyğun olsun. Belə bir norma mövcuddur ki, beynəlxalq müqaviləni yerinə yetirmədiyinə bəraət qazandırmaq üçün dövlət öz daxili hüququnun müddəalarına istinad edə bilməz (Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsi)

Mövzu 4.BEYNƏLXALQ HÜQUQUN SUBYEKTLƏRİ

Plan:

- 1. Beynəlxalq hüquq subyektinin anlayışı**
- 2. Dövlətlər**
- 3. Dövlətəbənzər qurumlar**
- 4. Beynəlxalq təkilatlar**
- 5. Fərdlərin beynəlxalq-hüquqi subyektliyi**
- 6. Transmilli korporasiyalar**

Ədəbiyyat siyahısı.

Вельяминов Г.М. *Международная правосубъектность*//Сов. Ежегодник международного права. 1986. М., 1987.

Захарова Н.В. Индивид – субъект международного права //Советское государство и право. 1989. №1.

Корецкий В.М. Декларация прав и обязанностей государств//Избранные труды. Кн.1. Киев, 1990

Курдюков Г.И. *Государства в системе международно-правового регулирования*. Казань, 1979.

Малинин С.А., Ковалева Т.М. Правосубъектность международных организаций //Правоведение. 1992. №5.

Труженникова Л.Т. Доктрина международного права о правовом положении физического лица //Московский журнал международного права. 1994. №4.

Ушаков Н.А. *Юрисдикционные иммунитеты государств и их собственности*. М., 1993.

Фельдман Д.И., Курдюков Г.И. *Основные тенденции развития международной правосубъектности*. Казань, 1974.

1. Beynəlxalq hüquq subyektinin anlayışı. Beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquq və vəzifələri daşımaq və onları həyata keçirmək qabiliyyətinə malik olan quruma (bəzi hallarda-şəxsə) beynəlxalq hüququn subyekti deyilir.

Beynəlxalq-hüquqi subyektliyin əsas ünsürləri aşağıdakılardır:

- a) beynəlxalq hüquqdan irəli gələn bütün və ya bəzi vəzifələri daşımaq;
- b) beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquqların bərpası məqsədilə beynəlxalq (və ya dövlətdaxili) məhkəmə qarşısında iddia qaldırmaq hüququ;
- c) beynəlxalq-hüquqi normalar yaratmaq səlahiyyəti;

ç) digər dövlətlərin məhkəmələrinin yurisdiksiyasından tam və ya qismən imunitetə malik olmaq.

Beynəlxalq-hüquqi subyektliyin bu ünsürləri bütövlükdə yalnız dövlətlərə və müəyyən beynəlxalq təşkilatlara (məsələn, BMT) məxsusdur. Beynəlxalq hüququn digər subyektləri isə, aşağıda göstərəcəyimiz kimi, bu hüquqi keyfiyyətlərdən bəzilərinə malikdir və ya onların hamısından cüzi istifadə edə bilər.

Beynəlxalq-hüquqi subyektliyin əldə olunma qaydasına görə *iki növünü* göstərmək olar:

1) *ilkin subyektivlik*; Bu, yalnız dövlətlərə məxsusdur, çünki dövlət ipso facto beynəlxalq hüququn subyektidir.

2) *törəmə subyektivlik*. Müəyyən qurumlarda və ya şəxslərdə beynəlxalq-hüquqi subyektivlik yalnız dövlətlərin bu keyfiyyəti ona verməsindən və ya tanınmasından sonra ortaya çıxır.

Məsələn, beynəlxalq təşkilatlar dövlətlər tərəfindən yaradılır; fərdlərin və ya transmilli korporasiyaların beynəlxalq hüquq münasibətlərində iştirakı dövlətlərin iradəsindən, daha doğrusu, dövlətlərin müvafiq beynəlxalq sazişlərdə onlar üçün belə bir imkan nəzərdə tutmasından asılıdır. Belə ki, hər hansı bir qurum əgər dövlətdirsə, deməli, o, beynəlxalq-hüquqi subyektivliyə malikdir. Lakin fərd və ya kompaniya özü-özlüyündə beynəlxalq hüququn subyekti sayılmır.

2. Dövlətlər. Əvvəllər qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salan hüquqi normalar sistemi kimi başa düşülür. Bunun nəticəsində dövlətlər beynəlxalq hüququn subyektləri içərisində ən əsası və ən mühümü kimi çıxış edir. Dövlətlər *ilkin və universal* beynəlxalq-hüquqi subyektivliyə malikdirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız dövlətlər: a) Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv ola bilər (BMT Nizamnaməsinin 4-cü maddəsi); b) BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası və Baş Assambleyası qarşısında beynəlxalq mübahisə ilə bağlı məsələ qaldıra bilər (BMT Nizamnaməsinin 35-ci maddəsinin 2-ci bəndi); BMT Beynəlxalq Məhkəməsində iş üzrə tərəf ola bilər (BMT Nizamnaməsinin 93-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

Bəs hansı quruma dövlət demək olar? Beynəlxalq hüquqa görə dövlətin hansı meyarları vardır? 1933-cü ildə bağlanmış *Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında Montevideo*

Konvensiyası bu suala cavab verir (aşağıdakı müddəalar hal-hazırda beynəlxalq hüquq elmində və praktikasında geniş qəbul edilmişdir). Konvensiyanın 1-ci maddəsində deyilir: “*Beynəlxalq-hüquqi şəxs kimi dövlət aşağıdakı meyarlara malik olmalıdır: a) daimi əhali; b) müəyyən ərazi; v) hökumət; q) başqa dövlətlərlə əlaqələrə girmək qabiliyyəti*”.

Daimi əhali o demək deyil ki, ərazidən kənara adamların miqrasiyası olmur və ya hər hansı ərazidə yaşayan adamların dəqiq müəyyən olunmuş sayı olmalıdır. Hər halda bu meyar müəyyən adamlar qrupunun konkret bir əraziyə müəyyən bağlılığını tələb edir.

Məsələn, BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Qərbi Sahara işi üzrə verdiyi məsləhət xarakterli rəyində qeyd etmişdi ki, Qərbi Saharanın ərazisi torpaq sərhədlərinə məhəl qoymadan sərhədi o tərəf-bu tərəfə keçən köçəri tayfalarla məskunlaşmışdır: lakin həmin köçəri tayfaların bu ərazi ilə əlaqəsi elədir ki, onlar ümumən Qərbi Saharanın ”əhalisi” kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Müəyyən ərazi. Hər bir qurumun dövlət kimi fiziki mövcudluğu və fəaliyyət göstərməsi üçün o, onu qonşu dövlətlərdən ayıran müəyyən əraziyə malik olmalıdır. Bu yenə də o demək deyildir ki, ərazinin ölçüləri və sərhədlərlə bağlı tam müəyyənlik olmalıdır. Hazırda dövlətlər arasında xeyli sayda sərhəd mübahisələri mövcuddur, lakin bu, onların dövlətçiliyinə heç cür xələl gətirmir.

Hökumət. Dövlətin fiziki mövcudluğu üçün ərazi, siyasi-hüquqi mövcudluğu üçün hakimiyyət mexanizmi olmalıdır. Söhbət burada dövlətin beynəlxalq hüquq və vəzifələrinə görə məsuliyyət daşıyan hökumətdən (geniş mənada) gedir. Başqa sözlə desək, dövlətin olması üçün, hər hansı bir qurumun dövlət kimi nəzərdən keçirilməsi üçün müəyyən ərazi çərçivəsində olan daimi əhali üzərində nəzarət həyata keçirən hakimiyyət aparatının olması zəruridir. Lakin qeyd edilməlidir ki, artıq mövcud olan dövlətin öz effektiv hökumətini itirməsi və ya iki hökumətə malik olması (1980-ci illərdə Livanda, 1990-cı illərdə Sudanda və Əfqanıstanda olduğu kimi) onun öz dövlətçiliyini itirməsi demək deyildir.

Hüquqi münasibətlərə girmək qabiliyyəti. Bu meyar hüquqi müstəqilliyin ön planı çəkilməsini tələb edir. Başqa dövlətin qanuni suveren hakimiyyəti olan ərazi ”dövlət” sayıla bilməz. Məsələn, məlum olduğu kimi, Honq Konq çox yüksək faktik muxtariyyətə malikdir, lakin Çinin suverenliyi altında olduğuna görə (1997-ci ilin iyulun 1-dən) dövlət deyildir. Digər tərəfdən, bəzi dövlətlərin başqa dövlətdən siyasi və ya maliyyə baxımından asılılığı, məsələn,

Mərkəzi Amerika ölkələrinin ABŞ-dan, MDB ölkələrinin Rusiyadan faktik asılılığı bu ölkələrin suveren dövlət olmasına xələl gətirmir.

3. Dövlətbənzər qurumlar. Dövlətbənzər qurumlar müəyyən həcmdə beynəlxalq-hüquqi subyektliyə malik olur. Onların öz ərazisi, vətəndaşlığı, hakimiyyət orqanlarə olur və bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə iştirak edirlər.

Bu qurumlara azad şəhərləri və Vatikanı misal göstərmək olar.

XIX-XX əsrlərdə Krakov, Dansiq və Triyest kimi *azad şəhərlər* olmuşdur.

Azad şəhərlərin beynəlxalq-hüquqi subyektliyi beynəlxalq müqavilələr və bu şəhərlərin konstitusiyaları ilə müəyyən olunurdu. Onlar tam özünüidarəyə malik deyildi. Azad şəhərlərin sakinləri üçün xüsusi vətəndaşlıq tətbiq olunurdu. Onlardan bəziləri beynəlxalq müqavilələr bağlamaq və beynəlxalq təşkilatlara daxil olmaq hüququna malik idi. Azad şəhərlərin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların hərbsizləşdirilməsi və neytrallaşdırılmasıdır.

Vatikanın beynəlxalq – hüquqi statusu 1929-cu ildə papa nümayəndəsi ilə İtaliya hökuməti arasında bağlanmış və 1984-cü ildə yenidən baxılmış Lateran müqaviləsi ilə müəyyən olunmuşdur. Zahirən o, dövlətin, demək olar ki, bütün atributlarına – kiçik əraziyə, hakimiyyət orqanlarına və s. malikdir. Lakin Roma şəhərində yerləşən Vatikanın əhalisi haqqında şərti danışmaq olar: burada yalnız katolik kilsəsinin işləri ilə məşğul olan vəzifəli şəxsləri yaşayır. Vatikana sosial mənada dövlət kimi baxmaq olmaz; o, əslində katolik kilsəsinin inzibati mərkəzidir. Bununla belə, Vatikan bir çox dövlətlərlə rəsmi əlaqələr saxlayır, bu ölkələrdə öz daimi nümayəndəliklərini təsis edir. Vatikanın nümayəndə heyəti beynəlxalq təşkilatların və konfransların işində iştirak edir. O, bir sıra beynəlxalq təşkilatların (MAQATE, Beynəlxalq elektron rabitəsi ittifaqı, Ümumdünya poçt ittifaqı və s.) üzvüdür, BMT, YUNESKO, FAO və digər təşkilatlar yanında daimi müşahidəçiləri vardır.

4. Beynəlxalq təkilatlar. Beynəlxalq təşkilalarən əlamətləri, təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasları haqqında qabaqda ətraflı bəhs ediləcəkdir. Aşağıda isə beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq-hüquqi subyektliyinin izahı ilə kifayətlənəciyik.

Öz nizamnamə məqsəd və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün beynəlxalq təşkilatlar bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq-hüquqi subyektliyə malik olmalıdır. Lakin beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq-hüquqi subyektliyi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki:

a) onlar beynəlxalq-hüquqi subyektliyi törəmə xarakteri daşıyır (beynəlxalq təşkilatlar dövlətlər tərəfindən yaradılır);

b) bu subyektlik spesifik xarakter daşıyır (beynəlxalq təşkilatların subyektliyi onun məqsəd və vəzifələri ilə şərtlənir);

c) beynəlxalq təşkilatların və onların vəzifəli şəxslərinin (baş katib və müavinlərindən başqa) imtiyaz və immunitetləri diplomatik deyil, funksional xarakter daşıyır;

ç) beynəlxalq təşkilatlar BMT Beynəlxalq Məhkəməsində iş üzrə tərif ol bilməzlər;

d) beynəlxalq təşkilatda nümayəndəlik birtərəfli xarakter daşıyır.

Təşkilatın məqsədlərindən və fəaliyyət istiqamətlərindən, onun təsis aktının (“konstitusiya”sının) şərtlərindən asılı olaraq, beynəlxalq-hüquqi subyektliyin dərəcəsi müxtəlif ola bilər. Bu mənada Birləşmiş Millətlər Təşkilatının beynəlxalq hüquqi subyektliyinin həcmi digər təşkilatlarda, məsələn, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatında olduğundan xeyli genişdir.

Beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərə və başqa beynəlxalq təşkilatlarla müqavilələr bağlaya bilər, zərərin ödənilməsi barədə iddialar qaldıra bilər, milli yurisdiksiyalardan immunitetlərə malikdir.

Zərərin ödənilməsi haqqında işdə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdi ki, öz funksiyalarını səmərəli həyata keçirmək üçün BMT-yə beynəlxalq-hüquqi subyektlik zəruridir. Bu ideya Beynəlxalq Məhkəmə tərəfindən digər işdə - *Birləşmiş Millətlər imtiyaz və immunitetləri haqqında Konvensiyanın 6-cı maddəsinin tətbiq olunması haqqında* məsləhət xarakterli rəydə bir daha bəyan edilmişdi. Bu işdə BMT-nin işçisinin ona qarşı hətta öz hökuməti tərəfindən görülən tədbirlə bağlı immuniteti təsdiq olunmuşdur.

5. Fərdlərin beynəlxalq-hüquqi subyektliyi. Fərdin beynəlxalq-hüquqi subyektliyi haqqında məsələ beynəlxalq hüquq elmində birmənalı həll olunmayan məsələlərdən biridir. Lakin əksər alimlərin mövqeyinə və müasir beynəlxalq təcrübəyə istinad edərək fərdin məhdud beynəlxalq-

hüquqi subyektliyə malik olması barədə nəticə çıxarmaq olar. Məhdud beynəlxalq hüquqi subyeklik o deməkdir ki,

- fərd beynəlxalq hüquq normalalarının yaradılmasında iştirak etmir;
- fərdin beynəlxalq-hüquqi subyektliyi bütünlüklə dövlətlərin razılığından asılıdır;
- birbaşa beynəlxalq hüquqdan irəli gələn müəyyən vəzifələr daşıyır;

- əsas etibarilə, insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı müəyyən beynəlxalq sazişlərdə nəzərdə tutulmuş qaydada və həcmdə beynəlxalq instansiyalar qarşısında bu pozuntunu törətmiş dövlətə qarşı iddia qaldıra bilər.

Fərdin beynəlxalq hüququn subyekti kimi çıxış etməsinə başlıca dəlillərdən biri ondan ibarətdir ki, müəyyən beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə görə (təcavüz, genosid, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər və s.) fiziki şəxslər birbaşa beynəlxalq hüquq normaları əsasında, dövlətdaxili hüququn bu əməli kriminallaşdırmaması faktından asılı olmayaraq, məsuliyyətə cəlb oluna bilər. Fərdin birbaşa beynəlxalq hüquqdan irəli gələn vəzifələr daşması prinsipi bir sıra beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən Nürnberq, Tokio, Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq tribunalların Nizamnamə və hökümlərində, Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin Nizamnaməsində, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 674 sayılı qətnaməsində (burada İraq liderlərinin Küveytin işğalı zamanı törətdikləri müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlərə görə şəxsi məsuliyyət daşdığı bəyan olmuşdu) və b. təsbit olmuşdur. Yuxarıda göstərilmiş bu prinsip beynəlxalq adət norması kimi tanınmışdır və öz mənbəyini hələ klassik beynəlxalq hüquqda dəniz quldurlarının hostis humani generis (bütün bəşəriyyətin düşməni) kimi nəzərdən keçirilməsindən götürür.

Yuxarıda biz qeyd etmişdik ki, yalnız dövlətlər beynəlxalq məhkəmələr qarşısında prosesual hüquq qabiliyyətinə malikdir. Lakin bəzi, xüsusi müəyyən olunmuş hallarda bu hüquqlar fərdlərə də verilir. Bu o deməkdir ki, belə halda fərdin öz adından beynəlxalq məhkəmə orqanı qarşısında dayanmaq və hətta məhkəmə icraatını başlamaq hüququ olur. Məsələn, Avropa İnsan hüquqları Konvensiyası (34-cü maddədə) və Avropa İkdisadi Birliyi haqqında müqavilə (173-cü maddə) ilə, müvafiq olaraq, Avropa insan hüquqları məhkəməsi qarşısında və Avropa Məhkəməsi qarşısında şəxsin bilavəsitə prosesi başlamaq və prosesdə müstəqil tərəf (iddiaçı) kimi iştirak etmək hüququ təsbit edilmişdir.

6. Transmilli korporasiyalar. Dövlətlər öz ticarət və maliyyə münasibətlərini təkcə başqa dövlətlərlə və ya müvafiq beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarla deyil, habelə iri xarici kompaniyalarla da qururlar. Bu cür münasibətlər, bir qayda olaraq, bir və ya bir neçə dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə nizama salınır. Dövlətin hər hansı bir xarici konpaniya ilə, o cümlədən xarici korporasiya ilə əlaqəyə girməsi faktı özü-özlüyündə axırıncıya beynəlxalq-hüquqi subyektlik vermir. Beynəlxalq-hüquqi subyektlik o zaman mövcuddur ki, münasibət beynəlxalq hüquqla nizama salınır. Lakin dövlətlə xarici korporasiya arasındakı müqavilə münasibətinin beynəlxalq hüquqla nizama salınması mümkün haldır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının xarici neft şirkətləri ilə bağlasığı məlum müqavilələr “beynəlxalq xarakter” almış, müqavilələrin özündə göstərildiyi kimi, Azərbaycanın qanunvericiliyindən üstün qüvvəyə malik olan kontraktlardır.

Bundan əlavə, dövlətlər razılaşa bilər ki, xarici kompaniyalarla onların arasında ortaya çıxan mübahisələr beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq edən beynəlxalq arbitraj tərəfindən həll olunacaqdır. Məsələn, 1964-cü ildə bağlanmış İnvestisiya mübahisələrinin həll edilməsi haqqında Konvensiya daimi mexanizm nəzərdə tutur ki, onun vasitəsilə iştirakçı dövlətlər və müvafiq korporasiyalar investisiya sazişlərindən irəli gələn uyğunsuzluqları həll edə bilər. Əlbəttə ki, kompaniyanın hüquq və vəzifələrinin beynəlxalq hüquqa uyğun nəzərdən keçirildiyi bu cür orqanlarda iştirak beynəlxalq hüquq subyektli doğurur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu subyekliyin mövcud olması və həcmi son məqamda dövlətlərin razılığından və tanınmasından asılıdır.

Mövzu 5 BEYNƏLXALQ HÜQUQ VƏ DÖVLƏTDAXİLİ HÜQUQ

Plan:

- 1. Beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətinə dair nəzəriyyələr**
- 2. Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquq sistemində implementasiyası.**
- 3. Milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması**
- 4. Azərbaycan Respublikasının daxili hüquq sistemi və beynəlxalq hüquq**
- 5. Beynəlxalq müqavilələrin milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqi**

Ədəbiyyat siyahısı.

Буткевич В.Г. *Соотношение внутригосударственного и международного права*. Киев, 1981.

Гусейнов Л.Г. Конституция Азербайджанской Республики, права человека и международное право // *Beynəlxalq hüquq*. Bakı. 1998. №1. С. 16-46.

Даниленко Г.М. Применение международного права во внутренней правовой системе России: Практика Конституционного Суда // *Государство и право*. 1995. №11.

Игнатенко Г.В. *Взаимодействие внутригосударственного и международного права*. Свердловск, 1981.

Лукашук И.И. *Международное права в судах государств*. СПб, 1993.

Лукашук И.И. *Конституции государств и международное право*. М., 1998.

Мюллерсон Р.А. *Соотношение международного и национального права*. М., 1982.

Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве (Отв. ред. В.Н.Денисов, В.И.Евинтов). Киев: 1992.

Buenrgenthal T. Self-Executing and Non-Self- Executing Treaties in National and . International Law// *Collected Courses of the Hague Academy of .International Law*. 1992.

Cassese A. Modern Constitutions and International Law // *Collected Courses of the Hague Academy of .International Law*. 1985.

Conforti B. *.International Law and the Role of Domestic Legal Systems*. 1993.

Erades V. *Interactions Between International and Municipal Law A Comparative Case Law Study*. Leiden, 1993.

Frowein J.A. The Implementaiton and Promotion of International Law Through National Courts // *International Law as a Language for International Relations.-Proceedings of the U nited Nations Congress on Public International Law*. New York, 13-17 March 1995. P. 85-93.

Vereshchetin V.S. New Constitutions and the Old Problem of the Relationship between International Law and National Law // *European Journal of International Law*. 1996. vol. 7. P. 29-41.

1. Beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətinə dair nəzəriyyələr. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili (milli) hüquqmüstəqil fəaliyyət göstərən, lakin bir-birilə əlaqədə olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən hüquq sistemləridir. Lakin bu fikir beynəlxalq hüquq elmində və praktikasında heç də birmənalı qəbul olunmur. Beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətini izah edən aşağıdakı nəzəriyyələr mövcuddur:

1. Monizm nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyənin nümayəndələri (əsas nümayəndəsi görkəmli hüquqşünas alim

H. Kelzendir) belə hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq “hüquq” adlanan vahid sistemin iki komponentidir. Hər iki normalar sistemi bir mühitdə fəaliyyət göstərir və eyni məsələni nizama salır. Eyni zamanda eyni məsələ ilə bağlı olduqlarına görə, iki sistem arasında ziddiyyət ola bilər. Bu zaman beynəlxalq hüquq üstünlüyə malik olur. Praktiki baxımdan bu, o deməkdir ki, dövlətin qanunverici orqanı və məhkəmələri daxili hüququn beynəlxalq hüquqa uyğun olmasını təmin etməlidir. Əgər belə bir uyğunluq yoxdursa, milli məhkəmə beynəlxalq hüquq normasını tətbiq etməlidir.

Monizm nəzəriyyəsində bir cərəyan mövcuddur ki, onun əsasını alman filosofu Hegel qoymuşdur. Bəzi mənbələrdə “tərsinə monizm” adlanan bu doktrinaya görə, milli hüquq beynəlxalq hüquq üzərində üstünlüyə malikdir. Burada beynəlxalq hüquq milli hüquq sisteminin tərkib hissəsi, onun sahələrindən biri kimi götürülür; beynəlxalq hüquq xarici dövlət hüququ kimi səciyyələndirilir.

2. Dualizm nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyəyə görə (əsas nümayəndəsi məşhur alman alimi *Tripeldir*),

beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq bir-birindən ayrıldıqda mövcud olan və fəaliyyət göstərən iki tamamilə müstəqil hüquq sistemləridir. Beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı

münasibətləri nizama salır, dövlətdaxili hüquq isə dövlətin ərazisində fərdlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Dualizm beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn eyni sahədə fəaliyyət göstərməsini inkar edir, lakin qəbul edir ki, onların eyni predmeti vardır. Bu predmeti beynəlxalq hüquq beynəlxalq səviyyədə, milli hüquq isə dövlət daxilində tənzimləyir. Məsələn, əgər fərdin beynəlxalq hüquqla təminat verilən hər hansı hüququ dövlət tərəfindən pozulubsa, milli məhkəmə bu zaman milli hüququ tətbiq edəcəkdir. Dövlət öz öhdəliklərini beynəlxalq səviyyədə poza bilər, lakin bu, beynəlxalq məhkəməyə aid olacaqdır. Başqa sözlə, beynəlxalq məhkəmələr beynəlxalq hüququ, milli məhkəmələr isə milli hüququ tətbiq edir. Dualizm doktrinasından belə alınır ki, dövlətin hərəkəti öz ərazisində tam qanuni ola bilər, lakin bununla belə həmin davranış beynəlxalq məsuliyyət doğura bilər.

3. “Koordinasiya” nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyənin nümayəndələri (*Antsilotti, Fitsmoris*) beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn eyni sahədə fəaliyyət göstərməsini və eyni predmet olmasını inkar edirlər. Onların fikrincə, bu iki hüquq sistemi heç vaxt ziddiyyətdə olmur. Hər sistemin “öhdəlikləri” koliziyada ola bilər və hansı öhdəliyin üstün olmasını hüquq sistemi özü müəyyən edir. Belə ki, milli hüquq məsələnin həllini beynəlxalq hüquqa “göndərmirsə”, müvafiq milli hüquq norması tətbiq edilir və əksinə. Göründüyü kimi, bu yanaşma dualizm nəzəriyyəsi ilə, demək olar ki, eynidir və praktiki baxımdan onların arasında çox cüzi fərq vardır. Fərq, əsas etibarilə, nəzəri cəhətdəndir: indi haqqında danışdığımız nəzəriyyənin məğzində duran ideya ondan ibarətdir ki, - bu, onun adından bəllidir, - beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq sistem kimi bir-biri ilə ziddiyyətdə olmur; monizm və dualizm isə, “konfrontasiya” nəzəriyyələridir.

2.Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquq sistemində implementasiyası. Beynəlxalq hüquq normaları daxili hüquq sistemlərinin “vasitəçiliyi” olmadan lazımı qaydada həyata keçirilə bilməz. Xüsusilə insan hüquqları, cinayətkarların verilməsi, iqtisadi münasibətlər, regional integrasiya və bu kimi məsələləri nizama salan beynəlxalq hüquq müddəalarının *implementasiyası*, yəni həyata keçirilməsi, prinsip etibarilə, yalnız milli qanunvericinin və milli məhkəmənin “iştirakı” ilə mümkündür. Bu “iştirak”ın forma və metodları müxtəlifdir və dövlətdən- dövlətə fərqlənir: beynəlxalq hüquqda bununla bağlı vahid normativ sxem yoxdur. Beynəlxalq hüquq baxımından, dövlətin öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri milli səviyyədə *necə* həyata keçirilməsi və bütövlükdə beynəlxalq hüquqla milli hüququn qarşılıqlı münasibəti problemini *necə* həll etməsi, prinsip etibarilə, vacib deyildir. Vacib cəhət ondan

ibarətdir ki,- bu, əslində ümumi beynəlxalq hüququn imperativ tələbidir, - dövlətlər beynəlxalq hüquq normalarına əməl etsinlər və lazımi hallarda onların dövlətdaxili qüvvəsini təmin etsinlər. Təkrar edirik ki, bu tələbin yerinə yetirilməsinin forma və vasitələrinin seçilməsi hər bir dövlətin öz konstitusiya qanunvericiliyində və praktikasında müəyyən olunur.

Dövlətlərin konstitusiya praktikasından çıxış edərək, beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili implementasiyasının iki əsas üsulunu göstərmək olar:

1. İnkorporasiya (“daxiletmə”).

Bu zaman beynəlxalq hüquq normaları, onların məcburiliyi dövlət tərəfindən müvafiq qaydad tanındıqdan sonra heç bir dövlətdaxili akt olmadan birbaşa milli hüquqa daxil edilir və milli hüquq normaları kimi tətbiq edilir. İnkorporasiya aşağıdakı qaydada formulə edilir: “beynəlxalq hüquq milli hüququn tərkib hissəsidir”. Dünyanın əksər ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında bu üsuldən istifadə olunur.

2. Transformasiya (“çevirmə”).

Bu halda beynəlxalq hüquq ipso fakto milli hüququn hissəsi sayılır. Beynəlxalq hüquq milli hüquqa ayrı-ayrı qanunvericilik aktları *vasitəsilə* daxil edilir (yeni beynəlxalq hüquq milli hüquqa “çevrilir” , “transformasiya edilir”). Deməli, beynəlxalq normanı milli hüquq sisteminə gətirən qanun verilməyibsə, milli məhkəmə həmin normanı heç cür tətbiq edə bilməz. Böyük Britaniyada, Skandinaviya ölkələrində, Tailandda və bir sıra digər dövlətlərdə transformasiya üsulu əsas götürülür.

3. Milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması. Hər bir dövlət öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək üçün daxili qanunvericilik sisteminin bu öhdəliklərə uyğun olmasını təmin etməlidir. Əslində bu, beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsinin ən optimal yoludur.

Çox zaman zəruri qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi beynəlxalq müqavilələrdə bir tələb kimi iştirakçı dövlətlərin üzərinə qoyulur. İfadə formasına görə bu göstərişlər iki cür olur:

1) ümumi göstərişlər.

Əsas etibarilə insan hüquqları haqqında beynəlxalq konvensiyalara daxil edilən bu

cür müddələrdə ümumi şəkildə göstərilir ki, iştirakçı dövlətlər bu konvensiyalarda bəyan edilmiş hüquq və azadlıqlara əməl olunmasını təmin etmək üçün zəruri qanunvericilik tədbirləri həyata keçirməlidirlər.

Qeyd edək ki, bu cür ümumi göstərişlərin yerinə yetirilməsi özü-özlüyündə

beynəlxalq hüququn pozulması kimi tövsif edilə bilməz. Beynəlxalq hüquq pozuntusundan o zaman danışmaq olar ki, dövlət öz öhdəliklərini hər hansı bir konkret halda yerinə yetirməmişdir. İnsan hüquqları ilə bağlı bizim misalımızda, dövlədaxili hüququn beynəlxalq hüquqa zidd olması o halda beynəlxalq hüquq pozuntusu sayılır ki, bu zaman konkret şəxsin hər hansı hüquq və ya azadlığı pozulmuş olur.

2) konkret göstərişlər.

Bu halda müəyyən qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi – müvafiq

qanunların və digər aktların qəbul olunması və ya ləğv edilməsi – müqavilə iştirakçılarının üzərinə birbaşa vəzifə kimi qoyulur. Beynəlxalq hüquqda bu cür öhdəliklərə *davranış öhdəlikləri* deyilir. Dövlətin bu öhdəliyi yerinə yetirməməsi birbaşa beynəlxalq hüquq pozuntusu doğurur.

4. Azərbaycan Respublikası daxili hüquq sistemi və beynəlxalq hüquq. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsinin *inkorporasiya* yolunu seçmişdir. Belə ki, Konstitusiyamızın 148-ci maddəsinin II bəndinə görə, “Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir”. Göstərilən maddə bütün beynəlxalq müqavilələtin, yəni təkcə dövlətlərarası deyil, habelə hökumətlərarası və idarələrarası sazişlərin də ümumi inkorporasiyasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası milli hüquqa daxil edilmiş beynəlxalq müqavilələrin normativ rəngi haqqında məsələdən yan keçməmişdir. Həmin məsələnin həlli 151-ci maddədə öz əksini tapmışdır. Maddədə deyilir: “Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktlar (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlar istisna olunmaqla) və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yarandıqda, beynəlxalq müqavilələr tətbiq olunur”. Göründüyü kimi, bu maddədə yalnız Azərbaycan

Respublikasının tərəfi olduğu dövlətlərarası müqavilələr nəzərdə tutulmuşdur. Hökumətlərarası müqavilələrin hüquqi qüvvəsinə gəldikdə isə, 130- cu maddənin III bəndinin 6-cı yarım bəndindən belə bir nəticə çıxır ki, normativ ierarxiyada olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunlarından aşağıda dayanır.

İlk baxışdan belə bir təssüurat yaranır ki, Konstitusiyası həmin bu maddədən beynəlxalq hüququn primatını (üstünlüyünü) müəyyən etmişdir. Lakin əslində 151-ci maddədə beynəlxalq müqavilənin müddəaları ilə Azərbaycan Respublikasının normativ-hüquqi aktları arasında mümkün ziddiyyətləri həll etmək rolunu oynayır. Belə bir ziddiyyət olduqda, məhkəmə bu müddəaları ləğv edə və ya dəyişdirə bilməz, yalnız həmin müddəaların tətbiqindən imtinanı elan edir. Dövlətdaxili hüquq norması qüvvədə qalır, doğrudur bu zaman Azərbaycanın öz qanunvericiliyini beynəlxalq hüquqa uyğunlaşdırmaq kimi beynəlxalq öhdəliyi haqqında məsələ aktuallaşır.

151-ci maddənin mənasına əsasən, beynəlxalq müqavilə və milli qanun arasındakı kolliziyalar *lex posteriori derogat legi priori* prinsipi əsasında həll olunmalıdır; beynəlxalq müqavilə həm Azərbaycan Respublikası üçün qüvvəyə minməzdən qabaq, həm də ondan sonra qəbul olunmuş istənilən normativ-hüquqi aktlara münasibətdə üstünlüyə malikdir.

5. Beynəlxalq müqavilələrin milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqi.

İnkorporasiya yolu ilə eynəlxalq müqavilənin milli hüquqa daxil edilməsi onun birbaşa tətbiq oluna bilməsi demək deyil. Başqa sözlə, məhkəmədən tələb etmək olmaz ki, o, dövlətin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqaviləni hər hansı işin həlli üçün birbaşa tətbiq etsin. Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüququn bir hissəsi elan edildiyi bütün ölkələrin məhkəmə təcrübəsində, adətən, müvafiq beynəlxalq müqavilənin özü icra olunan (“self-executing”) və ya özü icra olunmayan (“non-self-executing”) müqavilə olub-olmaması haqqında məsələ ortaya çıxır.

Özü icra olunan o müqavilələrə (müqavilə müddəalarına) deyilir ki, onlar milli hüquq subyektlərinin iştirakı ilə olan münasibətləri avtomatik tənzimləyən dəqiq hüquqi öhdəliklər və milli məhkəmələrdə bilavəsitə iddia ilə təmin oluna bilən hüquq və vəzifələr yaradır. *Özü icra olunmayan* müqavilələr isə özündən sonra müəyyən qanunvericilik aktlarının verilməsini tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq hüquqi normaların böyük əksəriyyəti, ilk növbədə, bu normaları qəbul etmiş dövlətlərin özünə yönəlmişdir və onların orqanları üçün

qanunvericilik, təşkilati və digər xarakterli müvafiq öhdəliklər yaradır. Qeyri-müəyyən olduğuna görə, bu normalar məhkəmə tətbiqi üçün zəruri hüquqi standartlar nəzərdə tutmur. Xüsusilə, bu proqram arakteri daşıyan, yəni yalnız ən ümumi istiqamətlər, davranış sərhədləri müəyyən edən, adekvat qanunvericilik və ya inzibati tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini birbaşa və ya dolayı yolla göstərən müqavilələrə aiddir. Ona görə də milli məhkəmə bu müqavilələri özü-özlüyündə tətbiq edə bilməz. Misal üçün, insan hüquqları sahəsində universal müqavilə olan İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı götürək. Bu müqavilə Razılığa gələn tərəfin niyyətinə görə özü icra olunan sayıla bilməz. Belə bir nəticə Paktın 2-ci maddəsinin 1-ci bəndindən birbaşa irəli gəlir. Burada deyilir ki, iştirakçı dövlətlər Pakda bəyan olmuş hüquqları “öz ehtiyatlarının maksimal hədlərində”, “tədricən” və “bütün müvafiq üsullarla, o cümlədən qanunvericilik tədbirləri qəbul etməklə” həyata keçirməyi öz öhdələrinə götürürlər. Beləliklə, həmin öhdəliklərin həyata keçirilmənin başlıca üsulu kimi milli qanunvericiliyə istinadın olması Paktda ehtiva olunmuş normaların özü icra olunan olduğunu istisna edir.

Qeyd edilməlidir ki, özü icra olunan və olunmayan müqavilələrin tərfi və habelə müəyyən olunmuş siyahısı yoxdur və praktiki cəhətdən bu, heç mümkün də deyil. Bu və ya digər beynəlxalq müqavilələrin özü icra olunan olub-olmaması haqqında məsələ dövlətdaxili hüququn məsələsidir və onun həlli dövlətdən dövlətə fərqlənir, yəni konstitusiyalardan, məhkəmə praktikasından, hüquqi ənənələrdən və s. asılıdır. Doğrudur, özündən sonra dövlətdaxili qanunvericilik tədbirlərini açıq-aydın tələb edən və olduqca ümumi və proqram xarakterli öhdəliklər nəzərdə tutan müqavilələr, çox güman ki, bütün ölkələrdə özü icra olunmayan müqavilələr kimi elan olunacaqdır. Bəzi dövlətlərdə “özü icra olunmayan” müqavilə anlayışı məhkəmələr tərəfindən bu və ya digər beynəlxalq sazişin tətbiqindən boyun qaçıрмаq üçün istifadə olunur (daha doğrusu, sui-istifadə olunur). Məsələn, bu hala ABŞ-da tez-tez rast gəlinir, halbuki məlumdur ki, ABŞ-ın Konstitusiyası (VI maddə) beynəlxalq müqavilələri “ölkənin ali hüququnun” bir hissəsi elan etmişdir.

Beynəlxalq müqavilənin özü icra olunmasının müəyyən edilməsi problemi ilə qarşılaşan məhkəmələr, adətən, bir-biri ilə sıx əlaqəli iki suala cavab verməli olurlar: 1) müqavilə, onun dili, məqsədi və konteksti nəzərə alınmaqla, birbaşa tətbiq oluna bilərmi; 2) razılığa gələn dövlətlər fərdlərə məhkəmədə müdafiə oluna bilən hüquq və vəzifələri bilavəsitə vermək niyyətində olmuşlarmı. Belə ki, beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər müqavilənin özündə razılaşa bilərlər ki, müqavilə bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı müddəaları birbaşa milli

məhkəmələrdə tətbiq olunacaqdır. Məsələn, Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında müqavilənin 189-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, Birliyin Şurasının və ya Avropa Komissiyasının qərarı məcburidir və bütün iştirakçı dövlətlərdə birbaşa tətbiq olunur.

Bəzi dövlətlər qanunvericilik qaydasında – ya konstitusiya səviyyəsində (Niderland, Fransa, Yunanıstan, Cənubi Afrika Respublikası və b.), ya da xüsusi qanunlarda, bir qayda olaraq, beynəlxalq müqavilələr haqqında qanunlarda (məsələn, Rusiya) özü icra olunan müqavilələrin anlayışını vermiş və bununla öz məhkəmələri üçün hansı beynəlxalq müqavilələrin birbaşa tətbiq olunması barədə ümumi rəhbər müddəa müəyyən etmişlər. Lakin Azərbaycan qanunvericiliyində bu barədə göstəriş yoxdur. Nə “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və xitam oluması haqqında” 13 iyun 1995-ci il tarixli Qanun, nə də “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanun bu məsələyə aydınlıq gətirməməşdir. İkinci Qanun “məhkəmələr işə baxarkən... habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələri rəhbər tutur” müddəası (4-cü maddənin 3-cü hissəsi), göründüyü kimi, özü icra olunan müqavilələr haqqında məsələni həll etmir. Biz yuxarıdakı deyilənlərdən belə başa düşürük ki, “məhkəmə qanunu əldə rəhbər tutur” və “məhkəmə beynəlxalq müqaviləni əldə rəhbər tutur” ifadələri heç də eyni deyildir. Axırındı ifadənin sadə şərhı belədir: milli məhkəmə yalnız o beynəlxalq müqaviləni tətbiq edir ki, həmin müqaviləni tətbiq etmək olar.

Beynəlxalq müqavilə normalarının milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqi müxtəlif formalar kəsb edə bilər; bu beynəlxalq hüququn müstəqil və ya əlavə hüquqi dəlil kimi istifadə olunmasından asılıdır. Praktikaya əsaslanaraq, *beynəlxalq müqavilələrintətbiqinin üç formasını* göstərmək olar:

1) *contra legem* (qanunun ziddinə olaraq);

2) *praeter legem* (qanunla yanaşı olaraq);

3) *secundum legem* (qanuna əlavə olaraq).

Birinci halda məhkəmə beynəlxalq müqaviləni ona zidd olan milli qanunvericilik normasının əvəzinə tətbiq edir. Beynəlxalq hüquq normasının *contra legem* tətbiqi, məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasının yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz 151-ci maddəsini və demək olar ki, bütün cari qanunlarda ehtiva olunmuş analoji müddəanın əsasında ola bilər.

İkinci halda məhkəmə beynəlxalq müqaviləyə milli qanunvericilikdə olan boşluqların doldurulması məqsədilə və yaxud onun aydın olmayan müddəaları ilə bağlı müraciət edə bilər.

Beynəlxalq müqavilənin *secundum legem* tətbiqi zamanı müqavilə əlavə dəlil kimi, milli hüquq normalarının təfsirinin köməkçi vasitə kimi çıxış edir. Bu halda məhkəmə öz dəlillərinin gücünü artırmaq üçün beynəlxalq hüquqa “üz tutur”. Buna görə də konkret işin həlli üçün bu cür istinad elə bir həlledici əhəmiyyət kəsb etmir.

Mövzu 6 BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏLƏR HÜQUQU

Plan:

1. Beynəlxalq müqavilələr hüququnun anlayışı və mənbələri

2. Beynəlxalq müqavilənin anlayışı.

3. Beynəlxalq müqavilədə tərəflər

4. Beynəlxalq müqavilələrin təsnifatı

5. Beynəlxalq müqavilənin strukturu

6. Beynəlxalq müqavilələrin bağlanması

7. Müqavilənin məcburiliyinə razılığın ifadə olunması
8. Beynəlxalq müqaviləyə qeyd-şərtlər
9. Beynəlxalq müqavilənin qeydə alınması və dərc edilməsi
10. Beynəlxalq müqavilənin qüvvədə olması
11. Beynəlxalq müqavilənin təvsiri
12. *Beynəlxalq müqavilələrin etibarlılığı*
13. Beynəlxalq müqavilənin xitam olunması

Ədəbiyyat siyahısı.

Гусейнов Л.Г. Особенности толкования международных договоров о правах человека //Белорусский журнал международного права и международных отношений. 1999.№2.

Дружков М.П. *Заключение международных договоров в рамках и под эгидой международных организаций.* Киев, 1996.

Евинтов В.И. *Многосторонние договоры в современном международном праве.* Киев, 1979.

Евинтов В.И. *Многоязычные договоры в современном международном праве.* Киев, 1981.

Талалаев А.Н. *Право международных договоров: общие вопросы .* М., 1980.

Талалаев А.Н. *Право международных договоров: действие и при
Менение договоров .* М., 1985.

Талалаев А.Н. *Право международных договоров: договоры с участием
международных организаций .* М., 1989.

Талалаев А.Н. *Венская конвенция о праве международных договоров. Комментарий* . М., 1997.

Ульянова Н.Н. *Общие многосторонние договоры в современных международных отношениях: некоторые вопросы теории*. Киев, 1981.

Frowein J.A Reservations and the International Ordre Public // *Theory of International Law at the Threshold of the 21st Century. Essays in honour of Krzysztof Skubiszewski*.1996. P. 403 ff.

Horn F. *Reservations and Interpretative Declarations to Multilateral Treaties*. Amsterdam-New York-Oxford-Tokyo. 1988. P. 145-160.

Klabbers J. *The Concept of Treaty in International Law*.The Hauge, 1996.

Konton M. *The Termination and Revision of Treaties in the Light of New Customary International Law*.N.Y., 1994.

Redgwell C. Universality or Integrity? Some Reflections on Reservations to General Multilateral Treaties // *British Yearbook of International Law*. 1993. vol. 64. P.245-282.

Simma B. Reservations to Human Rights Treaties-Some Recent Developments // *Liber Amicorum. Professor I. Seidl-Hohenveldern in honour of his 80 th birthday* (G. Hafner et al. eds.). The Hague-London-Boston. 1998. P. 659-682.

1. Beynəlxalq müqavilələr hüququnun anlayışı və mənbələri. Beynəlxalq müqavilələr hüququ beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, icrası və xitam olunması qaydasını nizama salan beynəlxalq-hüquqi normaların məcmusuna deyilir.

Beynəlxalq müqavilələr hüququ beynəlxalq hüququn aparılması sahəsi hesab olunur.

Bunu belə izah etmək olar. Əgər beynəlxalq hüququn bütün həyatı, əsas etibarilə, müqavilə ilə nizama salınsa, müqavilənin özünün bütün həyatı isə məhz indi nəzərdən keçirdiyimiz

beynəlxalq müqavilələr hüququ ilə nizama salınır. Beynəlxalq hüququn istənilən sahəsində biz müvafiq müqavilənin necə və nə vaxt qüvvəyə mindiyi, hansı ərazidə qüvvədə olması, etibarlılığı, təfsiri, hansı əsaslarla xitam oluna bilməsi və s. kimi suallarla qarşılaşırıq. Bütün bu suallara beynəlxalq müqavilələr hüququ cavab verir.

Beynəlxalq müqavilələr hüququ uzun müddət ərzində beynəlxalq adət normalarına söykənmişdir. Müqavilələrin bağlanması, qüvvədə olması, təfsiri və xitam olunması ilə bağlı dövlətlərin dəfələrlə təkrar olunan və eyni cür praktikası nəticəsində müəyyən normalar təşəkkül tapmışdır. Bu normaların böyük əksəriyyəti bu gün də beynəlxalq hüquqi adətlər kimi qüvvədədir. Sonralar bu adət normaları bir yerə toplanmış və məcəllə şəklinə salınmışdır. Beynəlxalq müqavilələr hüququ sahəsində ilk belə məcəllələşdirilmiş akt Müqavilələr haqqında Havana Konvensiyası olmuşdur; 1928-ci ildə bağlanmış bu Konvensiyaya yalnız Latin Amerikasılı ölkələri arasında qüvvədə olmuşdur.

Beynəlxalq müqavilələr hüququ sahəsində hazırda iki başlıca akt mövcuddur: 1) *Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyası* və 2) *dövlətlər ilə beynəlxalq təşkilatlar arasında və beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilələr hüququ haqqında 1986-cı il Vyana Konvensiyası*.

Əslində bu iki Konvensiyadan yalnız birincisi beynəlxalq müqavilələr hüququnun mənbəyi sayıla bilər, çünki ikinci Konvensiya hələ qüvvəyə minməmişdir. *Beynəlxalq müqavilələr hüququnun mühüm mənbəyi kimi müvafiq beynəlxalq adət normalarını da qeyd etmək lazımdır*: əvvəla, ona görə ki, bəzi dövlətlər indiyə qədər 1969-cu il Konvensiyasının iştirakçısı deyillər; ikincisi isə bir sıra məsələlər (müharibələrin beynəlxalq müqavilələrə təsiri və s.) bu Konvensiyada öz əksini tapmamışdır. Yeri gəlmişkən, sözü gedən Konvensiyaların hər ikisində birbaşa qeyd olunur ki, bu konvensiyaların müddəalarında öz həllini tapmayan məsələlər əvvəlki kimi beynəlxalq adət hüququ normaları ilə nizama salınır.

2. Beynəlxalq müqavilənin anlayışı. Beynəlxalq müqavilənin tərifini beynəlxalq hüququn mənbələrini şərh edərkən vermişdik. Lakin yuxarıda göstərilmiş konvensiyalar müqaviləyə bir qədər başqa cür tərif verir; yəni beynəlxalq müqavilələr hüququ ilə bağlı aşağıda nəzərdən keçirəcəyimiz bütün normalar yalnız bu tərifə uyğun gələn beynəlxalq müqavilələrə şamil olunur. Hər iki Konvensiyanın 2-ci maddəsinə görə:

beynəlxalq müqavilə- dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yazılı formada bağlanan və beynəlxalq hüquqla nizama salınan beynəlxalq razılaşmadır; bu razılaşmanın bir və ya iki. Yaxud daha çox bir-biri ilə bağlı aktlarda ehtiva olunması və nə cür adlandırılması əhəmiyyət kəsb etmir.

Beləliklə, şifahi sazişlərə (“centlmen sazişləri”) və habelə dövlətdaxili hüquqla nizama salınan müqavilələrə (məsələn, kommersiya razılaşmalarına) göstərdiyimiz Konvensiyaların müddəaları bilavasitə tətbiq olunmur. Bundan əlavə, daha bir mühüm şərt vardır ki, o da tərəflərin həmin razılaşma vasitəsi ilə hüquqi münasibətlər, daha doğrusu, özləri üçün *məcburi öhdəliklər yaratmaq niyyətinin* olmasıdır. Belə bir niyyət olmamışsa, razılaşmanın özü və onun bağlanması prosesi bütün müvafiq tələblərə cavab versə belə, beynəlxalq müqavilədən danışmaq olmaz. Məsələn, 1975-ci il Helsinki Yekun aktı müqavilə sayılmır.

Hər bir beynəlxalq müqavilənin müəyyən obyektı və məqsədi olur. *Müqavilənin obyektı* dedikdə, həmin müqavilənin yönəldiyi maddi və ya qeyri-maddi nemət, hərəkət və ya müəyyən hərəkətdən çəkinmə başa düşülür. Bir qayda olaraq, müqavilənin obyektı onun adında öz əksini tapır. *Müqavilənin məqsədi* isə müqaviləni qəbul edən dövlətlərin (və ya beynəlxalq təşkilatların) nəyi həyata keçirmək və ya nəyə nail olmaq istədiklərini göstərir. Müqavilənin məqsədi və ya məqsədləri, bir qayda olaraq, müqavilənin preambulasında və yaxud ilk maddələrdə ifadə olunur. Məsələn, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində Nizamnamənin qəbul olunmasına məqsədləri bəyan olunmuşdur.

3.Beynəlxalq müqavilədə tərəflər.1969-cu il və 1986-cı il Konvensiyalarına görə, müvafiq olaraq dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq müqavilənin tərəfi ola bilər.

1969-cu il Konvensiyasına görə, “ hər bir dövlət müqavilələr bağlamaq hüquq qabiliyyətinə malikdir” (6-cı maddə). Dövlətlərin hüquq qabiliyyəti, artıq qeyd edildiyi kimi, universal xarakter daşıyır. Dövlət istənilən sahədə müqavilə bağlaya bilər və istənilən digər müqaviləyə qoşula bilər. Düzdür, ikinci halda bu, müqavilə qapalı olmadığı halda mümkündür; belə ki, bəzi beynəlxalq sazişlərə yalnız müəyyən regionda yerləşən dövlətlər (məsələn, bu, Avropa Şurasının Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuşdur) və ya sazişin bütün iştirakçılarının razılığı ilə hər hansı dövlət tərəf ola bilər (məsələn, Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında 1957-ci il Roma müqaviləsi). Beynəlxalq təşkilatlara gəldikdə isə, onlar həm dövlətlərlə, həm də digər beynəlxalq təşkilatlarla müqavilələr bağlaya bilər. 1986-cı il Konvensiyasında deyilir: “beynəlxalq təşkilatların müqavilələr bağlamaq hüquq qabiliyyəti bu təşkilatın qaydaları ilə

tənzimlənir” (6-ci maddə). Göründüyü kimi, beynəlxalq təşkilatın hansı müqaviləyə tərəf ola bilməsi, əsas etibarilə, həmin təşkilatın təsis aktından asılıdır.

Beynəlxalq hüququn digər subyektləri də bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq müqavilə bağlaya bilirlər. Məsələn, xarici işğaldan və ya müstəmləkəçilikdən azad olmaq uğrunda mübarizə aparan xalqı rəsmi təmsil edən qurumlar beynəlxalq sazişlərdə iştirak edə bilirlər. Fələstin azadlıq Təşkilatının bir sıra beynəlxalq sazişə tərəf olması bizə yaxşı məlumdur.

1986-cı ildə bağlanmış Nüvə qəzası barəsində operativ xəbərvermə haqqında Konvensiyada nəzərdə tutulur ki, bu Konvensiya bütün dövlətlər, regional təşkilatlar da daxil olmaqla, beynəlxalq təşkilatlar və Namibiya (1990-cı ildə müstəqilliyi elan olunmuş Namibiyani nəmin Konvensiya ilə danışıqlarda Namibiya üzrə BMT Şurası təmsil edirdi) tərəfindən imzalanmaq üçün açıqdır.

“Müqavilənin tərəfi” anlayışından danışarkən, sözü gedən Vyana Konvensiyalarında işlədilmiş digər uyğun terminləri də bilmək lazımdır. Bu terminlər aşağıdakılardır: *“danışıqlarda iştirak edən dövlət”* (və ya beynəlxalq təşkilat) – yəni müqavilənin mətninin hazırlanmasında və qəbul edilməsində iştirak etmiş dövlət (və ya beynəlxalq təşkilat); *“razılaşan dövlət”* – yəni müqavilənin qüvvəyə minib-minməməsindən asılı olmayaraq, müqavilənin məcburiliyinə öz razılığını vermiş dövlət; *“iştirakçı dövlət”* – yəni müqavilənin məcburiliyinə öz razılığını vermiş və müqavilənin onun üçün qüvvəyə mindiyi dövlət; *“üçüncü dövlət”* – yəni müqavilənin tərəfi olmayan dövlət.

4. Beynəlxalq müqavilələrin təsnifatı. Beynəlxalq müqavilələri aşağıda göstərilmiş əsaslara görə ayrı-ayrı növlərə bölmək olar:

I – iştirakçıların dairəsinə görə:

1) *ikitarəfli* müqavilələr (iki dövlətin iştirak etdiyi müqavilələr);

2) *çoxtərəfli* müqavilələr (ikidən artıq dövlətin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr). Çoxtərəfli müqavilələr arasında dünya dövlətlərinin ümumi mənafeyini əks etdirən, ümumi məsələlərin həllinə yönəlmiş *universal müqavilələr* xüsusi yer tutur.

II – dövlətlərin həmin beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etmək imkanına görə:

1) *açıq müqavilələr* (istənilən dövlət bu müqavilələrə heç bir hüquqi maneə olmadan

tərəf ola bilər):

2) *qapalı müqavilələr* (bu müqavilələrin anlayışı yuxarıda vermişdik).

III – məzmununa görə:

1) *siyasi müqavilələr*. Bu müqavilələrə, əsasən aşağıdakılar aiddir:

müttəfiqlik haqqında müqavilələr – bu cür müqavilələrin iştirakçısı olan dövlətlər

özlərinin müəyyən mənafeələrini qorumaq məqsədilə birgə fəaliyyət göstərməyi öhdəsinə götürürlər;

qarşılıqlı yardım haqqında müqavilələr – iştirakçı dövlətlər bir-birinə bu və ya

digər sahədə yardım göstərmyi öz üzərlərinə öhdəlik kimi götürürlər;

neytirallıq haqqında müqavilələr – bu müqavilələr vasitəsilə iştirakçı dövlətlər öz

üzərlərinə öhdəlik götürürlər ki, hər hansı hərbi əməliyyatlarda iştirak etməsinlər və müəyyən əraziləri hərbi bazaya çevirməsinlər;

ç) sülh müqavilələri – bu müqavilələr müharibə vəziyyətini hüquqi baxımdan başa çatdırır və müharibədən sonrakı siyasi və digər münasibətləri müəyyən edir.

2) *iqtisadi müqavilələr*. Buraya daxildir:

a) ticarət müqavilələri;

b) əmtəə göndərilməsi və əmtəə dövriyyəsi haqqında sazişlər;

c) texniki yardım haqqında və ya elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında sazişlər;

ç) beynəlxalq hesablaşmalar haqqında sazişlər;

d) gömrük məsələləri və s. üzrə sazişlər:

3) *xüsusi məsələlər üzrə sazişlər*. Bu qrupa aşağıdakı sahələrdə bağlanmış müqavilələri daxil etmək olar:

a) nəqliyyat sahəsində;

b) rabitə sahəsində;

c) kənd təsərrufatı sahəsində;

- ç) elmi əməkdaşlıq məsələləri üzrə;
- d) hüquqi məsələlər üzrə;
- e) ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində;
- ə) mədəniyyət sahəsində və s.

5. Beynəlxalq müqavilənin strukturu

Hər bir beynəlxalq müqavilənin mətni, bir qayda olaraq, aşağıdakı quruluşda tərtib olunur:

1. Müqavilənin adı.

Beynəlxalq müqavilə təcrübəsində “müqavilə” ümumi anlayışı altında müxtəlif konkret adlardan istifadə olunur; (məsələn, konvensiya, saziş, nizamnamə, pakt, xartiya, bəyannamə, traktat, statut, konkordat və s.).

2. Preambula.

Preambula müqavilənin giriş hissəsinə deyilir. Burada, adətən, müqavilənin məqsədləri əks olunur. Müqavilənin ayrı-ayrı müddələrinin təfsiri zamanı preambula müəyyən rol oynaya bilər.

3. Əsas hissəsi.

Müqavilənin bu hissəsində tərəflərin müqavilənin obyektinə bağlı olan hüquq və vəzifələri ifadə olunur. Əsas hissə ardıcıl olaraq bölmə və ya fəsilərdən, maddələrdən, hissələrdən, bəndlərdən və yarımbəndlərdən ibarət olur.

4. yekun hissə.

Bu hissədə müqavilənin qüvvəyə minməsi və xitam olunması şərtləri, müqaviləyə yenidən baxılması qaydası, müqavilənin tərtib olunduğu dil və s. kimi məsələlər öz əksini tapır.

5. Səlahiyyətli şəxslərin imzaları.

6. Bəzi hallarda beynəlxalq müqavilələrin protokollar, əlavə protokollar, texniki şərtlər, standartlar, xəritələr və s. şəklində *Əlavələri* də olur. Əgər müqavilənin özündə göstərilirsə, Əlavələr həmin müqavilənin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunur.

6. Beynəlxalq müqavilələrin bağlanması

Beynəlxalq müqavilənin bağlanması bir neçə ardıcıl *mərhələdən* ibarət olan bir prosesdir. Bu mərhələlər aşağıdakılardır:

1. Müqavilənin mətninin tərtib olunması və qəbulu.
2. Müqavilənin mətninin autentikliyinə müəyyən olunması.
3. Müqavilənin məcburiliyinə razılığın ifadə olunması.

Dövlətlər arasında müqavilələr onların nümayəndələri tərəfindən bağlanılır. Müqavilənin bağlanmasında, daha doğrusu, yuxarıda göstərilmiş ilk iki mərhələdən birində və ya hər ikisində iştirak etmək üçün həmin nümayəndəyə xüsusi sənəd – *vəkalət* verilir. Vəkalət milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq, dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfində verilir. Dövlətin müəyyən vəzifəli şəxslərinə, onların vəzifə mövqeyinə görə xüsusi vəkalət lazım deyil. 1969-cu il Vyana Konvensiyasına görə, bu şəxslər aşağıdakılardır: 1) dövlətlərin başçıları; 2) hökumətlərin başçıları; 3) xarici işlər nazirləri; 4) diplomatik nümayəndəliklərin başçıları və 5) dövlətlərin beynəlxalq konfranslardakı və beynəlxalq təşkilatlardakı nümayəndələri. Diplomatik nümayəndəliyin başçısı yalnız öz dövləti ilə akkreditə olunduqları dövlət arasındakı müqavilənin, dövlətin beynəlxalq konfranslardakı və beynəlxalq təşkilatlardakı nümayəndəsi isə yalnız bu konfrans və ya təşkilat çərçivəsində bağlanılan *müqavilənin mətninin qəbul olunması* ilə bağlı hərəkətləri həyata keçirə bilər.

Beynəlxalq təşkilatın iştirakı ilə müqavilələr bağlanması üçün həmin təşkilatın qaydalarına əsasən onu təmsil edən şəxsə vəkalət tələb olunmur (1986-cı il Vyana Konvensiyasının 7-ci maddəsi).

Vəkaləti olmayan şəxs tərəfindən və ya vəkalətin pozulması ilə, beynəlxalq müqavilənin bağlanması ilə əlaqədar hər hansı hərəkətin həyata keçirilməsi, əgər müvafiq dövlət bundan sonra bu hərəkəti təsdiq etmirsə, heç bir hüquqi əhəmiyyətə malik olmur.

Beynəlxalq müqavilənin mətninin tərtib olunması və qəbulu aşağıdakı üç formadan biri vasitəsilə həyata keçirilir:

danışqlar;

beynəlxalq konfranslar;

Məsələn, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu 1998-ci il iyulun 17-də Roma Beynəlxalq diplomatik konfransında qəbul olunmuşdur.

beynəlxalq təşkilatlar;

Beynəlxalq konfranslarda və beynəlxalq təşkilatlarda son zamanlar müqavilə

mətnləri *konsensus* vasitəsilə, yəni iştirakçılardan heç birinin etirazı olmadıqda, səsvermə keçirilməməklə qəbul olunur.

Müqavilə mətninin autentikliyinə müəyyən olunması və autentifikasiyası (yunanca bu söz “həqiqilik”, “əslinə uyğunluq” deməkdir) o deməkdir ki, beynəlxalq müqavilənin mətni son və qəti variantda razılaşdırılmışdır və ona heç bir dəyişiklik edilə bilməz. Bu, üç yolla həyata keçirilir:

1) *paraflama (inisial qoyma)* – müqavilə mətninin hər səifəsində vəkalətli şəxsin öz inisiallarını qoyması.

2) *ad referendum imza atma* (şərti imza atma) – bu qaydada qoyulmuş imza hələ bundan sonra müvafiq dövlət orqanı (və ya müvafiq beynəlxalq təşkilat) tərəfindən təsdiq olmalıdır. Onun inisial qoymadan ilə fərqi ondan ibarətdir ki, təsdiq olunduqdan sonra ad referendum imza atma tam və ya qəti imzalama hesab olunur; inisial qoymadan sonra isə müqavilə hələ qəti imzalanmağa verilməlidir.

3) *imzalama*. İmzalama o zaman müqavilə mətninin autentifikasiyası rolunu oynayır ki, həmin müqavilə sonradan ratifikasiya olunmalıdır. İmzalama müəyyən hüquqi nəticələr doğurur; belə ki, bundan sonra imzalamış dövlət; 1) həmin müqaviləni təsdiq etmək hüququ əldə edir; 2) müqavilənin qüvvəyə minməsinə qədər, onun obyektini və məqsədini heçə endirə biləcək hərəkətləri etməmək vəzifəsi daşıyır (1969-cu il Konvensiyasının 18-ci maddəsi).

Vyana Konvensiyalarına görə, hansı autentifikasiya usulunun seçilməsini razılaşan tərəflər özləri müəyyən edirlər.

7. Müqavilənin məcburiliyinə razılığın ifadə olunması. Bildiyimiz kimi, dövlətin razılığı əgər yoxdursa, o, heç bir müqavilə ilə bağlı ola bilməz. Buna görə də müqaviləyə razılığın ifadə olunması həmin müqavilənin qüvvəyə minməsi üçün zəruri mərhələdir. 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 11-ci maddəsinə görə, belə bir *razılıq* aşağıdakı *üsullardan biri ilə ifadə oluna bilər*:

müqavilənin imzalanması;

müqavilə sənədlərinin dəyişdirilməsi;

ratifikasiya;

təsdiq etmə;

qəbul etmə;

müqaviləyə qoşulma.

Buna əlavə, 11-ci maddədə göstərilir ki, müqavilənin tərəfləri müqavilənin məcburiliyinin tanınmasının digər üsulu barədə razılığa gələ bilərlər.

Müqavilənin məcburiliyinə razılıq o zaman *imzalama* vasitəsi ilə ifadə olunur ki, həmin müqavilə bundan sonra ratifikasiya və ya təsdiq edilməli olmasın. Əgər müqavilənin sonradan ratifikasiya və ya təsdiq olunması nəzərdə tutulubsa, onda bu halda imzalama, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yalnız müqavilə mətninin autentikliyi üçün müəyyən edilməsi rolunu oynayır. Beynəlxalq müqavilənin məcburiliyinə razılığın məhz imzalama vasitəsilə ifadə olunması, adətən, həmin müqavilənin özündə göstərilir.

Müqavilə sənədlərinin mübadiləsi, yəni müvafiq dövlətlərin nümayəndələrinin bir birinə nota və ya məktub göndərməsi müqavilənin məcburiliyinə razılığını bildirməyin sadələşdirilmiş üsuludur. Məhz üsula əl atılması bu barədə xüsusi razılaşma olduqda olur.

Müqavilənin məcburiliyinə razılığın ifadə olunmasının ən geniş yayılmış üsulu *ratifikasiya*dır. Ratifikasiya ali hakimiyyət orqanı (adətən, parlament, və ya dövlətin başçısı) tərəfindən müqavilənin təsdiq olunmasıdır. Ratifikasiya həm dövlətdaxili aktda (qanunda, fərmanda və s.), həm də beynəlxalq aktda (ratifikasiya sənədində) öz əksini tapır. Beynəlxalq təşkilatların özünün hər hansı müqaviləsi ilə bağlı rəsmi təsdiq aktı ratifikasiyaya bərabər tutulur.

1969-cu il Vyana Konvensiyasının 14-cü maddəsinə görə, müqavilənin məcburiliyinə razılıq aşağıdakı hallarda ratifikasiya vasitəsilə ifadə olunur:

a) müqavilənin özündə bu birbaşa nəzərdə tutulubsa;

b) başqa cür müəyyən olunbsa ki, danışıqlarda iştirak edən dövlətlər ratifikasiyanın zəruriliyi haqqında razılığa gəlmişlər;

c) dövlətin nümayəndəsi müqaviləni ratifikasiya olunmaq şərtlə imzalamışdırsa;

ç) dövlətin müqaviləni ratifikasiya olunmaq şərtlə imzalamaq niyyəti onun nümayəndəsinin vəkalətindən irəli gəlsə və yaxud danışıqlar zamanı ifadə olunmuşdursa.

Hər bir dövlət öz qanunvericiliyində, imzalamış olduğu hansı beynəlxalq müqavilələrin və hansı qaydada ratifikasiya olunmasını müəyyən edir.

Burada qeyd edək ki, dövlətin müqaviləni imzalayıb sonra onu ratifikasiya etməməsi beynəlxalq hüquq pozuntusu hesab olunmyr.

Dövlət hər hansı müqavilənin ratifikasiya olunması haqqında qərar çıxardıqdan sonra *ratifikasiya sənədi* tərtib edir. Ratifikasiya sənədində aşağıdakılar göstərilir; a) müqaviləni ratifikasiya etmiş dövlət orqanının adı; b) müqavilənin bütöv mətni (əgər qeyd-şərtlər və ya bəyanatlar edilmişsə, onlar da bu hissəyə əlavə olunur); c) həmin müqavilənin vicdanla yerinə yetiriləcəyi haqqında dövlətin bəyanatı.

İkitərəfli müqavilə bağlanarkən onun iştirakçısı olan dövlətlər öz ratifikasiya sənədlərini bir-birinə verir. Çoxtərəfli müqavilələrdə isə ratifikasiya sənədləri depozitariyə saxlanmağa verilir. *Depozitari* müqavilənin əslini və onunla bağlı bütün sənədləri saxlamaq üçün tərəflərin razılığı ilə müəyyən olunan dövlət (adətən, müqavilənin imzalandığı dövlət), beynəlxalq təşkilat və ya bu təşkilatın baş vəzifəli şəxsi deməkdir. Məsələn, BMT çərçivəsində qəbul olunmuş müqavilələrin (o cümlədən, sözü gedən 1969-cu il və 1986-cı il Vyana Konvensiyalarının) depozitarisi, bir qayda olaraq, BMT-nin Baş Katibidir.

Vyana Konvensiyalarına görə, depozitari bu funksiyaları yerinə yetirir: a) vəkalətlər, ratifikasiya sənədləri, qoşulma sənədləri kimi sənədlərin saxlanması; b) müqavilənin əslindən təsdiq olunmuş nüsxələrin hazırlanması və müqavilənin iştirakçısı olan və iştirakçısı olmaq hüququ olan dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara göndərilməsi; c) hər bir saxlanılmağa verilmiş ratifikasiya sənədi, habelə qeyd-şərtlər və onlara etirazlar və müqavilənin qüvvəyə minməsi haqqında müqavilənin iştirakçılarına məlumat verilməsi və s.

Təsdiq etmə qəbul etmə ratifikasiyaya çox yaxındır, lakin nisbətən sadələşdirilmiş prosedur hesab olunur. Müqavilənin məcburiliyinə bu yollarla razılıq, adətən, dövlət başçısı və parlament tərəfindən deyil, dövlətin digər orqanları tərəfindən verilir.

Nəhayət, beynəlxalq müqavilənin məcburiliyinə razılıq həmin müqaviləyə *qoşulmaq* vasitəsilə ifadə oluna bilər. Dövlət, adətən, artıq qüvvəyə minmiş müqaviləyə qoşulur. Müqaviləyə həm onun mətninin hazırlanmasında və qəbul edilməsində iştirak etməmiş dövlətlər, həm də müqaviləni artıq imzalamış, lakin həmin müqavilənin qüvvəyə minməsinə qədər, onun məcburiliyinə razılıq verməmiş dövlətlər qoşula bilər. Hər bir müqaviləyə necə qoşulmaq qaydası müqavilənin özündə müəyyən olunur. Qoşulma, bir qayda olaraq, ratifikasiya sənədinin və ya qoşulma haqqında digər sənədin (nota, məktub və s.) saxlanılmağa verilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

8. Beynəlxalq müqaviləyə qeyd-şərtlər.*Beynəlxalq müqavilənin məcburiliyinə hər hansı yolla razılıq verərkən dövlət(və ya beynəlxalq təşkilat) bəyan edə bilər ki, müqavilənin hər hansı müddəasını qəbul etmək istəmir. Belə bir bəyanat vasitəsilə dövlət həmin müddəanı ya, ümumiyyətlə, qəbul etmir, ya da onun məzmununu özü üçün dəyişdirir. Buna beynəlxalq müqavilələr hüququnda qeyd-şərt deyilir.*

Müqaviləyə qeyd-şərt irəli sürmək imkanı dövlətin suveren iradəsinin ifadəsidir, belə ki, dövlət müqavilənin bütün mətnini qəbul etdiyi halda, onun hər hansı norması ilə razılaşmaya bilər. Lakin bu sərbəstlik qeyri-məhdud deyil; əgər: 1) qeyd-şərt müqavilənin obyektı və məqsədi ilə bir araya sığmırsa; 2) müqavilə qeyd-şərtlərin edilməsini, ümumiyyətlə, qadağan edirsə (məsələn, Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası; Kölləliyin, kölə alverinin və köləliyə oxşar olan institut və adətlərin ləğv edilməsi haqqında 1956-cı il Əlavə Konvensiyası və s.) və 3) məhz belə bir qeyd-şərtin edilməsi konkret müqavilədə yol verilmərsə.

Qeyd-şərt yazılı formada olmalı və müqavilənin iştirakçısı olan bütün digər dövlətlərin diqqətinə çatdırılmalıdır.

Qeyd-şərt ilə razı olmayan dövlət müqavilədə göstərilmiş müddətdən gec olmayaraq buna yazılı formada etiraz edə bilər. Lakin belə bir etirazın edilməsi bu dövlətlə qeyd-şərti etmiş dövlət arasında müqavilənin qüvvəyə minməsinə maneə yaratmır. Bu iki dövlət arasında yalnız qeyd-şərtin aid olduğu müddə qüvvəyə minmir. Bununla belə, qeyd-şərtə etiraz edən dövlət bəyan edə bilər ki, müqavilə bütövlükdə iki müvafiq dövlətin arasında qüvvəyə minməyəcəkdir.

Qeyd-şərt və etirazlar istənilən vaxt, yazılı formada bildirilməklə, geri götürülə bilər.

Müqaviləni imzalayarkən, ratifikasiya edərkən və s. dövlətlər bəzən bu və ya digər müddəanın necə başa düşülməsi və ya onun əhəmiyyəti ilə bağlı *bəyanatlar* verirlər; bunlar qeyd-şərtlərdən fərqləndirilməlidir. Belə ki, bu cür bəyanatlar müqavilənin hər hansı müddəasını dəyişdirmir və ya onu aradan götürmür.

9. Beynəlxalq müqavilənin qeydə alınması və dərc edilməsi. BMT Nizamnaməsinin 102-ci maddəsinə görə, BMT üzvləri tərəfindən bağlanmış hər bir beynəlxalq müqavilə BMT-nin Katibliyində qeydə alınmalıdır. Qeydə alınma müqavilənin hüquqi qüvvəsinə təsir etmir; sadəcə olaraq, bu cür qeydə alınmamış müqavilələrə dövlətlər BMT-nin orqanlarında istinad edə bilməzlər.

Qeyd alınmış beynəlxalq müqavilələri Katiblik “Treaty Series” adlı topluda dərc edir

Bəzi dövlətlərdə iştirakçıları olduqları beynəlxalq müqavilələrin dərc olunması qaydası qanunvericilikdə müəyyən olunur.

10. Beynəlxalq müqavilənin qüvvədə olması. Yalnız qüvvəyə minmiş beynəlxalq müqavilə tərəflər üçün məcburi sayılır. Müqavilənin qüvvəyə mindiyi an, adətən, müqavilənin özündə göstərilir. Burada bir sıra qaydalar mövcuddur. Belə ki, ratifikasiya və ya təsdiq edilməli olmayan müqavilə aşağıdakı müddətdə qüvvəyə minir: a) imzalandığı andan etibarən; b) imzalandığı andan müəyyən müddət keçdikdən sonra və ya c) müqavilədə dəqiq göstərilmiş andan etibarən.

Ratifikasiya və ya təsdiq edilməli olan müqavilələrin isə qüvvəyə minməsi qaydası aşağıdakı kimidir:

1 – ikitərəfli müqavilələr: a) ratifikasiya sənədlərinin dəyişdirildiyi gündən və ya b) ratifikasiya sənədlərinin dəyişdirildiyi gündən müəyyən müddət keçdikdən sonra;

2 – çoxtərəfli müqavilələr: a) depozitariyə müəyyən sayda ratifikasiya sənədləri verildiyi gündən və ya b) depozitariyə müəyyən sayda ratifikasiya sənədləri verildiyi gündən müəyyən müddət keçdikdən sonra.

Müqavilənin qüvvədə olması müəyyən müddət üçün (məsələn, 5 il, 10 il və s.) və ya

müddətsiz nəzərdə tutula bilər. Müəyyən müddətə bağlanan müqavilə həmin müddət bitdikdən sonra müqavilənin özündə göstərilən şərtlərlə (məsələn, tərəflərdən biri bu müddət bitən ərəfədə müqavilədən çıxmaq haqqında öz istəyini bildirməyibsə) və ya tərəflrin xüsusi razılığı ilə uzadıla bilər; buna *prolonqasiya* deyilir.

Müqavilə müəyyən məkanda qüvvədə olur. Əgər müqavilənin özündə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, o, müvafiq dövlətin ərazisində qüvvədə olur.

11. Beynəlxalq müqavilənin təsviri.*Müqavilənin təsviri onun müddəalarının mənasının aydınlaşdırılması və ya izah edilməsi deməkdir.*

Beynəlxalq müqavilənin təsviri bir sıra prinsiplərə söykənir. Müqavilə hər şeydən əvvəl, vicdanla təsvir edilməlidir. Müqavilədə istifadə olunan terminlər adi mənasında və habelə müqavilənin obyektinə və məqsədlərinə kontekstində başa düşülməlidir. Hər hansı terminə yalnız o zaman xüsusi məna verilə bilər ki, müqavilənin tərəflərinin məhz belə niyyəti olsun. Müqavilə, onun preambulası, əlavələri və ona aid olan istənilən sənədlə bərabər, həmin müqavilənin tətbiqi praktikası nəzərə alınmaqla, təfsir edilməlidir. Əgər müqavilə hər biri autentik olan iki və ya daha artıq dildə tərtib olunmuşsa, bu halda hər bir dildəki mətn bərabər qüvvəyə malik olur. Lakin onların müqayisəsi zamanı müxtəliflik ortaya çıxarsa, onda bu mətnləri daha çox uzlaşdırən mənaya üstünlük verilir.

Təfsirin subyektlərinə görə üç növü vardır:

1) *müqavilənin ayrı-ayrı iştirakçıları tərəfindən edilən təfsir*. Bu, birtərəfli aktdır və təbii ki, müqavilənin digər iştirakçıları üçün məcburi xarakter daşıyır.

2) *autentik təfsir* – müqavilənin iştirakçıları tərəfindən razılaşdırılmış təfsir. Nota mübadiləsi, protokol və s. formada həyata keçirilən bu təfsir məcburi xarakter daşıyır.

3) *beynəlxalq təfsir* – beynəlxalq orqanlar tərəfindən həyata keçirilən təfsir. Bəzi müqavilələrdə (məsələn, Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyası), onların təsviri ilə bağlı mübahisələr olarkən, tərəflərin BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə və ya digər müvafiq orqana müraciət etməli olması nəzərdə tutulmuşdur. Bu orqanların verdikləri təfsir mübahisənin tərəfləri üçün məcburi xarakter daşıyır.

Təfsirin bir neçə üsulu vardır:

1) *qrammatik təfsir*;

2) *məntiqi təfsir*;

3) *sistematik təfsir*;

4) *tarixi təfsir*;

5) *teleoloji təfsir*;

6) *dinamik və ya evolyutiv təfsir*.

12. Beynəlxalq müqavilələrin etibarlılığı.*Beynəlxalq müqavilələrin etibarlılığı onun məzmununun və bağlanması qaydasının beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olması deməkdir.*

Yalnız etibarlı müqavilələr hüquqi nəticələr doğurur və tərəflər üçün qanuni hüquq və öhdəliklər yaradır. Beləliklə, beynəlxalq müqavilənin formal qüvvədə olması hələ onun etibarlı olması demək deyil. Doğrudur, qüvvəyə minmiş hər bir beynəlxalq müqavilənin etibarlı olması güman edilir, yəni müqavilənin hüquqi cəhətdən etibarsız olması hər bir halda müəyyən olunmalıdır. Başqa sözlə, beynəlxalq hüquqda müqavilənin etibarlılığı *prezumpsiyası* mövcuddur.

Beynəlxalq müqavilənin etibarsızlığı *mütləq* və *nisbi* ola bilər.

Mütləq etibarsızlıq müqavilənin, tərəflərin iradəsindən asılı olmayaraq, yəni onlar bu müqaviləni hüquqauyğun hesab edib-etməməsindən asılı olmayaraq, *bağlandığı andan* (ab initio) tamamilə etibarsız olması deməkdir. Müqavilə aşağıdakı əsaslarla mütləq etibarsızdır: 1) əgər müqavilə *jus cogens* normasına ziddirsə; 2) müqavilə güclə hədələmə və ya güc tətbiqi vasitəsilə bağlanmışsa; 3) müqavilə dövlət nümayəndəsinə qarşı məcburiyyət tətbiq etməklə bağlanmışsa.

Nisbi etibarsızlıq müqavilənin, yalnız tərəfindən birinin onun hüquqauyğunluğunu şübhə altına alması ilə ortaya çıxır. Nisbi etibarsızlığın əsasları bunlardır: 1) dövlətdaxili qanunvericiliyin, beynəlxalq müqavilə bağlamaq səlahiyyətini müəyyən edən xüsusi əhəmiyyətli normasının açıq şəkildə pozulması; 2) müqavilənin bağlanması mövcud olmuş və müqavilənin məcburiliyinə razılıq verməsinin əsasını təşkil etmiş fakt və ya situasiya ilə bağlı

səfin olması; 3) dövlət nümayəndəsinin qeyri-qanuni yolla ələ alınması; 4) dövlətin danışıqlarda iştirak edən digər dövlət tərəfindən aldadılması.

Etibarsız müqavilənin əsas *nəticələri* ondan ibarətdir ki, o, öz hüquqi qüvvəsini itirmiş olur. Bu cür müqaviləyə *pacta sunt servanda* prinsipi şamil olunmur və o, birtərəfli qaydada ləğv edilə bilər. Belə müqavilənin əsasında artıq hansısa hərəkətlər törədilmişsə, bu zaman hər bir tərəf, bu hərəkətlərin törədilməsindən qabaq mövcud olmuş vəziyyətin (*status quo antea*) mümkün olan dərəcədə bərpa edilməsini tələb edə bilər.

13. Beynəlxalq müqavilənin xitam olunması. Beynəlxalq müqavilənin xitam olunması onun tərəflər üçün öz məcburi qüvvəsini itirməsi deməkdir. Müqavilə aşağıdakı əsaslarla xitam oluna bilər:

1) müqavilənin bağlandığı müddətin başa çatması.

Müddətli müqavilə, əgər hər hansı bir yolla *prolongasiya* edilməmişsə, o, göstərilən müddət bitdikdən sonra xitam olunmuş sayılır.

2) müqavilə öhdəliklərinin icra olunması.

Tərəflərin müqavilədə nəzərdə tutulmuş öz öhdəliklərini tam icra etməsi ilə, əgər müqavilədə bu, xüsusi olaraq göstərilibsə, həmin müqavilə xitam olunmuş sayılır.

3) müqavilənin bütün iştirakçılarının razılığı ilə.

Beynəlxalq müqavilə onun iştirakçılarının ümumi razılığı ilə istənilən vaxt ləğv edilə bilər.

Məsələn, Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında 1955-ci il Varşava Müqaviləsinin iştirakçısı olan dövlətlər 199-ci il iyulun 1-də bu Müqavilənin xitam olunması barədə protokol imzalamışdılar.

4) eyni məsələ üzrə və eyni dövlətlər arasında yeni müqavilənin bağlanması.

Lex posteriori derogat legi priori prinsipinə görə, bu halda əvvəlki müqavilə öz hüquqi əhəmiyyətini itirmiş olacaqdır.

5) denonsasiya.

Denonsasiya dövlətin, müqavilədə göstərilən şərtlərlə, digər iştirakçı dövlətləri qabaqcadan xəbərdar etməklə, müqavilədən imtina etməsi deməkdir. Deməli, müqavilənin özündə əgər belə imkan nəzərdə tutulmayıbsa, o, denonsasiya oluna bilməz.

Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarında belə bir müddəa nəzərdə tutulmuşdur ki, bu Konvensiyaların müharibə zamanı, sülh bağlanana qədər denonsasiyasına yol verilmir.

6) müqavilənin birtərəfli qaydada ləğv edilməsi.

Bu halda dövlət iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilədən, ciddi əsas gətirməklə, birtərəfli qaydada imtina edir. Müqavilədən birtərəfli imtinaya, ümumiyyətlə, yol verilmir. Beynəlxalq hüquq bunu yalnız üç halda mümkün hesab edir.

1) müqavilənin digər iştirakçı dövlət tərəfindən əsaslı pozulması. Lakin bu əsas insan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələrin birtərəfli qaydada xitam olunması və bu müqavilələrin qüvvəsinin müvəqqəti dayandırılması üçün istifadə oluna bilməz.

2) müqavilənin bağlandığı vaxt mövcud olmuş halların əsaslı surətdə dəyişməsi (rebus sic stantibus prinsipi). Lakin buna o zaman istinad etmək olar ki, belə halların mövcud olması vaxtilə müqavilənin məcburiliyinə razılıq verilməsinin əsasını təşkil etmişdi və vəziyyətin belə dəyişməsi hələ yerinə yetirilməli olan müqavilə öhdəliklərinin həcmi köklü surətdə dəyişir. Qeyd edək ki, rebus sic stantibus prinsipi dövlət sərhədini müəyyən edən müqavilələrə şamil edilmir. Bu prinsip habelə o zaman tətbiq olunur ki, vəziyyətin əsaslı surətdə dəyişməsi göstərilən prinsipə istinad edən dövlətin öz beynəlxalq öhdəliklərini pozması nəticəsində baş vermişdir.

3) müqavilənin yerinə yetirilməsinin qeyri-mümkünlüyü.

Bu, əsasən, müqavilənin obyektinin məhv olduğu və ya yoxa çıxdığı zaman (məsələn, adanın suya batması, çayın quruması və s.) baş verir.

Mövzu 7: BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR HÜQUQU

Plan:

- 1. Beynəlxalq təşkilatlar hüququnun anlayışı və mənbələri**
- 2. Beynəlxalq təşkilatın hüquqi təbiəti**
- 3. Beynəlxalq təşkilatların funksiyaları**

4. Beynəlxalq təşkilatda üzvlük

5. Beynəlxalq təşkilatların sanksiyaları

6. Beynəlxalq təşkilatların təşkilati strukturu

7. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT)

8. BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatları

9. Regional təşkilatlar

Ədəbiyyat siyahısı.

Зайцева О. Г. *Международные организации: принятие решений*. М. , 1989.

Костенко М. Л. , Лавренова Н.В. ЕС после Маастрихта: федерация, конфедерация или международная организация? // *Государство и право* . 1994. №4

Кривчикова Э.С. *Основы теории права международных организаций*. М., 1979.

Крылов Н.Б. *Принципы участия государств в системе ООН*. М., 1986.

Крылов Н.Б. *Правотворческая деятельность международных организаций*. М., 1988.

Маргиев В.И. *Внутреннее право международных организаций*. Владикавказ, 1995.

Международные организации. Под ред. И.П. Блищенко. М., 1994

Международные организации системы ООН. Отв. ред. В.Ф. Петровский . М., 1990.

Моравецкий В. *Функции международной организации*. М., 1976

Нешатаева Т.Н. *Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании*. М., 1998.

Правила процедуры многосторонней дипломатии. Сб. документов. М., 1986

Толстухин А.Э. О национальном характере Европейского Союза // *Московский журнал международного права*. 1997. №4.

Топорнин Б.Н. *Европейское право*. М., 1988.

Шиббаева Е.А. *Право международных организаций: Вопросы теории*. М., 1986

Шиббаева Е.А. Поточный М. *Правовые вопросы структуры и деятельности международных организаций*. М., 1988.

Шреппер Х.А. *Международные организации. Справочник*. М., 1995.

Basic Facts About the United Nations. N.Y., 1995.

Bowett D.W. *The Law of International Institutions*. 4th ed. London, 1982.

Osmanczyk F. *The Encyclopedia of the United Nations and International Agreements*. London, 1985.

Simma B.(ed.) *The Charter of the United Nations: A Commentary*. Oxford. 1995.

1. Beynəlxalq təşkilatlar hüququnun anlayışı və mənbələri.

Beynəlxalq təşkilatlar hüququ – dövlətlərarası (hökumətlərarası) təşkilatların statusunu, strukturunu, onların orqanlarının səlahiyyətlərini və fəaliyyət qaydasını nizama salan normaların məcmusuna deyilir.

Dövlətlərarası əməkdaşlığın ən mühüm təşkilatı formalarından biri kimi beynəlxalq təşkilatlar XIX əsrin ikinci yarısında meydana gəlməyə başlamışdır. İlk beynəlxalq təşkilatlar aşağıdakılar idi: 1) Torpağın ölçülməsi üzrə Beynəlxalq ittifaq (1864); 2) Beynəlxalq teleqraf ittifaqı (1874); 3) Ümumdünya poçt ittifaqı (1874); 4) Beynəlxalq ölçü və çəki komitəsi (1875); 5) Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq ittifaq (1883); 6) Ədəbi və bədii mülkiyyətin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq ittifaq (1886); 7) Gömrük tariflərinin nəşri üzrə Beynəlxalq ittifaq (1890); 8) Köləlik əleyhinə Beynəlxalq ittifaq (1890); 9) Dəmiryol mal daşımaları üzrə Beynəlxalq ittifaq (1890).

Hal-hazırda 300-dən artıq beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat mövcuddur. Geniş mənada beynəlxalq təşkilatların (qeyri-hökumət təşkilatları da daxil olmaqla) sayı isə 4 mindən də artıqdır.

Beynəlxalq təklilatlar hüququ sahəsində vahid məəllələşdirilmiş akt toxdur. Ona görə də beynəlxalq təklilatların statusu, təşkili və fəaliyyəti ilə bağlı normaları müxtəlif xarakterli beynəlxalq müqavilələrdə tapmaq olar:

1) Beynəlxalq təklilatların təsis aktları (nizamnamələri).

Hər bir beynəlxalq təklilat təsisçi dövlətlərin işləyib hazırladığı və qəbul etdiyi beynəlxalq müqavilə (nizamnamə) əsasında yaradır və fəaliyyət göstərir. Nizamnamədə müvafiq beynəlxalq təklilatın məqsəd və vəzifələri, strukturu, onun orqanlarının səlahiyyətləri və fəaliyyət qaydası təsbit olunur, təşkilata üzvlük, təşkilatdan çıxarılma, inzibati və büdcə məsələləri və s. öz həllini tapır.

2) Beynəlxalq təklilatların statusu ilə bağlı ayrı-ayrı məsələləri nizama salan aşağıdakı universal sazişlər: *Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq tışkilatlarla münasibətlərində nümayəndəlikləri haqqında 1975-ci il Vyana Konvensiyası və Dövlətlər ilə beynəlxalq tışkilatlar arasında və beynəlxalq tışkilatlar arasında müqavilələr hüququ haqqında 1986-ci il Vyana Konvensiyası.*

3) Beynəlxalq təklilatların, onların mənzil-qərargahlarının yerləşdiyi dövlətlərlə bağladığı müqavilələr (məsələn, *Birləşmiş Millətlər təşkilatı və ABŞ Hökuməti arasında 26 iyun 1947-ci il tarixli Saziş*).

2. Beynəlxalq təşkilatın hüquqi təbiəti. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, beynəlxalq tışkilatlar beynəlxalq hüququn törəmə subyektidir; onların beynəlxalq-hüquqi subyektliyi funksional xarakter daşıyır. Beynəlxalq təklilatların aşağıdakı əlamətləri vardır:

- a) müqavilə əsasında yaradılır;
- b) müvafiq təşkilati struktura malikdir;
- c) müəyyən məqsəd və vəzifələri vardır;
- ç) beynəlxalq hüquq və öhdəliklərə malikdir;

Beləliklə, *beynəlxalq təşkilat – müəyyən məqsədləri həyata keçirmək üçün beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılmış, daimi fəaliyyət göstərən, müvafiq orqanlar sisteminə malik olan, üzv-dövlətlərin hüquq və öhdəliklərindən fərqli hüquq və vəzifələrə malik olan dövlətlər birliyinə deyilir.*

Beynəlxalq təşkilatların aşağıdakı növləri vardır:

I – üzv-dövlətlərin əhatə dairəsinə görə:

1) universal təşkilatlar (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Beynəlxalq əmək təşkilatı, YUNESKO və b.).

2) regional təşkilatlar (Avropa Şurası, İslam konfransı təşkilatı, Amerika dövlətləri təşkilatı və b.).

II – malik olduqları səlahiyyətlərin həcminə və xarakterinə görə:

1) ümumi səlahiyyətə malik təşkilatlar (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ATƏT, Amerika dövlətləri təşkilatı və b.).

2) xüsusi səlahiyyətə malik təşkilatlar (Ümumdünya ticarət təşkilatı, Beynəlxalq əmək təşkilatı, Ümumdünya səhiyyə təşkilatı və b.).

III – təşkilata daxil olma qaydasına görə:

1) açıq təşkilatlar (istənilən dövlət onların üzvü ola bilər)

2) qapalı təşkilatlar (bu təşkilatın üzvlüyünə qəbul təsisçi dövlətlərin dəvəti ilə həyata keçirilir; məsələn, NATO).

3. Beynəlxalq təşkilatların funksiyaları. Beynəlxalq təşkilatlar, bir qayda olaraq, aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

1) *normayaratma funksiyası*:

- beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında bilavəsitə iştirak edir;
- dövlətlərin normayaratma prosesində iştirak edir.

2) *məcəllələşdirmə funksiyası* (bax, o cümlədən: BMT Nizamnaməsinin 13-cü maddəsi).

3) *informasiya funksiyası*:

- təşkilatın fəaliyyətinin məqsədlərinə və əsas istiqamətlərinə aid sənədlərin nəşrini təşkil edir:

- aktual beynəlxalq məsələlərə dair xüsusi materiallar (məruzələr, icmalar, referatlar) nəşr edir.

4) nəzarət funksiyası:

müvafiq beynəlxalq hüquq normalarının dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə - bəzi hallarda bu məqsədlə yaradılmış xüsusi orqanlar vasitəsilə - nəzarət edir.

5) *operativ funksiyalar* (öz sərəncamında olan insan və maddi resusların köməyi ilə müəyyən vəzifələri özü həyata keçirir: məsələn, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üzrə BMT əməliyyatları; BMT və ixtisaslaşdırılmış təsisatlar tərəfindən inkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki yardım göstərilməsi; kommersiya-istismar fəaliyyəti, maliyyə əməliyyatları və s.).

Hər bir beynəlxalq təşkilat öz təşkilatdaxili münasibətlərini, yəni təşkilatla heyət arasındakı və təşkilatın orqanları arasındakı münasibətləri nizama salmaq məqsədilə müəyyən hüquqi normalar qəbul edir. Bu normaların məcmusuna *beynəlxalq təşkilatın daxili hüququ* deyil.

4. Beynəlxalq təşkilatda üzvlük. Beynəlxalq təşkilatın üzvləri iki cür olur:

1. *İlkin üzvlər* (beynəlxalq təşkilatın yaradılmasında əvvəldən iştirak etmiş və ya onun təsis aktını imzalamış dövlətlər)

2. *Qoşulmuş dövlətlər*. BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatlarında iki kateqoriya fərqləndirilir:

1) BMT üzvü olan dövlətlər: bu dövlətlər üçün müvafiq təşkilatın nizamnaməsinə qoşulmağın sadələşdirilmiş qaydası nəzərdə tutulmuşdur;

2) BMT üzvü olmayan dövlətlər; onlar üçün daha sərt üzv olma qaydaları müəyyən edilmişdir.

Hər hansı dövlətin BMT üzvlüyünə qəbul edilməsi BMT Nizamnaməsinin 4-cü maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən həyata keçirilir. Həmin maddəyə görə, “Təşkilatın üzvlüyünə qəbul nu Nizamnamədə göstərilmiş öhdəlikləri öz üzərinə götürməyə hazır olan bütün sülhsevər dövlətlər üçün açıqdır”. 4-cü maddəsinin 2-ci bəndinə görə, BMT üzvlüyünə qəbul Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatına əsasən Baş Assambleyanın qərarı ilə həyata keçirilir (bax, habelə: BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin 3 mart 1950-ci il tarixli məsləhət xarakterli rəyi).

Bundan əlavə, bir sıra beynəlxalq təşkilatlarda *daimi müşahidəçi missiyası* mövcuddur. Dövlətin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə nümayəndəlikləri haqqında 1957-ci il Vyana Konvensiyasının 5-ci maddəsinə görə, daimi müşahidəçi missiyası

aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir: a) Təşkilatla əlaqədar saxlanması; b) Təşkilatın fəaliyyətinin bilavasitə öyrənilməsi və bu barədə göndərən dövlətin hökumətinə xəbər verilməsi; c) Təşkilatla əməkdaşlığa və onunla danışıqlar aparılmasına kömək göstərilməsi.

Beynəlxalq təşkilatda üzvlüyə iki üsulla xitam verilir: *1) təşkilatdan çıxma* (yazılıərizə əsasında; çıxmadan qabaq maliyyə öhdəlikləri yerinə yetirilməlidir). Ərizənin qüvvəyə minməsi üçün müəyyən müddət nəzərdə tutulur.

2) təşkilatdan xaric etmə. Bu, təşkilatın nizamnamə müddəalarını kobud və ya sistemətik qaydada pozan dövlətlərə qarşı sanksiya kimi tətbiq oluna bilər (məsələn, BMT Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində deyilir: “Bu Nizamnamədə göstərilmiş prinsipləri sistemətik qaydada pozan Təşkilat üzvü, Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatı əsasında Baş Assambleya tərəfindən Təşkilatdan xaric edilə bilər” (misallar: OAPEK-dən (Neft ixrac edən ərəb ölkələri Təşkilatı)) Misirin 1979-cu ildə çıxarılması; Ümumdünya Poçt İttifaqından Cənubi Afrika Respublikasının 1979-cu ildə çıxarılması).

Beynəlxalq təşkilatda üzvlük aşağıdakı hallarda *müvəqqəti dayandırıla bilər*:

1) sanksiya kimi (əsasən, maliyyə öhdəliklərini pozmağa görə tətbiq edilir. Məsələn, 1968-ci ildə Haiti və Dominikan Respublikasının BMT-də üzvlüyü dayandırılmışdı);

2) üzv olan dövlətin iradəsi ilə (məsələn, İndoneziya 1964-1966-cı illərdə BMT ilə faktik əməkdaşlığı kəsmişdi).

5. Beynəlxalq təşkilatların sanksiyaları. Beynəlxalq təşkilatlar üzv-dövlətlərə qarşı müəyyən sanksiyalar tətbiq edə bilər:

I. Maddi normaların pozulmasına görə:

(Məsələn, təşkilatın nizamnaməsində təsbit olunmuş məqsəd və prinsiplərin pozulması; aralarında əməkdaşlıq haqqında saziş olan başqa bir təşkilata qarşı olan istinilən öhdəliklərin (məsələn, maliyyə öhdəliklərinin) pozulması və s.):

a) Təşkilata üzvlükdən irəli gələn hüquq və imtiyazların (səsvermə hüququ, texniki yardım almaq hüququ və s.) dayandırılması;

b) BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatlarının orqanlarının işində iştirakdan kənar etmə.

II. prosesual normaların pozulmasına görə:

(Məsələn: dövlətin, Təşkilatlardakı nümayəndəsinin səlahiyyətlərini rəsmləşdirməməsi, Təşkilatın iclaslarının aparılması qaydasına, səsvermə qaydasına riayət etməməsi və s.):

a) səsvermə hüququndan və sessiya və ya iclasın yekun aktını imzalamamaq hüququndan məhrum etmə;

b) Təşkilatın orqanının işində iştirak etməkdən kənar etmə;

c) dövlətin nümayəndəsinin çıxış müddətinin məhdudlaşdırılması və ya çıxış hüququndan məhrum edilməsi;

ç) səsvermənin nəticələrinin etibarsız hesab olunması.

6. Beynəlxalq təşkilatların təşkilati strukturu. Bir qayda olaraq, beynəlxalq təşkilat aşağıdakı orqanlardan ibarət olur:

1) *ali orqan*;

2) *icra orqanı*;

3) *inzibati orqan (beynəlxalq təşkilatların katibliyi)*;

4) *xüsusi komitə və komissiyalar*.

Ali orqan (məsələn, Konqres (Ümumdünya Poçt İttifaqı); Assambleya (İKAO, İMO,

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı); Baş Konfrans (YUNESKO, Beynəlxalq Əməkdaşlıq Təşkilatı) və s.) üzv olan bütün dövlətləri əhatə edir. O, adətən, aşağıdakı səlahiyyətləri həyata keçirir: a) Təşkilata yeni üzvlərin qəbul edilməsi; b) Təşkilatın baş vəzifəli şəxsinin seçilməsi; c) icra orqanı üzvlərinin seçilməsi; ç) büdcənin müəyyən edilməsi; g) Təşkilatın fəaliyyəti barədə hesabatların dinlənilməsi; d) Təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı bütün məsələlərin müzakirəsi.

İcra orqanı (məsələn, Şura (Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı İKAO), Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (İMO), Ərzaq və Kənd təsərrüfatı Təşkilatı(FAO)); İcra Şurası (Ümumdünya Poçt İttifaqı), İnzibati Şura (Beynəlxalq Elektron Rabitəsi İttifaqı və s.) ali orqanın sessiyaları arasındakı müddətdə Təşkilatın fəaliyyətinə rəhbərlik edir. O, ali orqan tərəfindən, üzv olan dövlətlərin sırasından seçilir. İcra orqanının əsas funksiyaları aşağıdakılardır: a) Təşkilatın səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi; b) üzv olan dövlətlərlə və digər beynəlxalq təşkilatlarla əlaqənin həyata keçirilməsi; c) Təşkilatın müdçəsinin tərtib olunması; ç) ali orqanın iclaslarının gündəliyinin hazırlanması; d) heyətlə bağlı məsələlərə bəlləməsi.

İcra orqanlarında dövlətlərin təmsil olunması müəyyən prinsiplərə (meyarlara) söykənir:

1) *ədalətli coğrafi təmsil olunma prinsipi* (BMT Təhlükəsizlik Şurası, Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatı);

2) *xüsusi maraqlar prinsipi* (İMO);

3) *üst-üstə düşməyən maraqları olan dövlətlər qrupunun bərabər təmsil olunma prinsipi* (dənizin dibi üzrə Orqanın Şurası);

4) *daha çox maliyyə töhvəsi prinsipi* (Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Bərpa və İnkişaf Bankı, İNMARISAT və s.).

İnzibati orqan (beynəlxalq təşkiatın *katibliyi*) bu cür funksiyalar həyata keçirir: a) Təşkilatın orqanları tərəfindən qəbul edilmiş sənədlərin dərc edilməsi; b) Təşkilatın fəaliyyəti barədə hesabatların tərtib edilməsi; c) Təşkilatın fəaliyyətinə aid olan bütün məsələlər üzrə məlumat toplanması; ç) büdcənin layihəsinin hazırlanması və s.

İnzibati orqana, bir qayda olaraq, aşağıdakı əməkdaşlar daxildir:

- a) ali inzibati vəzifəli şəxslər; baş katib və onun müavinləri;
- b) mütəxəssislər;
- c) xidməti heyət.

Xüsusi komitə və komissiyalar təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı bu və ya digər konkret

məsələni həll etmək üçün daimi və ya müvəqqəti əsasda yaradılır və köməkçi orqan kimi çıxış edir (məsələn, BMT-də; Tərkislah üzrə Komissiya, Təbii ehtiyatlar üzrə Komitə, Kosmik fəzadan dinc məqsədlərlə istifadə üzrə Komitə; İKAO-da Avronaviqasiya Komissiyası).

7. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT). BMT bütün dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə yaradılmış universal beynəlxalq təşkilatdır. BMT-nin Nizamnaməsi 1945-ci il iyunun 26-da imzalanmış və 1945-ci il oktyabrında qüvvəyə minmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının özünün xüsusi statusunu, siyasi çəkisini və beynəlxalq həyatdakı rolunu, onun Nizamnaməsinin xüsusi növ (sui generis) beynəlxalq müqavilə olduğunu və hüquqi qüvvəsini (bu barədə bax: Nizamnamənin 103-cü maddəsi) nəzərə alaraq, Nizamnaməni beynəlxalq birliyin *Konstitusiyası* adlandırmaq olar.

Hazırda BMT-nin 191 üzvü vardır.

BMT-nin altı əsas orqanı bunlardır: Baş Assambleya, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Qəyyumluq şurası, Beynəlxalq Məhkəmə və Katiblik.

Baş Assambleya BMT-nin nüayəndəli orqanıdır; BMT-nin bütün üzvləri Baş Assambleyada təmsil olunmuşdur. Baş Assambleyanın səlahiyyətinə BMT Nizamnaməsinin tətbiq dairəsində olan istənilən məsələ aiddir. O, sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunub saxlanması ilə bağlı dövlətlərin əməkdaşlığının ümumi prinsiplərini, o cümlədən tərksilah məsələlərini nəzərdən keçirə bilər, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq məsələlərini, insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə dəstək verilməsi, beynəlxalq hüququn müdaxiləçi inkişafı və onun məcəllələşdirilməsi məsələlərini müzakirə edə bilər və Birləşmiş Millətlərin Üzvlərinə və ya Təhlükəsizlik Şurasına hər hansı bu cür məsələ və ya işlər üzrə tövsiyələr verə bilər.

Baş Assambleya beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına aid olan, Təhlükəsizlik Şurası və ya hər hansı dövlət tərəfindən ona təqdim olunmuş istənilən məsələni müzakirə edə bilər və müvafiq tövsiyələr verə bilər. Barəsində tədbir görülməli olan hər hansı belə məsələ Baş Assambleya tərəfindən Təhlükəsizlik Şurasına verilir. Təhlükəsizlik Şurası, hər hansı bir mübahisə və ya situasiya ilə bağlı bu Nizamnamənin onun üçün nəzərdə tutduğu funksiyaları yerinə yetirdiyi zaman, Baş Assambleya, əgər Təhlükəsizlik Şurası, ondan bu barədə xahiş etmərsə, həmin mübahisə və ya situasiya ilə bağlı heç bir tövsiyə verə bilməz.

Baş Assambleya BMT-nin büdcəsini nəzərdən keçirir və təsdiq edir. O, Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlərini, İqtisadi və Sosial Şuranın üzvlərini seçir, köməkçi orqanlar yaradır. Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatı əsasında Baş Assambleya BMT-yə yeni üzvlərin qəbul edilməsi və üzvlükdən çıxarılması, BMT üzvlərinin zö hüquq və imtiyazlarını həyata keçirməsinin müvəqqəti dayandırılması məsələlərini həll edir, Baş Katibi təyin edir, Təhlükəsizlik Şurası ilə paralel Beynəlxalq Məhkəməsinin üzvlərini seçir.

Baş Assambleya öz müntəzəm illik sessiyalarını və vəziyyət tələb etdikdə, xüsusi sessiyalara yığılır. Müntəzəm sessiyalar hər il sentyabr ayının üçüncü çərşənbə axşamı açılır. Xüsusi sessiyalar Baş Katib tərəfindən Təhlükəsizlik Şurasının və ya BMT üzvlərinin əksər hissəsinin tələbi ilə çağırılır.

Baş Assambleyanın yeddi əsas komitəsi vardır. Birinci komitə (siyasi məsələlər və təhlükəsizlik məsələləri, o cümlədən tərksilah məsələləri); Xüsusi siyasi komitə (eyni

məsələlər); İkinci komitə (iqtisadi və maliyyə məsələləri); Üçüncü komitə (sosial və humanitar məsələlər); Dördüncü komitə (qəyyumluq və özü-özünü idarə etməyən ərazilərin məsələləri); Beşinci komitə (inzibati və büdcə məsələləri); Altıncı komitə (hüquqi məsələlər).

Baş Assambleyanın mühüm məsələlər üzrə qərarı onun sessiyada və səsvermədə iştirak edən üzvlərinin üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Bu məsələlərə aşağıdakılar daxildir: beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması ilə əlaqədar tövsiyələr, Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlərinin seçilməsi, İqtisadi və Sosial Şuranın üzvlərinin seçilməsi, Qəyyumluq Şurası üzvlərinin seçilməsi, Birləşmiş Millətlərə yeni Üzvlərin qəbul olunması, Təşkilat Üzvlərinin hüquq və imtiyazlarının müvəqqəti dayandırılması, Üzvlərin Təşkilatdan çıxarılması, qəyyumluq sisteminin fəaliyyətinə aid olan məsələlər və büdcə məsələləri.

Digər məsələlər üzrə qərarlar sessiyada və səsvermədə iştirak edən üzv-dövlətlərin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Təhlükəsizlik Şurası BMT orqanları sistemində xüsusi yer tutur. Büynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında başlıca məsuliyyət məhz onun üzərinə qoyulmuşdur. Bu məqsədlə müəyyən tədbirlər görərkən Təhlükəsizlik Şurası bütün üzv-dövlətlərin adından şıxış edir.

Təhlükəsizlik Şurası 15 üzvdən ibarətdir. Onlardan beşi *daimi üzvlərdir* – ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Fransa və Çin. Qalan on dövlət isə - bunlar *qeyri – daimi üzvlərdir* – Baş Assambleya tərəfindən iki il müddətinə seçilir.

Təhlükəsizlik Şurasının geniş səlahiyyətləri vardır. O, beynəlxalq ixtilafa gətirib çıxara bilən və beynəlxalq mübahisəyə səbəb ola bilən istənilən mübahisəni və ya situasiyanı, həmin mübahisənin və ya situasiyanın davam etməsinin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına təhlükə yarada biləcəyini müəyyən etmək məqsədilə tədqiq edə bilər.

Sülhə təhlükənin, sülhün pozulmasının və ya təcavüz aktının olmasının müəyyən edilməsi Təhlükəsizlik Şurasının müstəsns səlahiyyətinə aiddir. Belə bir faktı müəyyən etdikdən sonra Təhlükəsizlik Şurası iki cür qərar qəbul edə bilər:

1) silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olmayan tədbirlər barəsində (41-ci maddə); 2) silahlı tədbirlər barəsində (42-ci maddə). Silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olmayan tədbirlər iqtisadi münasibətlərin və dəmiryol, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio və digər rabitə

vasitələrinin tamamilə və ya qismən dayandırılmasını və diplomatik münasibətlərin kəsilməsini əhatə edə bilər. Nizamnamənin 42-ci maddəsinə görə, əgər Təhlükəsizlik Şurası hesab etsə ki, 41-ci maddədə nəzərdə tutulmuş tədbirlər kifayət olmaya bilər və ya artıq kifayət olmamışdır, o, hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin vasitəsilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və ya bərpası üçün zəruri ola bilən tədbirlər görə bilər; həmin tədbirlər Birləşmiş Millətlərin Üzvlərinin hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin nümayişlərini, blokadasını və digər əməliyyatlarını əhatə edə bilər.

Bundan əlavə, Təhlükəsizlik Şurasının praktikada geniş həyata keçirdiyi, lakin BMT Nizamnaməsinin özündə birbaşa göstərilməyən daha bir mühüm səlahiyyəti vardır: potensial və ya mövcud münaqişə rayonuna müvafiq dövlətin razılığı ilə sülhməramlı qüvvələrin göndərilməsi (*sülhün bərpa edilməsi və ya qorunub saxlanması üzrə əməliyyatlar*).

Baş Assambleyanın aktlarından fərqli olaraq, Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri məcburi xarakter daşıyır və bütün dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Təssüf ki, onların xeyli hissəsinə praktikada siyasi mülahizələr ucbatından əməl olunmur. Məsələn, hamımıza yaxşı məlumdur ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Təhlükəsizlik Şurasının çıxardığı dörd qətnamə (822, 853, 874 və 884) indiyə qədər kağız üzərində qalır.

Təhlükəsizlik Şurası elə təşkil olunur ki, fasiləsiz fəaliyyət göstərə bilsin. Təhlükəsizlik Şurasının hər bir üzvü bu məqsədlə Təşkilatın olduğu yerdə hər an təmsil olunmalıdır.

Təhlükəsizlik Şurasının hər bir üzvü bir səsə malikdir. Təhlükəsizlik Şurasının prosedur məsələlər üzrə qərarı doqquz üzvün lehinə səs verməsi ilə qəbul olunur. Təhlükəsizlik Şurasının bütün digər məsələlər üzrə qərarları, daimi üzvlərin uyğun gələn səsləri də daxil olmaqla, doqquz üzvün lehinə səs verməsi ilə qəbul olunur. Şuranın hər hansı bir daimi üzvü qərarın əleyhinə səs vurarsa, qərar qəbul olunmur. Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin bu müstəsna hüququ veto hüququ adlanır. Əgər daimi üzvlərdən biri və ya bir neçəsi səsvermə zamanı bitərəf qalırsa və ya səsvermədə iştirak etmirsə, doqquz üzvün lehinə səs verdiyi qərar qəbul olunmuş sayılır.

İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOK) BMT-nin və onun ixtisaslaşdırılmış təsisatlarının iqtisadi və sosial sahələrdə fəaliyyətini əlaqələndirən orqandır. O, Baş Assambleya tərəfindən üç il müddətinə seçilən 54 üzv dövlətdən ibarətdir; bu tərkibin üçdə biri, yəni 18 üzv dövlət hər il yenidən seçilir.

EKOSOK Beynəlxalq iqtisadi və sosial problemləri müzakirə etmək və müvafiq tövsiyələr işləyib hazırlamaq üçün mərkəzi form rolunu oynayır. O, iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə və yanaşı sahələrdə beynəlxalq məsələlərə aid tədqiqatlar aparır və məruzələr edir və ya istənilən belə məsələlərə aid Baş Assambleyaya, Birləşmiş Millətlərin Üzvlərinə və maraqlı ixtisaslaşdırılmış təsisatlara tövsiyələr vurur, Baş Assambleyaya təqdim etmək üçün konvensiya layihələri hazırlayır, beynəlxalq konfranslar çağırır.

EKOSOK-un ən mühüm səlahiyyətlərindən biri BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatlarının fəaliyyətini əlaqələndirməkdən biridir. EKOSOK bu təşkilatlarla xüsusi sazişlərə girir, onlarla məsləhətləşmələr aparır və tövsiyələr verir, onlardan müntəzəm məruzələr alır.

EKOSOK iqtisadi və sosial sahələrdə və insan hüquqlarına dəstək vermək üçün komissiyalar təsis edir. Hal-hazırda onun 9 funksional komissiyası vardır: İnsan hüquqları üzrə Komissiya, Sosial inkişaf komissiyası, Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət ədalət mühakiməsi üzrə komissiya, Statistika komissiyası, Qadınların vəziyyəti üzrə komissiya və b. Bundan əlavə, köməkçi orqan kimi EKOSOK-un 5 regional komissiyası vardır: Afrika üzrə İqtisadi komissiyası, Asiya və Sakit okean üzrə İqtisadi və sosial komissiya, Avropa iqtisadi komissiyası, Latin Amerikası və Karib hövzəsi üzrə İqtisadi komissiya və Qərbi Asiya üzrə İqtisadi və sosial komissiya.

EKOSOK öz səlahiyyətləri çərçivəsində olan məsələlərlə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatları ilə məsləhətləşmələr aparır.

EKOSOK BMT-nin hər hansı bir Üzvünü, həmin dövlət üçün xüsusi maraq kəsb edən istənilən məsələnin müzakirəsində, səsvermə hüquqi olmadan, iştirak etməyə dəvət edir. EKOSOK-un hər bir üzvü bir səsə malikdir. Onun qərarları iştirak edən və səs verən üzvlərin səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

Qəyyum Şurası BMT Nizamnaməsində formal olaraq qalsa da, artıq fəaliyyət göstərmir. O, beynəlxalq qəyyumluq sisteminə daxil olan ərazilərin siyasi, iqtisadi və sosial tərəqqisinə, onların özünüidarəyə və müstəqilliyə doğru inkişafına dəstək vermək üçün yaradılmışdı. Şuranın fəaliyyəti dövründə 11 qəyyumluq altında olan ərazinin hamısı müstəqillik qazanmışdır (Qana, Somali, Kamerun, Toqo, Ruanda, Burundi, Tanzaniya, Samoa, Nauru, Papua-Yeni Qvineya və Palua). 1994-cü ildə axırncı belə ərazi kimi Paluanın BMT-yə üzv qəbul edilməsi və Qəyyumluq haqqında Sazişin qüvvədə olma müddətinin bitməsi ilə Qəyyumluq Şurası öz

vəzifəsini tam yerinə yetirmişdir. Həmin il qəbul olunmuş qərara görə, Qəyyumluq Şurası gələcəkdə yalnız vəziyyət tələb etdikdə, yığışa bilər. Hal- hazırda Qəyyumluq Şurasının tamamilə ləğv olunması və onun əvəzinə ya insan hüquqları ya da ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Şura yaradılması təklifləri geniş müzakirə olunur.

Beynəlxalq Məhkəmə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əsas məhkəmə orqanıdır. O, BMT Nizamnaməsinə əlavə olunan və onun ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edən Statuta uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq Məhkəmə dövlətlər arasındakı mübahisələri həll edir və hüquqi məsələlər üzrə məsləhət xarakterli rəylər çıxarır. Hər bir dövlət, tərəf kimi çıxış etdiyi işdə Beynəlxalq Məhkəmənin qərarına əməl etməlidir.

BMT-nin bütün Üzvləri ipso facto Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun iştirakçılarıdır. BMT Üzvü olmayan dövlət, Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Assambleya tərəfindən müəyyən olunan şərtlərlə, Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun iştirakçısı ola bilər.

Beynəlxalq Məhkəməyə 15 hakim daxildir; onlar Baş Assambleya və Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən seçilir. Məhkəmənin yerləşdiyi yer Niderlandın Haaqa şəhəridir.

BMT Katibliyinin başlıca vəzifəsi bütün Təşkilatın normal fəaliyyətini təmin etməkdən ibarətdir.

Katiblik Baş Katibdən və Təşkilat üçün tələb olunan ştatdan ibarətdir (Nizamnamənin 97-ci maddəsi). Baş Katib tərəfindən Baş Assambleyanın müəyyən etdiyi qaydalarla əsasən təyin olunan Katibliyn işçiləri (hal-hazırda onların sayı 9 minə qədərdir) beynəlxalq vəzifəli şəxslər hesab olunur. Katibliyn əməkdaşlarını işə qəbul edərkən əsas tələblər kimi onların yüksək iş qabiliyyəti səviyyəsi, səlahiyyətliyi və təmizliyi ön plana çəkilir. Heyətin mümkün qədər geniş coğrafi əsasda seçilməsinin vacibliyinə lazımi diqqət yetirilməlidir. Öz vəzifələrini icra edərkən Baş Katib və Katibliyn əməkdaşları hər hansı hökumətdən və ya BMT üçün kənar olan hər hansı digər orqandan göstəriş istəyə və ya ala bilməzlər. BMT-nin hər bir Üzvü Baş Katib və Katiblik əməkdaşlarının vəzifələrini sırf beynəlxalq xarakterinə hörmət etməli və onlara öz vəzifələrini yerinə yetirərkən heç bir təsir göstərməməlidir.

BMT-nin Baş Katibi Təşkilatın baş inzibati vəzifəli şəxsidir. O, Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Assambleya tərəfindən 5 illik müddətə təyin olunur. O, əsasən icra-sərəncam funksiyalarını yerinə yetirir.

İndiyə qədər aşağıdakı şəxslər BMT-nin Baş katibi olmuşlar: Trüqve Li (Norveç) – 1945-1953; Daq Hammerşeld (İsveç) -1953-1961; U Tan (Birma) – 1961-1971; Kurt Valdhaym (Avstriya) – 1971-1981; Xavyer Peres de Kuelyar (Peru) – 1982-1991; Butros Butros Qali (Misir) – 1991-1997 və Kofi Annan – 1 yanvar 1997-ci ildən (2001-ci ildən o, ikinci müddətə təyin olunmuşdur).

Baş Katib Baş Assambleyanın, Təhlükəsizlik Şurasının, İqtisadi və Sosial Şuranın və Qəyyumluq Şurasının bütün iclaslarında fəaliyyət göstərir və bu orqanlar tərəfindən ona həvalə olunan digər funksiyaları icra edir. O, Təşkilatın işi barədə Baş Assambleyaya illik məruzə təqdim edir.

Baş Katibin mühüm səlahiyyətlərindən biridə ondan ibarətdir ki, o, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanılmasına təhlükə törədə bilən istənilən məsələni

Təhlükəsizlik Şurasının nəzərinə çatdırı bilər. Baş Katib beynəlxalq mübahisələrin və situasiyaların nizamlanmasında mühüm rol oynayır.

8. BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatları. *BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatları – beynəlxalq əməkdaşlığın bu və ya digər konkret sahəsində (iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə və s.) fəaliyyət həyata keçirən, Birləmiş Millətlər Təşkilatı ilə əlaqəsi olan universal xarakterli beynəlxalq höhumətlərarası təşkilatlardır.*

İxtisaslaşdırılmış təsisatların BMT ilə əlaqəsi BMT-nin əsas orqanlarından biri olan EKOSOK vasitəsilə həyata keçirilir. EKOSOK ixtisaslaşdırılmış təsisatlarla sazişlər bağlayır; məsləhətləşmələr aparmaq və tövsiyələr vermək yolu ilə ixtisaslaşdırılmış təsisatların fəaliyyətinin ümumi koordinasiyasını həyata keçirir; ixtisaslaşdırılmış təsisatlardan, onların fəaliyyəti haqqında və verdiyi tövsiyələrin icra olunması üçün görülmüş tədbirlər haqqında məruzələr alır; öz işində və ya yaratdığı komissiyaların işində iştirak etmək üçün ixtisaslaşdırılmış təsisatların nümayəndələrini dəvət edir. Hal –hazırda 16 ixtisaslaşdırılmış təsisat mövcuddur. Onları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar;

a) sosial xarakterli təşkilatlar – Beynəlxalq əmək təşkilatı (BƏT), Ümumdünya səhiyyə təşkilatı (ÜST);

b) mədəni və humanitar xarakterli təşkilatlar – Təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (YUNESKO), Ümumdünya əqli mülkiyyət təşkilatı (ÜƏMT);

c) iqtisadi təşkilat – Sənaye inkişafı üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (YUNİDO);

ç) maliyyə təşkilatları – Beynəlxalq bərpa və inkişaf bankı (BİİB) və ya Dünya bankı və onun tam müstəqil təşkilat sayılan üç filialı – Beynəlxalq maliyyə korporasiyası, Beynəlxalq inkişaf assosiasiyası və İnvestisiya təminatları üzrə çoxtərəfli agentlik (İTÇA), Beynəlxalq valyuta fondu (BVF);

d) kənd təsərrüfatı sahəsində təşkilat – Ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatı (ƏKTT).

e) nəqliyyat və rabitə sahəsində təşkilatlar – Beynəlxalq mülki aviasiya təşkilatı (İKAO), Beynəlxalq dəniz təşkilatı (İMO), Ümumdünya poçt ittifaqı (ÜPI), Beynəlxalq elektron rabitəsi ittifaqı (BERİ);

ə) meteorologiya sahəsində təşkilat – Ümumdünya meteorologiya təşkilatı (ÜMT). İxtisaslaşdırılmış təsisatların tərkibinə BMT-nin üzvlərindən başqa digər dövlətlər də daxil ola bilər; lakin onların üzvlüyə qəbul olunması üçün daha mürəkkəb mexanizm müəyyən olunmuşdur.

İxtisaslaşdırılmış təsisatların əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır; beynəlxalq əməkdaşlığın ayrı-ayrı sahələri üzrə beynəlxalq konvensiya və rəqlamentləri işlənilib hazırlanması; dövlətlərin bu sahədə fəaliyyətinin koordinasiyası; inkişaf etməkdə olan dövlətlərə texniki yardımın göstərilməsi; informasiya mübadiləsi və s.

9. Regional təşkilatlar. Universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlardan başqa, üzvləri, əsasən, müəyyən coğrafi regionu təmsil edən regional təşkilatlar da mövcuddur. Onlar regional əməkdaşlıq çərçivəsində müxtəlif məsələləri (kollektiv müdafiə, iqtisadi, sosial, mədəni və s.) birgə həlli üçün yaradılır. BMT Nizamnaməsinin 52-ci maddəsinə görə, “beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması ilə bağlı olan və regional tədbirlər üçün münasib olan məsələlərlə məşğul olmaq məqsədilə” regional təşkilatlar təsis oluna bilər. Həmin maddə tələb edir ki, bu təşkilatların nizamnamələri və fəaliyyəti Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə uyğun olmalıdır. 53-cü maddədə imperativ qaydada göstərilir ki, Təhlükəsizlik Şurasının vəkaləti olmadan regional təşkilatlar tərəfindən heç bir məcburiyyət tədbiri görülməz. Nizamnamənin IX fəslində (“Beynəlxalq iqtisadi və sosial əməkdaşlıq”) iqtisadi, sosial, mədəni və digər xüsusi sahələrdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlara, o cümlədən regional təşkilatlara qarşı müəyyən tələblər irəli sürülmüşdür. Belə ki, onların yaradılması və

fəaliyyəti BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olmalıdır və bu təşkilatlar iqtisadi, sosial, mədəni və digər problemlərin həllində BMT-yə yardım etməlidirlər.

Hal-hazırda mövcud olan çoxlu sayda regional təşkilatların içərisində ümumi səlahiyyətə malik təşkilatlar, məsələn, Ərəb dövlətləri liqası, Afrika birliyi təşkilatı, Amerika dövlətləri təşkilatı və b. xüsusi yer tutur.

Ərəb dövlətləri liqası (ƏDL). Ərəb dövlətləri liqası yaradılması haqqında müqavilə (Pakt) 1945-ci il martın 22-də imzalanmışdır. Təşkilatın hal-hazırda 22 üzvü vardır. ƏDL-in əsas məqsədi iqtisadi, maliyyə, mədəni və sosial sahələrdə, səhiyyə sahəsində, vətəndaşlıq, pasportlar, vizalar, məhkəmə qərarlarının icrası ilə bağlı məsələlərin həllində üzv-dövlətlərin əməkdaşlığını təşkil etməkdən ibarətdir (Paktin 2-ci maddəsi).

ƏDL-in orqanları aşağıdakılardır: Ərəb ölkələri dövlət və hökumət başçılarının Müşavirəsi; Şura; Birgə Müdafiə Şurası; İqtisadi Şura; Ərəb ölkələri informasiya nazirləri Şurası; Komitələr (iqtisadiyyat, maliyyə, nəqliyyat, rabitə, mədəniyyət, səhiyyə məsələləri üzrə); Baş Katib başda olmaqla Baş Katiblik.

ƏDL-in Paktına görə, üzv-dövlətlər öz aralarındakı mübahisələri həll etmək üçün Şuraya müraciət edə bilərlər. Şuranın qərarları mübahisənin tərəfləri üçün məcburidir. Liqanın üzvləri arasında müharibəyə gətirib çıxara bilən mübahisələri həll etmək üçün Şura öz xidmətlərini təklif edir. Şura, habelə arbitraj və barışdırıcı orqan qismində çıxış edə bilər; bu halda Şuranın qərarları səs çoxluğu ilə qəbul olunur (5-ci maddə).

Liqanın üzvü olan dövlətlərdən hər hansı birinə qarşı təhlükəsi olduqda, hücumla məruz qalmış və ya təcavüz təhlükəsi altında olan dövlət Şuranın dərhal çağırılmasını tələb edə bilər. Şura yekdil razılıq olduqda, təcavüzün və ya təcavüz təhlükəsinin aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər müəyyən edir.

Afrika birliyi təşkilatı (ABT). Afrika birliyi təşkilatı ən iri regional təşkilatdır. 1963-cü ildə yaradılmışdır. Hal-hazırda 53 üzvü vardır. BMT yanında daimi müşahidəçi statusuna malikdir.

ABT-nin əsas məqsədləri aşağıdakılardır: a) Afrika dövlətləri arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi və onların siyasət, elm, texnika, maarif və mədəniyyət, səhiyyə, habelə müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində fəaliyyətinin koordinasiyası; b) Afrika dövlətlərinin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və müstəqilliyinin qorunması; c) Afrika qitəsində

müstəmləkəçiliyin bütü növlərinin ləğv edilməsi; c) BMT Nizamnaməsinə və Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə müvafiq olaraq beynəlxalq əməkdaşlığın həvəsləndirilməsi (ABT-nin Nizamnaməsinin 2-ci maddəsi).

ABT aşağıdakı struktura malikdir: Dövlət və hökumət başçıların Konfransı; Nazirlər Şurası; Baş Katiblik; Vasitəçilik, barışdırma və arbitraj üzrə Komissiya. ABT-nin Nizamnaməsində habelə ixtisaslaşdırılmış komissiyaların təsis olunması nəzərdə tutulmuşdur (məsələn: iqtisadi və sosial komissiya, maarif və mədəniyyət üzrə; elm, texnika və tədqiqatlar üzrə və s. komissiyalar).

Amerika dövlətləri təşkilatı (ADT). 1948-ci ildə yaradılmışdır. Təşkilatın təsis sənədləri üçtən ibarətdir: 1) Qarşılıqlı yardım haqqında 1947-ci il Ümumamerika müqaviləsi; 2) ADT-nin Nizamnaməsi (30 aprel 1948-ci ildə qəbul olunmuş, 13 dekabr 1951-ci ildə qüvvəyə minmişdir). 3) Mübahisələrin dinc həll olunması haqqında 1948-ci il Ümumamerika müqaviləsi (Boqota Paketi). Hazırda 35 dövlət ADT-nin üzvüdür.

Təşkilatın əsas məqsədi Amerika dövlətlərinin həmrəyliyi möhkəmləndirilməsindən və onların suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün müstəqilliyinin qorunmasından ibarətdir (AD-nin Nizamnaməsinin 1-ci maddəsi).

Nizamnamə üzv-dövlətlərin kollektiv təhlükəsizliyini nəzərdə tutur. Amerika dövlətlərindən birinin ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı hər hansı bir dövlətin təcavüzü bütün qalan Amerika dövlətləri əleyhinə təcavüz aktı sayılır (27-ci maddə). İstənilən Amerika dövlətinin toxunulmazlığı, ərazi bütövlüyü və ya suverenliyi, habelə siyasi müstəqilliyi silahlı basqın nəticəsində və yaxud Amerika dövlətləri arasında münaqişə nəticəsində və yaxud Amerikada sülhü təhlükə altına qoya bilən hər hansı digər fakt və ya situasiya nəticəsində pozularsa, Amerika dövlətləri özlərinin kollektiv özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi çərçivəsində tədbirlər görürlər (28-ci maddə).

ADT-nin aşağıdakı orqanları vardır: Baş Assambleya; Xarici işlər nazirlərinin Konsultativ müşavirəsi; Şuralar (Daimi Şura, Amerika İqtisadi, Təhsil, Elm və Mədəniyyət Şurası); Ümumamerika hüquqi komitəsi; Ümumamerika İnsan hüquqları komissiyası; Baş Katiblik.

Cənub-şərqi Asiya dövlətləri assosiasiyası (ASEAN). 1967-ci ildə yaranmışdır. ASEAN-in təsis sənədləri Cənub-şərqi Asiyada dostluq və əməkdaşlıq hüququnda Müqavilə və ASEAN Razılıq Bəyannaməsidir. 10 üzvü vardır.

ASEAN-in əsas məqsədləri Cənub-şərqi Asiyada iqtisadi, sosial və digər sahələrdə əməkdaşlığı təşkil etməkdən, sülhün və sabitliyin bərqərar olmasına yardım etməkdən ibarətdir.

Təşkilatın aşağıdakı orqanları vardır: Dövlət və hökumət başçılarının Konfransı; Xarici işlər nazirlərinin Konfransı; Daimi komitə (onun tərkibinə üzv-dövlətlərin xarici işlər nazirləri və səfirləri daxildir); Katiblik; sahəvi komitələr (ticarət, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s. üzrə).

ASEAN-in çərçivədə hər il bu təşkilat və digər ölkələr arasında (ABŞ, Yaponiya, Kanada, Koreya, Rusiya, Çin və s.) Asiya-sakit okean regionunda müxtəlif məsələlərlə bağlı əməkdaşlıq barəsində məsləhətləşmələr keçirilir.

Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq təşkilatı (ATƏT). ATƏT vahid təsis akt olmayan, formalaşmaqda olan regional təşkilatdır. Onun təsis aktları aşağıdakılardır; 1975-ci il Helsinki Yekun Aktı; Yeni Avropa üçün Xartiya (1990-cı il); Helsinki (1992-ci il) və Budapeşt (1994-cü il) sammitlərinin qərarları. Budapeşt sammitinin qərarlarına müvafiq olaraq, təxminən iyirmi il mövcud olmuş beynəlxalq konfrans-Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirə beynəlxalq təşkilata-Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına çevrilmişdir, onun məqsədləri dəqiqləşdirilmiş və strukturu təkmilləşdirilmişdir.

ATƏTİN-in başlıca məqsədləri aşağıdakılardır; uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi üçün şəraitin yaradılması; təhlükəsizlik, tərksilah, münaqişəli situasiyaların qarşısının alınması, iqtisadiyyat, mədəniyyət, insan hüquqları və digər sahələrdə əməkdaşlıq və s.

ATƏT hal-hazırda belə struktura malikdir; iki ildən bir çağırılan Dövlət və hökumət başçılarının müşavirəsi (ali orqan); ildə bir dəfə çağırılan xarici işlər nazirlərindən ibarət olan Nazirlər Şurası (mərkəzi rəhbər orqan); Daimi şura (siyasi məsləhətləşmələrin aparılması və carı qərarların qəbul edilməsi üçün ATƏT-in strukturunda əsas orqan); Katiblik (ona üç il müddətinə seçilən Baş Katib başçılıq edir); Demokratik institutlar və insan hüquqları üzrə Büro; Münaqişələrin qarşısının alınması üzrə Mərkəz; Milli azlıqlar üzrə Ali Komissar; Parlament Assambleyası.

ATƏTİN-in axıncı zirvə toplantısı 1999-cu ildə İstanbulda olmuşdur. Toplantıda üç sənəd qəbul olunmuşdur: XXI əsr üçün Avropada Təhlükəsizlik Xartiyası, Adi silahlar haqqında uyğunlaşdırılmış müqavilə və İstanbul Yekun Bəyannaməsi.

Avropa Şurası. 1949-cu ildə on Avropa dövləti tərəfindən yaradılmışdı. Avropa Şurasını Nizamnaməsi 5 may 1949-cu ildə Londonda imzalanmış, 3 avqust 1949-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Hazırda (1 sentyabr 2002-ci il üçün) 44 üzvü vardır. Azərbaycan Respublikası 2000-ci il yanvarın 25-dən bu mötəbər qurumun tam hüquqlu üzvüdür.

Avropa Şurasının başlıca məqsədi Təşkilatın “üzvləri arasında, onların ümumi sərvəti olan ideal və prinsiplərin müdafiəsi naminə daha sıx birliyin əldə edilməsinə nail olmaqdan və onların iqtisadi və sosial tərəqqisinə dəstək verməkdən ibarətdir” (Nizamnamənin birinci maddəsi). Təşkilat bu məqsədlə insan hüquqlarının müdafiəsi və demokratiyanın genişləndirilməsi; hüquq, mədəniyyət, təhsil, informasiya, ətraf mühitin mühafizəsi və səhiyyə sahələrində əməkdaşlıq kimi vəzifələri həyata keçirir.

Avropa Şurasının Nizamnaməsində bu Təşkilata daxil olmaq istəyən dövlət üçün (Təşkilat yalnız Avropa dövlətləri üçün açıqdır) üç başlıca şərt göstərilmişdir: plüralist demokratiya, insan hüquqlarının təmin edilməsi və qanunun aliliyi. Bundan əlavə, Avropa Şurasının mərkəzi orqanlarının qərarlarına müvafiq olaraq, Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri üçün bir sıra əlavə tələblər irəli sürülür: milli azlıqların hüquqlarının qorunması; üzv- dövlətlərin ərazi bütövlüyünün tanınması; Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını imzalamağa və mümkün qədər tez müddətdə onu ratifikasiya etməyə hazır olmaq və s. Avropa Şurasına yeni qəbul olunan dövlətlərin üzərinə məyyən müddətlər ərzində yerinə yetirilməli olan konkret öhdəliklər qoyulur. Azərbaycan üçün bu cür öhdəliklər Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 222 (2000) nömrəli Rəyində müəyyən olunmuşdur.

Avropa Şurası çərçivəsində indiyə qədər insan hüquqlarına təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, sosial təminat, idman və mülki, inzibati, cinayət hüququ və prosesi məsələlərinə həsr olunmuş 170-ə qədər konvensiya, protokol və saziş qəbul olunmuşdur. Onlardan ən əsası 1950-ci ildə qəbul olunmuş və 1953-cü ildə qüvvəyə minmiş Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasıdır. Bu Konvensiyasız və onun əsasında yaradılmış mexanizmsiz (Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi) Avropa Şurasını təsəvvür etmək mümkün deyildir. Konvensiyaya indiyə qədər on üç Protokol əlavə olunmuşdur. 11-ci Protokol Konvensiyaya olduqca mühüm dəyişikliklər və əlavələr etmişdir.

Avropa Şurasını əsas orqanları aşağıdakılardır: Nazirlər Komitəsi; Parlament Assambleyası, Avropa yerli və regional hakimiyyətlər Konqresi, Katiblik.

Nazirlər Komitəsi Şurasının ali orqanıdır. O, üzv-dövlətlərin xrici işlər nazirlərindən ibarətdir. Nazirlər səviyyəsində Komitə ildə iki dəfədən az olmayaraq sessiyalar keçirir, üzv-dövlətlərin daimi nümayəndələri səviyyəsində isə müntəzəm fəaliyyət göstərir. Nazirlər Komitəsi əməkdaşlığın siyasi aspektlərini müzakirə edir, Avropa Şurasının fəaliyyət proqramını işləyib hazırlayır, cari büdcəni təsdiq edir, Parlament Assambleyasının tövsiyələrini nəzərdən keçirir, yekdillik prinsipi əsasında üzv-dövlətlərə tövsiyələr qəbul edir. Müəyyən məsələlər üzrə Nazirlər Komitəsinin qərarları məcburi xarakter daşıyır.

Parlament Assambleyası məşvərətçi orqandır və qanunvericilik səlahiyyətinə malik deyildir. O, hər bir üzv dövlətin parlamentindən seçilən (təyin olunan) nümayəndələrdən ibarətdir. Hər bir nümayəndə heyəti öz ölkəsinin müxtəlif siyasi dairələrini, o cümlədən muxalifət partiyalarının mənafelərini ifadə etməlidir. Dövlətlərin Parlament Assambleyasındakı nümayəndələrin sayı eyni deyildir (2-dən 18-ə kimi); məsələn, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya və Rusiyadan – 18, İspaniya, Türkiyə və Ukraynadan - 12, Yunanıstan və Belçikadan – 7, Azərbaycandan – 6, Moldovadan – 5 və s. Parlament Assambleyası öz sessiyalarını ildə dörd dəfə keçirir. O, Nazirlər Komitəsinə və üzv-dövlətlərin hökumətlərinə bu və ya digər məsələlər, üzrə tövsiyələr verir, konfranslar, kollokviumlar təkil edir, Avropa Şurasının Baş Katibini və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin hakimlərini seçir.

Avropa yerli və regional hakimiyyətlər Konqresi üzv-dövlətlərin müvafiq ərazi qurumlarını nümayəndələrindən ibarətdir. Nümayəndələrin sayı Parlament Assambleyasındakı kvotaya uyğundur.

Katiblik Avropa Şurasının inzibati orqanıdır. Ona Parlament Assambleyası tərəfindən 5 il müddətinə seçilən Baş Katib rəhbərlik edir.

İslam konfransı təşkilatı (İKT). Bu təşkilat regional təşkilatlar çərçivəsindən kənara çıxır, çünki müxtəlif regionalrda yerləşən müsəlman dövlətlərini özündə birləşdirir. İKT 1969-cu ildə yaradılmışdır. Onun Nizamnaməsi 1972-ci ildə qəbul olunmuşdur. Hal-hazırda 55 dövlət butəşkilatın üzvüdür. Onların içərisində Azərbaycan da vardır. Qeyri-müsəlman ölkələrindəki müsəlman azlıqları öz nümayəndələrini bu təşkilata müşahidəçi qismində göndərə bilirlər. Yalnız müsəlman dövlətləri İKT-nin üzvü ola bilirlər. Lakin İKT-ni qətiyyən dini təşkilat hesab etmək olmaz. Onun başlıca vəzifəsi ən mühüm beynəlxalq problemlər üzrə müsəlman dövlətlərinin mövqeyini yaxınlaşdırmaq, onların siyasətini əlaqləndirməkdir. İKT-nin BMT yanında daimi müşahidəçi statusu vardır.

İKT-nin aşağıdakı məqsədləri vardır: müsəlman həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsi; iqtisadi, sosial, mədəni, elmi sahələrdə əməkdaşlığın inkişafı; irqçiliyin və müstəmləkəçiliyin ləğvinə dəstək vermək; beynəlxalq təşkilatlarda üzv-dövlətlər arasında məsləhətləşmələr aparmaq; müsəlman xalqlarının, onların milli müstəqillik uğrunda mübarizəsində birləşdirilməsi; öz ərazisinin azad edilməsi uğrunda mübarizə aparan fələstin xalqına kömək göstərmək.

İKT-nin ali orqanı *dövlət və hökumət başçılarının konfransıdır*. Konfrans üç ildən bir çağırılır. Təşkilatın fəaliyyətinin cari problemlərini müzakirə etmək üçün hər il *xarici işlər nazirlərinin konfransı* çağırılır. 1980-ci ildə daimi fəaliyyət göstərən *Nazirlər Komitəsi* yaradılmışdır. Onun tərkibinə 11 nazir və İKT-nin Baş Katibi daxildir. Komitənin başlıca funksiyası üzv-dövlətlərin birində baş vermiş fəvqəladə situasiyanı və ya böhranı nəzərdən keçirmək, müsəlman ölkələri arasında olan münaqişə və mübahisələri nizamlamaqdır. İKT çərçivəsində bir sıra *daimi komitə və komissiyalar* fəaliyyət göstərir. *Baş Katibliyə*, iki il müddətinə seçilən Baş Katib rəhbərlik edir.

Mövzu 8: DIPLOMATİYA VƏ KONSULLUQ HÜQUQU

Plan:

- 1. Diplomatiya və konsulluq hüququnun anlayışı və mənbələri**
- 2. Xarici əlaqələri həyata keçirən dövlət orqanları**
- 3. Diplomatik nümayəndəliyin anlayışı və funksiyaları**
- 4. Diplomatik nümayəndəliyin heyəti**
- 5. Diplomatik missiyanın başlanması və sona yetməsi**
- 6. Diplomatik korpus**
- 7. Diplomatik imtiyaz və immunitətlər**
- 8. Dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlar yanında nümayəndəlikləri**
- 9. Xüsusi missiyalar**
- 10. Beynəlxalq təşkilatların və onların əməkdaşlarının imtiyaz və immunitətləri**
- 11. Konsulluqlar: anlayışı və funksiyaları**

12. Konsulun təyin olunması və onun funksiyalarının xitam olunması

13. Konsulluqların və onların heyətinin imtiyaz və immunitetləri

Ədəbiyyat siyahısı.

Блищенко И.П. *Дипломатическое право*. М., 1990.

Бобылев Г.В., Зубков Н.Г. *Основы консульской службы*. М., 1986.

Ганюшкин Б.В. *Дипломатическое право международных организаций*. М., 1972.

Демин Ю.Г. *Статус дипломатических представительств и их персонала*. М., 1995.

Ковалев А. Г. *Привилегии и иммунитет в современном международном праве*. М., 1986.

Кузнецов С.А. *Представители государств в международных организациях*. М., 1980.

Петренко Р.И. *Основы консульского права*. М., 1986.

Сандровский К.К. *Право внешних сношений*. Киев, 1986.

1. Diplomatiya və konsulluq hüququnun anlayışı və mənbələri. *Diplomatiya və konsulluq hüququ – dövləti beynəlxalq ünsiyyətdə təmsil edən dövlət orqanlarının statusunun və funksiyalarını tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarının məcmusuna deyilir.*

Beynəlxalq hüquq bu ən qədim və ənənəvi sahəsinin məzmunu indiki dövrdə xeyil genişlənmişdir; diplomatiya və konsulluq hüququna hazırda həmçinin bir sıra digər yeni məsələləri, o cümlədən dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlardakı nümayəndəliklərinin, təntənəli tədbirlərdə, danışıqlar aparılmasına və s. iştirak etmək üçün digər dövlətlərə göndərilən xüsusi

missiyaların funksiyalarını, beynəlxalq təşkilatların və onların əməkdaşlarının imtiyaz və immunitetlərini nizama salan normalar da daxildir.

Diplomatiya və konsulluq hüququnun əsas mənbələri kimi beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq hüquqi adət çıxış edir. Dövlətlər arasında diplomatiya və konsulluq münasibətləri uzun tarixi dövr ərzində beynəlxalq adət normalarına söykənmişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə bu normalar bir neçə universal konvensiya şəklində məcəllələşdirilmişdir. Diplomatiya və konsulluq hüququ sahəsində əsas beynəlxalq konvensiyalar aşağıdakılardır: 1) *Diplomatik münasibətlər haqqında 1961-ci il Vyana Konvensiyası*; 2) *Konsulluq münasibətləri haqqında 1963-cü Vyana Konvensiyası*; 3) *Xüsusi missiyalar haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyası*; 4) *Beynəlxalq səviyyədə müdafiə olunan şəxslər, o cümlədən diplomatik agentlər əleyhinə cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Konvensiyası*; 5) *Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə nümayəndikləri haqqında 1975-ci Vyana Konvensiyası*.

Diplomatiya və konsulluq hüququ sahəsində bir sıra digər sənədlər də mövcuddur. Məsələn, beynəlxalq təşkilatların imtiyaz və immunitetləri ilə bağlı iki mühüm konvensiyanı göstərmək olar: 1) *BMT-nin imtiyaz və immunitetləri haqqında 1946-cı il Konvensiyası* və 2) *BMT-nin ixtisaslaşdırılmış imtiyaz və immunitetləri haqqında 1947-ci il Konvensiyası*. Bundan əlavə, müvafiq normalar beynəlxalq təşkilatların nizamnamələrində və habelə yerləşdikləri dövlətlərlə bağladıkları imtiyaz və immunitet məsələləri üzrə ikitərəfli müqavilələrdə təsbit olunmuşdur. Diplomatiya və konsulluq hüququnun mənbələri sırasında ikitərəfli konsulluq konvensiyalarını da qeyd etmək lazımdır.

2. Xarici əlaqələri həyata keçirən dövlət orqanları. Dövlətin digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla xarici əlaqələrinin həyata keçirən orqanlar *dövlətdaxili* və xarici orqanlara ayrılır.

Dövlətdaxili orqanlar daim həmin dövlətin ərazisində fəaliyyət göstərən xarici əlaqə orqanlarıdır. Bu orqanlar öz növbəsində iki növə ayrılır:

- 1) *dövləti bütün məsələlər üzrə təmsil edən orqanlar*;
- 2) *dövləti hər hansı bir sahə üzrə təmsil edən orqanlar*.

Birinci dövlət başçısı, hökumət və xarici işlər nazirliyi daxildir. Dövlət başçısı, hökumət başçısı və xarici işlər naziri həmin dövləti onun xarici əlaqələrini bütün məsələlər üzrə ex officio (yəni vəzifəsinə görə) təmsil edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, Azərbaycan Respublikasının *Prezidenti* “ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə Azərbaycan dövlətini təmsil edir” (8-ci maddənin I hissəsi). 109-cu maddəyə əsasən, Prezident “Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndəliklərin təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə təqdimat verir, Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndələrini təyin edir və geri çağırır (15-ci bənd)”; xarici ölkələrin diplomatik nümayəndələrinin etimadnamə və övdətnamələrini qəbul edir (16-cı bənd); dövlətlərarası və hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələr bağlayır, dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələri təsdiq və ləğv olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edir; təsdiqnamələri imzalayır (17-ci bənd); Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin razılığı ilə müharibə elan edir və sülh bağlayır (30-cu bənd).

Azərbaycan Respublikasının *Hökuməti* xarici siyasətin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirir. Hökumətlərarası və idarələrarası müqavilələr müvafiq olaraq baş nazir və nazirlik və ya idarə başçısı tərəfindən imzalanır və hökumət tərəfindən təsdiq olunur.

Azərbaycan Respublikasının *Xarici İşlər Nazirliyi* bilavəsitə xarici əlaqələri həyata keçirən əsas orqandır və 2001-ci il iyunun 8-də qəbul olunmuş “Diplomatik xidmət haqqında” Qanunun 2.2-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının diplomatik xidmət orqanlarının vahid sisteminə rəhbərlik edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 9 aprel tarixli 660 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “*Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi haqqında*” *Əsasnamədə* göstərilir ki, “Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının başqa dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinə rəhbərlik edən dövlət idarəetmə orqanıdır. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin həyata keçirilməsi, Azərbaycan Respublikasının xarici əlaqələr sahəsində işin təşkili və vəziyyəti üçün məsuliyyət daşıyır”.

Parlamentə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, xarici siyasət məsələlərində bu orqan əslində mühüm rol oynayır. Parlament bu və ya digər aktual beynəlxalq məsələlərə öz münasibətini bildirir, digər ölkələrin parlamentlərinə müraciət qəbul edir, beynəlxalq parlament təşkilatlarının (məsələn, Avropa Parlamentinin, Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının və s.) işində iştirak edirlər. Buna baxmayaraq, parlament beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin təmsilçisi kimi çıxış edir. O, dövlət adından müqavilələr bağlamaq səlahiyyətinə malik deyildir.

Parlament nümayəndələrinin verdikləri bəyanatlar müvafiq dövlət üçün beynəlxalq öhdəliklər doğurmur.

Xarici əlaqələr həyata keçirən dövlətdaxili orqanların ikinci qurupuna, əsas etibarilə, Azərbaycan Respublikasının nümunəsində, İqtisadi inkişaf nazirliyi (Xarici investisiyalar və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq departamenti), Dövlət Gömrük komitəsi və b. aiddir. Digər nazirlik və idarələr də dövlətdaxili qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri çərçivəsində dövləti onun xarici əlaqələrində təmsil edirlər.

Xarici orqanlar dövlətin ərazisindən kənarda yerləşən və dövlətin özünün, onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin hüquq və mənafelərini həyata keçirən dövlət orqanlarıdır. Bu orqanlar öz növbəsində aşağıdakı növlərə bölünür.

daimi: dövlətin diplomatik nümayəndəlikləri, konsulluq nümayəndəlikləri, beynəlxalq təşkilatlar yanında daimi nümayəndəlikləri;

müvəqqəti; təntənəli tədbirlərdə, danışıqlar aparılmasında və s. iştirak etmək üçün digər dövlətlərə göndərilən xüsusi missiyalar, beynəlxalq konfranslarda və ya beynəlxalq orqanların işində iştirak etmək üçün göndərilən nümayəndə heyətləri və b.

3.Diplomatik nümayəndəliyin anlayışı və funksiyaları.

Diplomatik nümayəndəlik dövlətin başqa bir dövlətin ərazisində yerləşən, həmin

dövlətlə diplomatik münasibətləri həyata keçirən orqandır.Diplomatik nümayəndəliklər müvafiq iki dövlət arasında razılaşmaya əsasən təsis olunur. Çox hallarda belə bir razılaşmanın əldə olunması həmin dövlətlər arasında diplomatik münasibətlərin qurulması ilə eyni vaxta düşür.

Beynəlxalq praktikada diplomatik nümayəndəliklərin iki növü məlumdur:

1) *səfirliklər* – ən yüksək səviyyəli diplomatik nümayəndəliklərdir; onların başında fəvqəladə və səlahiyyətli səfir dayanır.

2) *missiyalar* – *daha aşağı səviyyəli* diplomatik nümayəndəlik hesab olunur; onlara fəvqəladə və səlahiyyətli elçi və ya müvəqqəti işlər müvəkkili rəhbərlik edir.

Diplomatik nümayəndəlik öz dövlətinin qəbul edən dövlətdə bütün məsələlər üzrə rəsmi təmsilçisidir. Diplomatik münasibətlər haqqında 1961-ci il Vyana Konvensiyasına görə (3-cü maddə), diplomatik nümayəndəlik aşağıdakı *funksiyaları* həyata keçirir:

- 1) akkreditə edən dövlətin qəbul edən dövlətdə təmsil olunması;
- 2) akkreditə edən dövlətin özünün və onun vətəndaşlarının mənafelərinin müdafiəsi;
- 3) qəbul edən dövlətin hökuməti ilə danışıqlar aparılması;
- 4) bütün qanuni vasitələrlə, qəbul edən dövlətdə olan şəraitin və hadisələrin öyrənilməsi və onlar barəsində öz hökumətinə məlumat verilməsi (informasiya funksiyası);
- 5) akkreditə edən dövlətlə qəbul edən dövlət arasında dostluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi.

Bunlardan əlavə, diplomatik nümayəndəlik bəzi hallarda konsulluq funksiyaları da həyata keçirir; bu məqsədlə səfirliklərin və ya missiyaların tərkibində konsulluq şöbələri təsis olunur.

4. Diplomatik nümayəndəliyin heyəti. Diplomatik nümayəndəliyin *başçısı* təmsil olunan dövlətin qəbul edən dövlətdə daimi əsasda fəaliyyət göstərən bütün nümayəndələri ilə müqayisədə ən yüksək təmsilçisi hesab olunur. O, öz dövlətini, qəbul edən dövlətdə bütün məsələlər üzrə təmsil edən yeganə şəxsdir. 1961-ci il Vyana Konvensiyası diplomatik nümayəndəliklərin başçılarının üç *dərəcəsini* müəyyən etmişdir: 1) dövlət başçıları yanında akkreditə olunan səfir və nuntsilər; 2) dövlət başçıları yanında akkreditə olunan elçi və internuntsilər və 3) xarici işlər nazirləri yanında akkreditə olunan işlər müvəkkilləri. Əslində son illərin praktikasında elçilərin və daimi işlər müvəkkillərinin təyin olunmasına çox az-az rast gəlinir.

1961-ci il Vyana Konvensiyası görə, diplomatik nümayəndəliyin heyəti üç kateqoriyaya bölünür:

diplomantik heyət;

inzibati-texniki heyət;

xidmətçi heyət.

Diplomatik heyətə aşağıdakılar daxildir: səfirlər, elçilər, müşavirlər, ticarət nümayəndələri və onların müavinləri, xüsusi attaşələr (hərbi, hərbi-dəniz və hərbi-hava) və onların müavinləri, birinci, ikinci və üçüncü katiblər və attaşələr. Diplomatik heyətin üzvləri akkreditə edən

dövlətin vətəndaşları olmalıdır. Lakin qəbul edən dövlətin razılığı ilə yerli vətəndaşlar və üçüncü dövlətin vətəndaşları təmsil olunan dövlətin diplomatik heyətinə daxil edilə bilər. Diplomatik heyətin üzvlərinə milli qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada diplomatik rütbələr verilir. “Diplomatik xidmət haqqında” Qanunun 8.1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı diplomatik rütbələr mövcuddur: a) fəvqəladə və səlahiyyətli səfir; b) 1-ci dərəcəli fəvqəladə və səlahiyyətli elçi; c) 2-ci dərəcəli fəvqəladə və səlahiyyətli elçi; ç) 1-ci dərəcəli müşavir; d) 2-ci dərəcəli müşavir; e) 1-ci dərəcəli birinci katib; ə) 2-ci dərəcəli birinci katib; f) 1-ci dərəcəli ikinci katib; g) 2-ci dərəcəli ikinci katib; ğ) üçüncü katib və h) attaşé.

İnzibati-texniki heyət dəftərxana müdirlərindən, hesabdarlardan, tərcüməçilərdən, kargüzarlardan, makinaçılardan və başqalarından ibarət olur.

Xidmətçi heyətə isə sürücülər, aşbazlar, kuryerlər və başqaları daxil olur.

İnzibati-texniki və xidmətçi heyətə bəzən yerli vətəndaşlar təyin olunur.

5. Diplomatik missiyanın başlanması və sona yetməsi. İki dövlət arasında diplomatik nümayəndəliklər mübadiləsi haqqında razılaşma əldə olunduqdan sonra diplomatik missiyanın fəaliyyətə başlaması ilə bağlı ortaya çıxan əsas praktik məsələ nümayəndəliyin başçısının təyin olunmasıdır. Bu, aşağıdakı *mərhələlərdən* ibarət olur:

1) qəbul edən dövlətdən, konkret şəxsin diplomatik nümayəndəliyin başçısı təyin olunmasına öz razılığını verməsinin – *aqremanın* xahiş edilməsi. Aqreman verilməsə, şəxs göstərilən vəzifəyə təyin oluna bilməz. İmtina edən dövlət bunun motivlərini bəyan etməyə borclu deyildir.

2) aqreman alındıqdan sonra şəxsin diplomatik nümayəndəliyin başçısı təyin olunması barədə müvafiq dövlətdaxili aktın verilməsi.

3) diplomatik nümayəndəliyin başçısı təyin olunmuş şəxsin, qəbul edən dövlətin müvafiq vəzifəli şəxsinə onun rəsmi statusunu təsdiq edən sənədin – *etimadnamənin* təqdim olunması.

Etimadnamə akkreditə edən dövlətin başçısı tərəfindən imzalanır və diplomatik nümayəndəni qəbul edən dövlətin başçısına ünvanlanır.

Dövlət diplomatik nümayəndəliyin başçısını eyni zamanda bir neşə dövlətə və ya müvafiq beynəlxalq təşkilata diplomatik nümayəndə təyin edə bilər; doğrudur, bu halda bu dövlətlərdən heç biri və ya həmin beynəlxalq təşkilat buna etiraz etməməlidir. Buna diplomatiya və konsulluq hüququnda *kumulyasiya* deyilir. Kumulyasiya dövlətimizin diplomatik təcrübəsində də istifadə olunur. Diplomatik nümayəndəliyin kumulyasiyasının başqa bir variantı da mümkündür: bu halda bir şəxs iki və daha artıq dövləti, qəbul edən dövlətdə (əlbəttə ki, əgər o, buna etiraz etmirsə) təmsil edir.

Diplomatik heyətin qalan üzvlərinə aqreman tələb olunmur. Onları dövlətin xarici işlər idarəsi təyin edir. Həmin şəxslər qəbul edən dövlətə gəldikləri və həmin dövlətin xarici işlər idarəsinə bu barədə məlumat verdikləri andan öz vəzifələrinin icrasına başlamış hesab olunurlar. Hərbi attaşelərin təyin olunmasına isə əksər dövlətlərdə aqreman tipli razılıq tələb olunur.

Diplomatik nümayəndənin funksiyalarının *xitam olunması*, əsasən, bu hallarda olur:

akkreditə edən dövlət tərəfindən geri çağırılması;

qəbul edən dövlət tərəfindən *persona non grata*(*arzuolunmaz şəxs*) elan olunması;

akkreditə edən dövlətlə qəbul edən dövlət arasında diplomatik münasibətlərin kəsilməsi;

akkreditə edən dövlətlə qəbul edən dövlət arasında müharibə başlanması;

akkreditə edən dövlətin və ya qəbul edən dövlətin beynəlxalq hüququn subyekti kimi yoxa çıxması.

6. Diplomatik korpus. “Diplomatik korpus” ifadəsi dar mənada və geniş mənada işlədilir.

Dar mənada diplomatik korpus dövlətdə olan bütün diplomatik nümayəndəliklərin başçılarının cəmi kimi başa düşülür. Geniş mənada isə bu termin dövlətdəki xarici diplomatik nümayəndəliklərin diplomatik heyətinin üzvlərini əhatə edir. Diplomatik korpus, əsasən, qəbul edən dövlətdə müəyyən təntənələr zamanı birgə çıxışlar edir.

Diplomatik korpusa diplomatik nümayəndələrdən öz dərəcəsinə və akkreditə vaxtına görə ən böyüyü – *duayen* rəhbərlik edir.

7. Diplomatik imtiyaz və immunitetlər. Diplomatik nümayəndəliklər öz funksiyalarını normal həyata keçirmək üçün qəbul edən dövlətin nəzarətindən kənarda olmalıdırlar. Dövlətin malik olduğu immunitet, təbii ki, onu rəsmi təmsil edən orqanlara və ya şəxslərə də təmin olunmalıdır. Bu baxımdan, xarici diplomatik nümayəndəliklərə və onların əməkdaşlarına beynəlxalq hüquq normaları əsasında xüsusi güzəşt və üstünlüklər verilir ki, bunlara ***diplomatik imtiyaz və immunitetlər*** deyilir. Tərifdən göründüyü kimi, diplomatik imtiyaz və immunitetlər iki qrupa ayrılır: 1) diplomatik nümayəndəliklərin imtiyaz və immunitetləri və 2) şəxsi imtiyaz və immunitetlər.

Diplomatik nümayəndəliklər aşağıdakı imtiyaz və immunitetlərə malikdir:

1) nümayəndəliyin binalarının toxunulmazlığı;

Qəbul edən dövlətin hakimiyyət orqanları diplomatik nümayəndəliyin başçısının icazəsi olmadan nümayəndəliyin ərazisinə və onun binalarına daxil ola bilməzlər. Binaların özü, onların içində olan əmlak, habelə nəqliyyat vasitələri axtarışa, rekvizisiyaya, həbsə və icra hərəkətlərinə məruz qala bilməz. 1961-ci il Konvensiyasında (22-ci maddə) göstərilir ki, qəbul edən dövlət diplomatik nümayəndəliyin binalarını istənilən müdaxilədən və ya zərər yetirilməsindən qorumaq, nümayəndəliyin rahatlığının hər cür pozulması hallarının və ya onun ləyaqətinin təhqir edilməsinin qarşısını almaq üçün bütün müvafiq tədbirləri görməlidir.

2) fiskal immuniteti;

Nümayəndəliyin binaları bütün dövlət və bələdiyyə vergi və rüsumlarından (konkret xidmətlərə görə ödəniş haqqından başqa) azaddır.

3) arxiv və sənədlərin toxunulmazlığı;

Nümayəndəliyin bütün arxivləri, sənədləri və habelə rəsmi yazışmaları toxunulmazdır.

4) nümayəndəliyin öz dövlətinin hökuməti və digər diplomatik nümayəndəlikəri ilə əlaqədə olmaq azadlığı;

Bu əlaqələri həyata keçirmək üçün nümayəndəlik bütün müvafiq vasitələrdən, o cümlədən diplomatik kuryerlərdən sərbəst və maneəsiz istifadə edə bilər. 1961-ci il Vyana Konvensiyası habelə diplomatik poçtu təyinatı üzrə çatdırdığı ana qədər immunitetə malik olan müvəqqəti (ad hoc) kuryerlərin təyin olunmasını mümkün sayır.

5) *gömrük imtiyazları*;

Diplomatik nümayəndəlik öz rəsmi istifadəsi üçün ölkəyə gətirdiyi və ölkədən çıxardığı mallara görə gömrük rüsumları ödəməkdən azaddır.

6) *bayraq və emlemdən istifadə hüququ*;

Diplomatik nümayəndəlik və onun başçısı nümayəndəliyin binləri üzərində və nəqliyyat vasitələrində öz dövlətinin bayraq və emlemindən sərbəst istifadə edə bilər.

Şəxsi imtiyaz və immunitetlər, yəni *diplomatik nümayəndəliyin başçısının diplomatik heyətinin digər üzvlərinin* (habelə onların ailə üzvlərinin) imtiyaz və immunitetləri aşağıdakılardan ibarətdir.

1) *şəxsiyyət toxunulmazlığı*;

2) *mənzil toxunulmazlığı*;

3) *yurisdiksiya immuniteti*;

4) *fiskal immuniteti*;

5) *gömrük imtiyazları*;

6) *hərbi və digər şəxsi mükəlləfiyyətlərdən azad olunma*.

Inzibati-texniki heyətin üzvləri də, demək olar ki, eyni imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edirlər. Bu şəxslərin mülki-hüququ və inzibati yurisdiksiyadan immuniteti onlar yalnız öz xidməti vəzifələrini icra etdiyi zaman qüvvədə olur.

Xidmətçi heyətin üzvləri xidməti vəzifələrini icra etdikləri zaman törətdikləri hərəkətlərlə bağlı immunitetə malikdirlər və onlar aldıkları məvacibdən vergi və rüsum ödəməkdən azaddırlar.

8. Dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlar yanında nümayəndəlikləri.

Dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlar yanında daimi nümayəndəlikləri diplomatiya və konsulluq hüququnun nisbətən yeni institutu hesab edilir. Bu institutun yaranması və inkişafı müxtəlif səpkili beynəlxalq təşkilatların meydana gəlməsi və beynəlxalq məsələlərin həllində onların artan rolu, dövlətlərlə həmin beynəlxalq təşkilatlar arasındakı əlaqələrin səmərəli qurulması zərurəti ilə əlaqədardır. Dövlətlərin Birləşmiş Millətlər Təşkilatında, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarında, regional təşkilatlarda daimi nümayəndəlikləri vardır. Təşkilatın nizamnaməsi

bunu nəzərdə tutursa, həmin təşkilatın yanında onun üzvü olmayan dövlətlərin daimi müşahidəçi missiyaları olur.

Beynəlxalq təşkilat yanında nümayəndə təşkilatın mənzil-qərargahının yerləşdiyi dövlətdə akkreditə olunmur, o, öz dövlətini beynəlxalq təşkilatda (onun orqanında) təmsil edir. Bu faktın özündən aşağıdakı hüquqi nəticələr ortaya çıxır: a) həmin nümayəndənin təyin olunması üçün beynəlxalq təşkilatdan və ya təşkilatın yerləşdiyi dövlətdən aqreman alınması tələb olunmur; b) bu nümayəndələr ikitərəfli diplomatiyada tətbiq olunan qaydalar əsasında persona non grata elan oluna bilməzlər; c) təşkilatın yerləşdiyi dövlət onlarla bağlı qarşılıqlı əsasda hər hansı tədbir görə bilməz.

Beynəlxalq təşkilatlar yanında daimi nümayəndəliklərin *funksiyaları* bunlardır: a) nümayəndəliyi göndərən dövlətin təmsil olunması; b) təşkilatda həmin dövlətin mənafeələrinin qorunması; c) təşkilatla əlaqədar saxlanılması; ç) öz dövlətinə təşkilatın fəaliyyəti haqqında məlumat verilməsi və s.

Beynəlxalq təşkilatlar yanında nümayəndəliklərin və onların əməkdaşlarının imtiyaz və immunitetləri diplomatik nümayəndəliklərin və onların diplomatik heyətinin malik olduğu imtiyaz və immunitetlərlə ümumən üst-üstə düşür.

9. Xüsusi missiyalar. *Xüsusi missiya dedikdə, müəyyən məsələlər üzrə danışıqlar aparmaq və ya hər hansı konkret vəzifəni yerinə yetirmək məqsədilə (məsələn, yubley təntənələrində və ya dəfn mərasimlərində iştirak etmək üçün) başqa bir dövlətə onun razılığı ilə göndərilən rəsmi nümayəndə heyəti başa düşülür.* Beynəlxalq konfransların və ya beynəlxalq təşkilatların orqanlarının işində iştirak etmək üçün göndərilən nümayəndə heyətləri buraya aid edilmir.

Xüsusi missiyaların hüquqi statusu beynəlxalq adət normaları ilə və az sayda iştirakçısı olan Xüsusi missiyalar haqqında 1969-cu il Konvensiyası ilə nizama salınır. Konvensiyada prinsip etibarilə qəbul edilir ki, diplomatik nümayəndəliklərin və onların diplomatik heyətinin malik olduğu imtiyaz və immunitetlər xüsusi missiyalara və onların heyətinə şamil edilir. Bununla belə, Konvensiyada bir sıra məhdudiyyətlər öz əksini tapmışdır. Belə ki, 25-ci maddəyə görə, yerli hakimiyyət nümayəndələri, yanğın və digər təbii fəlakət olduqda, xüsusi missiyanın yerləşdiyi binalara missiyanın başçısının razılığı olmadan daxil ola bilirlər.

Konvensiyada (21-ci maddə) nəzərdə tutulur ki, xüsusi missiyaya dövlət başçısı, hökumət başçısı, xarici işlər naziri və ya dövlətdə yüksək mövqe tutan digər şəxs rəhbərlik etdiyi və

yaxud onun işində iştirak etdiyi hallarda bu şəxslər qəbul edən dövlətdə və ya hər hansı üçüncü dövlətdə, beynəlxalq hüquqla (faktiki olaraq, beynəlxalq adət normaları ilə) tanınan imtiyaz və immunitetlərə malik olurlar.

10. Beynəlxalq təşkilatların və onların əməkdaşlarının imtiyaz və immunitetləri.

Beynəlxalq təşkilatlar və onların əməkdaşları öz funksiyalarını normal həyata keçirmək üçün müvafiq dövlətin (və ya dövlətlərin) hakimiyyət orqanlarının nəzarətindən kənarda qalmalıdırlar. Bununla əlaqədar beynəlxalq hüquq normalarında onlar üçün diplomatik imtiyaz və immunitetlər müəyyən olunmuşdur.

Beynəlxalq təşkilatların, məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatlarının imtiyaz və immunitetləri diplomatik nümayəndəliklərin yuxarıda şərh etdiyimiz imtiyaz və immunitetləri ilə tam üst-üstə düşür.

Beynəlxalq təşkilatların əməkdaşlarının imtiyaz və immunitetlərinə gəlincə isə, diplomatik imtiyaz və immunitetlər tam həcmdə yalnız bu təşkilatların ən yüksək icraçı şəxsləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qalan əməkdaşların imtiyaz və immunitetlərinin əsasında funksional zərurət prinsipi durur. Öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən onlar yerli yurisdiksiyadan immunitetə malikdirlər, habelə vergi immunitetindən, gömrük imtiyazlarından və s. istifadə edirlər.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı üçün müəyyən missiyanı həyata keçirən ekspertlər tapşırığın yerinə yetirilməsi müddətində bir sıra imtiyaz və immunitetlərə malik olurlar: a) həbsdə alınmadan və ya tutulub saxlanmadan immunitet; b) törətdikləri istənilən hərəkətə görə məhkəmə-prosesual immuniteti; c) sənədlərin toxunulmazlığı; ç) şifrədən istifadə etmək və kuryer vasitəsilə rəsmi yazışmalar aparmaq hüququ; d) şəxsi baqajla bağlı diplomatik nümayəndələrə verilən eyni güzəştlər və s.

11. Konsulluqlar: anlayışı və funksiyaları. Səfirliklər (və ya daimi missiyalar) kimi konsulluqlar da dövləti onun sərhədlərindən kənarda təmsil edən daimi nümayəndəliklərdir. Lakin konsulluqlar aşağıda şərh edəcəyimiz funksiyalarına görə diplomatik nümayəndəliklərdən fərqlənir. Bundan əlavə, onlar qəbul edən dövlətin bütün ərazisində deyil, onun yalnız bir hissəsini əhatə edən və qarşılıqlı razılıq əsasında müəyyən olunan konsulluq dairəsində fəaliyyət göstərir. Beləliklə, bir dövlətin ərazisində başqa bir dövlətin bir neçə konsulluq ola bilər. Konsulluq münasibətləri müvafiq dövlətlər arasında diplomatik

münasibətlər olmadığı halda da qurula bilər, digər tərəfdən, diplomatik münasibətlərin kəsilməsi hələ konsulluq münasibətlərinin xitam olunması demək deyildir. Konsulluq idarələrinə konsullar rəhbərlik edir. Diplomatik nümayəndədən fərqli olaraq, konsulluq öz dövlətinin qəbul edən dövlətdə səlahiyyətli nümayəndəsi sayılır. O, öz dövlətinin müəyyən məsələlər üzrə və yalnız öz konsulluq dairəsində təmsil edir.

Konsulluq funksiyaları xüsusi konsulluq idarələri tərəfindən və ya tərkibində konsulluq şöbələri olan diplomatik nümayəndəliklər tərəfindən həyata keçirilir. Konsulluq idarələrinin dörd növü vardır: 1) baş konsulluqlar; 2) konsulluqlar; 3) vitse- konsulluqlar və 4) konsul agentləri. Buna uyğun olaraq, dörd konsul dərəsi mövcuddur: 1) baş konsul; 2) konsul; 3) vitse-konsul və 4) konsul agentli.

Bəzi dövlətlər öz praktikasında *fəxri və ya ştatdan kənar konsullardan* istifadə edir. Adətən, fəxri konsullar konsulluğun yerləşdiyi dövlətdə daimi yaşayan şəxslərin sırasından təyin olunur. Onlar təyin edən dövlətin dövlət qulluqçuları ştatında hesab olunmurlar və bu işə görə məvacib almırlar.

Konsulluq münasibəti haqqında 1963-cü il Vyana Konvensiyasına görə,

konsulluqlar aşağıdakı *funksiyaları* həyata keçirir:

- 1) öz dövlətinin, onun hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlarının mənafelərini qorumaq;
- 2) öz dövləti ilə qəbul edən dövlət arasında ticarət, iqtisadi, mədəni, elmi və digər əlaqələrin inkişafına yardım göstərmək;
- 3) konsulluq dairəsinin iqtisadi, hüquqi və siyasi həyatına dair məlumat toplamaq və öz dövlətinin xarici işlər nazirliyinə çatdırmaq;
- 4) öz dövlətinin vətəndaşları üçün inzibati və notariat funksiyaları həyata keçirmək;
- 5) öz dövlətinin dəniz və hava gəmilərinə, digər nəqliyyat növləri və onların heyəti ilə bağlı müəyyən vəzifələr yerinə yetirmək;
- 6) öz dövlətinə səfər edən əcnəbilərə vizalar vermək və s.

1963-cü il Konvensiyasına görə, konsulluq idarəsinin heyəti *üç kateqoriyaya* bölünür:

- 1) konsulluq xidmətinə olan və konsulluq funksiyalarını yerinə yetirən vəzifəli şəxslər;

2) inzibati-texniki iş yerinə yetirən konsul qulluqçuları;

3) xidmətçi heyət.

Azərbaycan Respublikasının konsulluqlarının heyəti, funksiyaları, funksiyaların həyata keçirilməsi qaydası və digər məsələlər Azərbaycan Respublikasının 8 fevral 1994-cü il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş *Azərbaycan Respublikasının Konsul Nizamnaməsində* öz əksini tapmışdır.

12. Konsulun təyin olunması və onun funksiyalarının xitam olunması.Konsullar, bir qayda olaraq, xarici işlər idarəsi tərəfindən təyin olunur. Təyin olunmuş şəxsə onun səlahiyyətlərini təsdiq edən xüsusi sənəd – *konsul patenti* verilir. Bu sənəddə həmin şəxsin adı, rütbəsi, tutduğu vəzifə, konsul dairəsi və konsulluğun yerləşdiyi yer göstərilir. Konsul patenti diplomatik kanallar vasitəsilə qəbul edən dövlətin hökumətinə göndərilir. Həmin dövlət (adətən, xarici işlər idarəsi), əgər təyin olunmuş şəxsə etirazı yoxdursa, onun öz vəzifəsinin icrasının başlanmasına icazə - *ekzekvatura* verir. Ekzekvatura ya ayrıca sənəd, ya da konsul patentinin üzərində təsdiqləyici yazı şəklində olur. Ekzekvaturanın verildiyi andan konsul missiyası başlamış sayılır.

Konsulluq dairəsinin həddləri və ya konsulluq idarəsi başçısının dərəcəsi dəyişərkən, o, yeni patent və ekzekvatura almalıdır. Konsulluq heyətinin digər üzvləri üçün bu, tələb olunmur; lakin qəbul edən dövlətin xarici işlər idarəsi onların təyinatı barədə məlumatlandırılmalıdır.

Diplomatik nümayəndəliklərin konsul şöbələrinin müdirləri üçün, bir qayda olaraq, konsul patentinin göndərilməsinə və ekzekvaturanın alınmasına ehtiyac yoxdur. Diplomatik heyətin digər üzvləri kimi, onların təyin olunması haqqında qəbul edən dövlətin müvafiq orqanına sadəcə olaraq məlumat verilir.

Konsulun missiyası aşağıdakı hallarda *sona yetir*:

- onu təyin etmiş dövlət tərəfindən konsulun geri çağırılması;
- konsulun *persona non grata* elan olunması;
- konsul patentinin müddətinin başa çatması;
- konsulluq dairəsinin yerləşdiyi ərazinin qəbul edən dövlətin suverenliyindən çıxması;
- konsulluq idarəsinin bağlanması;
- konsulluq münasibətlərinin xitam olunması;

- təmsil olunan dövlət ilə qəbul edən dövlət arasında müharibə başlaması.

13. Konsulluqların və onların heyətinin imtiyaz və immunitetləri. Konsul imtiyaz və immunitetləri, 1963-cü il Vyana Konvensiyasının preambulasında göstəriləndiyi kimi, “ayrı-ayrı şəxslərin mənfəəti üçün deyil, konsulluq idarələri tərəfindən öz funksiyalarının səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək üçün verilir”. Konvensiyaya görə, konsulluqlar aşağıdakı imtiyaz və immunitetlərə malikdirlər:

konsulluğun binalarının toxunulmazlığı (“təxirə salınmaz müdafiə tədbirlərinin görülməsinin tələb edən yanğın və ya digər təbii fəlakət hallarından” başqa);

arxivlərin, sənədlərin və rəsmi yazışmaların toxunulmazlığı;

konsulluğa mənsub olan əmlakın və nəqliyyat vasitələrinin toxunulmazlığı;

bütün vergi və rüsumlardan azad olunma;

öz dövlətinin hökuməti, diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri ilə sərbəst və maneəsiz əlaqə saxlanılması (o cümlədən diplomatik və konsul kuryer və şifrlərindən istifadə etmək hüququ);

bayraq və emblemdən istifadə etmək hüquq.

Konsulların heyəti üçün hansı imtiyaz və immunitetlərin nəzərdə tutulması ikitərəfli konsulluq konvensiyalarında müxtəlif cür həll olunur. Bir sıra bu cür konvensiyalarda, 1963-cü il Vyana Konvensiyasının əksinə olaraq, konsulluqların əməkdaşları üçün, demək olar ki, bütün diplomatik imtiyaz və immunitetlər nəzərdə tutulur. Vyana Konvensiyasının özündə isə bəzi məhdudiyyətlər əks olunmuşdur. Məsələn, 41-ci maddədə deyilir; “1. Konsulluğun vəzifəli şəxsləri, ağır cinayətlər törətdiklərinə görə səlahiyyətli məhkəmə orqanlarının qərarı ilə mümkün olan hallardan başqa, həbs edilə və ya həbsdə saxlanıla bilməzlər. 2. Bu maddənin 1-ci bəndində göstərilən hallar istisna olmaqla, yalnız qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarını icra edildiyi hallardan başqa, konsulluğun vəzifəli şəxslərinin azadlığı heç bir formada məhdudlaşdırıla bilməz”. Konvensiyanın 44-cü maddəsinə əsasən, göstərilən şəxslər ifadə vermək üçün məhkəməyə çağrıla bilərlər. Doğrudur, məhkəməyə gəlməkdən imtinaya görə onlara cəza tədbirləri tətbiq oluna bilməz. Qeyd edilənlərdən başqa, konsulluqların əməkdaşları və onların ailə üzvləri aşağıdakı imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edirlər; a) müəyyən vergi güzəştləri; b) gömrük imtiyazları; c) hərbi və digər şəxsi mükəlləfiyyətlərdən azad olunma və s.

Mövzu 9: BEYNƏLXALQ CİNAYƏT HÜQUQU

Plan:

- 1. Beynəlxalq cinayət hüququnun anlayışı, inkişaf tarixi və xüsusiyyətləri**
- 2. Beynəlxalq cinayət hüququnun mənbələri**
- 3. Beynəlxalq cinayət anlayışı**
- 4. Ayrı-ayrı beynəlxalq cinayətlərintərkib ünsürləri**
- 5. Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti**
- 6. Beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyətinin həyata keçirilməsi mexanizmi**
- 7. Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığının təşkilati meyanizmi**
- 8. Cinayətkarların verilməsi**

Ədəbiyyat siyahısı.

Бахтигареева А.П. История возникновения и развития международного права. 1995. №2. С.99-111.

Блищенко И.П., Фисенко И.В. *Международный уголовный суд*. М., 1994.

Богатырев А.Г. *Международное сотрудничество государств по борьбе с преступностью*. Л., 1989.

Валеев Р.В. *Выдача преступников в современном международном праве*. Казань. 1976.

Горбунов Ю.С. Международно-правовое регулирование борьбы с захватом заложников // *Московский журнал международного права*. 1993. №3. С.22-35.

Hüseynov L.H. Genosid cinayətinin tərkib ünsürləri // *Hüquqi dövlət və qanun*. Bakı: 1999. №8.

Игнатенко Г.В. *Международное сотрудничество в борьбе с преступностью*. Свердловск, 1980.

Карпец И.И. *Международная преступность*. М., 1988.

Лукашук И.И., Наумов А.В. *Выдача обвиняемых и осужденных в международном уголовном праве*. М., 1998.

Лукашук И.И., Наумов А.В. *Международное уголовное право*. М., 1999.

Ляхов Е.Г. *Политика терроризма – политика насилия и агрессии*. М., 1987.

Международное уголовное право. Под ред. В.Н. Кудрявцева. М., 1998.

Наумов А.В. Преступления против мира и безопасности человечества и преступления международного характера // *Государство и право*. 1995. №6. С. 48-57.

Нюрнбергский процесс: право против войны и фашизма. Под ред. И.А.Ледях и И.И.Лукашука. М., 1985.

Решетов Ю.А. Нюрнбергский процесс и международное уголовное право // *Нюрнбергский процесс и современность*. М., 1986. С. 158-173.

Сафаров Н. *Комментарий к закону Азербайджанской Республики «О выдаче (экстрадиции) лиц, совершивших преступления»*. Баку, 2001.

Сафаров Н. *Проблемы обеспечения совместимости Римского Статуса Международного уголовного суда и национальных правовых систем (опыт законодательства Азербайджанской Республики)*. Баку, 2002.

Aut dedere aut judicare. The Duty to Extradite or Prosecute in International Law (Ed. M. Ch. Bassiouni, E.M. Wise). Dordrecht-Boston-London, 1995.

Bassiouni M. Ch. *Crimes against Humanity in International Criminal Law*. Dordrecht-Boston-London, 1992.

Bassiouni M. Ch. *The Law of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*. New York, 1996.

Cigar N. *Genocide in Bosnia: the Policy of “Ethnic Cleansing”* Texas University Press: 1995.

Handbook on the International Criminal Court. Brussels, 1997.

International Criminal Law: International Crimes (Ed. M. Ch. Bassiouni). N.Y., 1986, vol.1.

International Criminal Law: Enforcement (Ed. M. Ch. Bassiouni).N.Y., 1987, vol.3.

International Criminal Law: Procedure (Ed. M. Ch. Bassiouni).N.Y., 1986, vol.2.

Karhilo J. Establishment and International Law // *International Law at a Time of perplexity: Essays in Honour of Shabtei Rosenne* (Ed. Y/ Dinstein)/ Dordrecht-Boston-London, 1989. P.797-820.

Taylor T. *the Anatomy of the Nuremberg Trials*. London, 1993.

The Law of War Crimes: National and International Approaches (Ed. T.L.H. McCormack and G.J. simpson). The Hague-Boston-London, 1996.

The Prosecution of International Crimes (Eds. R. Clark, M. Sann). London,1996.

War Crimes in International Law (Ed. Y Dinstein).The Hague-Boston-London, 1996.

1. Beynəlxalq cinayət hüququnun anlayışı, inkişaf tarixi və xüsusiyyətləri. Beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq cinayətlərə görə fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətini müəyyən etmək yolu ilə, beynəlxalq hüquq qaydasını cinayət əməllərindən qorumaq məqsədilə yaradılan prinsip və normaların məcmusuna deyilir.

Dövlətdaxili hüquq qaydasını cinayətkər əməllərdən qorumaq məqsədi daşıyan milli cinayət hüququ kimi, beynəlxalq cinayət hüququ da beynəlxalq hüququn müxtəlif sahələrinin xüsusilə təhlükəli pozuntularına, bir neçə dövlətin və yaxud bütün beynəlxalq birliyin mənafeyinə toxunan cinayət əməllərinə qarşı mübarizə məqsədi daşıyır: məsələn, beynəlxalq dəniz hüququnda (dəniz quldurluğu), beynəlxalq hava hüququnda (hava gəmilərinin qaçırılması, mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinə qarşı digər cinayətlər), diplomatiya hüququnda (diplomatik müdafiəsi olan şəxslər əleyhinə cinayətlər), beynəlxalq iqtisadi və maliyyə hüququnda (pul nişanələrinin saxtalaşdırılması) və s.

Beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq hüququn yeni sahəsidir. Lakin ayrı-ayrı normalar artıq XIX əsrdə yaranmağa başlamışdır. Beynəlxalq cinayət məəcəlləsinin ilk layihəsi hələ 1832-ci ildə ortaya çıxmışdı, lakin o zaman söhbət, əsas etibarilə, narkotik maddələrlə alver, qul alveri və s. kimi cinayətlərdən gedirdi. Sözü gedən hüquq sahəsinin inkişafına birinci dünya müharibəsi müəyyən təkan verdi. Belçika, İngiltərə, Rusiya və Fransa hökumətlərinin

yaratdıqları xüsusi istintaq komissiyaları Almaniya tərəfindən müharibədə adət və qanunların kütləvi şəkildə və kobud pozulması faktlarını aşkara çıxardı. 1919-cu ildə bağlanmış Versal sülh müqaviləsi özünün 227-ci maddəsində alman imperatoru II Vilhelmi beynəlxalq əxlaq normalarını və beynəlxalq müqavilələri pozmaqla günahlandırır və onun üzərində xüsusi məhkəmə təsis edilməsini nəzərdə tutur. Müqavilənin 228-ci maddəsində müttəfiq dövlətlərin müharibə adət və qanunlarının pozulmasında təqsirli olan digər Almaniya dövlət nümayəndələrini məhkəməyə vermək hüququ təsbit olunurdu. Lakin, məlum olduğu kimi, Versal sülh müqaviləsinin bu müddəaları həyata keçirilməmiş qaldı. Niderland hökuməti onun ərazisində qaçıb gəlmiş imperatoru müttəfiq dövlətlərə verməkdən imtina etdi. Digər cinayətkarlara gəldikdə isə, Almaniya hökuməti, Versal müqaviləsinin şərtlərinə zidd olaraq, həmin şəxsləri beynəlxalq məhkəməyə və ya xarici dövlətin məhkəməsinə vermədi və bu işlərə baxan Leypis məhkəməsi müharibə cinayətlərində ittiham olunan 896 şəxsdən yalnız 6-nı, özü də yüngül cəzalara məhkum etdi.

1937-ci ildə bağlanmış *Terrorizmin qaşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya* “həmin Konvensiyanın müddəalarını pozmuş fiziki şəxslərin üzərində yurisdiksiyaya malik olan” beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Lakin tarixi səbələr üzündən bu məhkəmə yaradılmadı və Konvensiyanın özünü ancaq bir dövlət ratifikasiya etmişdi.

Beynəlxalq cinayət yurisdiksiyası ilk dəfə olaraq yalnız ikinci dünya müharibəsindən sonra, sülh və bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərdə təqsirli olan alman və yapon militaristlərini cəzalandırmaq üçün təsis olunmuş Nürnberq və Tokio tribunallarının nümunəsində həyata keçirilə bildi. Əslində “qalib dövlətlərin məhkəməsi” kimi çıxış etdiyinə və yalnız bir tərəfin törətdiyi cinayətləri araşdırdığına baxmayaraq, Nürnberq və Tokio tribunalları beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyətinin əsasını qoydu; ilk dəfə olaraq fiziki şəxslər beynəlxalq məhkəmə orqanı tərəfindən beynəlxalq hüquq normaları əsasında mühakimə olundular.

Soyuq müharibənin başa çatması və beynəlxalq gərginliyin azalması bütövlükdə beynəlxalq hüquqa, o cümlədən beynəlxalq cinayət məsuliyyəti institutuna pozitiv dəyişikliklər gətirdi. BMT Beynəlxalq hüquq komissiyasının uzun dövr ərzində müzakirə etdiyi Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsinin Layihəsi üzərində iş xeyli sürətləndi və 1994-cü ildə ilk oxunuşda qəbul olundu. 1993 və 1994-cü illərdə müvafiq olaraq Yuqoslaviya və Ruanda

ad hoc beynəlxalq cinayət tribunalları təsis olundu. Bu tribunalların nizamnamələri və hökümləri elmi-praktik baxımdan olduqca diqqətəlayiqdir və beynəlxalq cinayət məsuliyyəti sahəsində presedent hüququnun inkişafına əhəmiyyətli töhfə sayıla bilər. 1998-ci ilin iyul ayında Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yaradılması haqqında Müqavilə və onun Nizamnaməsi qəbul olundu və 2002-ci il iyulun 1-də 60 ratifikasiyadan sonra Nizamnamə qüvvəyə mindi.

Beynəlxalq cinayət hüququnun bir sıra *xüsusiyyətləri* vardır:

a) beynəlxalq cinayət hüququ özündə nəinki cinayət hüququna, habelə cinayət-prosesual hüququna və məhkəmə quruluşuna aid normaları ehtiva edir. Məsələn, Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarının və Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin Nizamnamələrində maddi normalarla yanaşı, məhkəmə quruluşu və proseslə bağlı müddəalar təsbit olunmuşdur. Beynəlxalq cinayət hüququnun göstərilən xüsusiyyəti onunla izah olunur ki, o, hələ tam təşəkkül tapmamışdır və onun sistem ünsürləri lazımi inkişaf səviyyəsinə çatmamışdır;

b) beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyəti həm beynəlxalq tribunallar, həm də milli məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilə bilər. Həmin şəxslərə həm *biavisi*tə beynəlxalq hüquq normaları (əsasən, birinci halda), həm də onların implementasiyası üçün qəbul olunmuş dövlətdaxili hüquq normaları tətbiq oluna bilər;

c) beynəlxalq cinayət hüququ, bir qayda olaraq, cəza müəyyən etmir. Doğrudur, Nürnberq və Tokio tribunalların Nizamnamələrində müəyyən cəzalar nəzərdə tutulmuşdu. Yuqoslaviya və Ruanda tribunalların və Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin nizamnamələrində də bir sıra cəzalar təsbit olunmuşdur. Milli cinayət hüququnda, məlum olduğu kimi, hər hansı bir əməlin nəinki cinayət olması, habelə onun cəzalandırılması eyni bir norma çərçivəsində qanunverici tərəfindən müəyyən olunur. Beynəlxalq cinayət hüququnda isə, dövlətlərarası sazişlər, bir qayda olaraq, bu və ya digər əməlin cinayət xarakterini müəyyən etsə də, konkret sanksiyalar haqqında məsələni açıq qoyur. Beynəlxalq müqavilələrdə cəzanın növü və ölçüsü haqqında göstərişin olmaması ona əsas verir ki, konkret cəza tədbiri ya milli məhkəmələr, ya da beynəlxalq tribunal tərəfindən cinayət törədildikdən sonra müəyyən oluna bilər.

2. Beynəlxalq cinayət hüququnun mənbələri. Beynəlxalq cinayət hüququnun əsas mənbəyi beynəlxalq müqavilələrdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu günə qədər müxtəlif səviyyələrdə xeyli sayda layihələr işlənib hazırlansa da, vahid məəcəllələşdirilmiş akt – beynəlxalq cinayət

məcəlləsi yoxdur. Beynəlxalq cinayət hüququ ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olan çoxsaylı müqavilələri bir neçə kateqoriyaya ayırmaq olar:

a) bilavəsitə beynəlxalq cinayət hüququna həsr olunmuş, beynəlxalq cinayətlərin konkret tərkiblərini müəyyən edən müqavilələr (məsələn, *Genasid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyası*; *Aparteid cinayəti ilə mübarizə və onun cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Konvensiyası*; *Beynəlxalq səviyyədə müdafiə olunan şəxslər, o cümlədən diplomatik agentlər əleyhinə cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Konvensiyası*; *Girov götürülməsi ilə mübarizə haqqında 1979-cu il Beynəlxalq Konvensiyası*; *Nüvə materialının fiziki müdafiəsi haqqında 1980-ci il Konvensiyası*; *İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza növləri əleyhinə 1984-cü il Konvensiyası*; *Hava gəmilərinin qeyri-qanuni ələ keçirilməsi ilə mübarizə haqqında 1970-ci il Haaqa Konvensiyası*; *Mülki aviasiyanın təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında 1971-ci il Monreal Konvensiyası* və bu Konvensiyaya müəyyən əlavələr etmiş *Beynəlxalq mülki aviasiyaya xidmət edən aeroportlarda qeyri-qanuni zorakılıq aktları ilə mübarizə haqqında 1988-ci il Protokolu*; *Dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında 1988-ci il Konvensiyası* və həmin Konvensiyaya əlavələr etmiş *Kontinental şelf üzərində yerləşən stasionar platformaların təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında 1988-ci il Protokolu*; *Narkotik vasitələr haqqında 1961-ci il Vahid Konvensiyası*; *Psixotrop maddələr haqqında 1971-ci il Konvensiyası*; *Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında 1988-ci il BMT Konvensiyası*; *Birləşmiş Millətlər Təşkilatı heyətinin təhlükəsizliyi haqqında 1994-cü il Konvensiyası*; və s.);

b) tərkibində beynəlxalq cinayət hüququna aid olan müddəalar olan müqavilələr (məsələn, *Ümumdünya Poçt Konvensiyası*; *Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları*; *Dəniz hüququ haqqında 1958-ci il Konvensiyası*; *Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası* və s.);

c) beynəlxalq tribunalların və beynəlxalq təşkilatların nizamnamələri (*Nürnberg, Tokio, Yuqoslaviya və Ruanda rtibunallarının Nizamnamələri*; *Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin Nizamnaməsi*; *Beynəlxalq cinayət polisi təşkilatının (İnterpolun) Nizamnaməsi*);

ç) cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq və ya hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələr.

Beynəlxalq cinayət hüququ sahəsində beynəlxalq adət normalarının mühüm rolu vardır. Bir çox cinayətlərin (genosid, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər və s.) “beynəlxalq cinayət” statusu və bütün dövlətlər tərəfindən cəzalandırılmalı olması məhz hüquqi adət kimi tanınmışdır. Nürnberq beynəlxalq hərbi tribunalı, Yuqoslaviya tribunalı öz hökümlərində dəfələrlə beynəlxalq adətlərə bilavasitə istinad etmişlər.

Köməkçi hüquq mənbələri kimi beynəlxalq cinayət hüququnda milli qanunvericilik aktlarından, məhkəmə qərarlarından (həmin milli məhkəmələrin, həm də beynəlxalq məhkəmə orqanlarının çıxarıqları hökümlərdən), beynəlxalq təşkilatların qətnamələrindən geniş istifadə olunur.

3. Beynəlxalq cinayət anlayışı. *Beynəlxalq cinayət – ayrı-ayrı dövlətlərin hüquqlarını və qanuni mənafeələrini, beynəlxalq səviyyədə tanınmış insan hüquqlarını kobud və ya kütləvi şəkildə pozan, hüquqi tərkibi beynəlxalq hüquq normalarında müəyyən olunmuş, beynəlxalq hüquqa zidd olan əmələ deyilir.*

Beynəlxalq hüquq elmində “beynəlxalq cinayət” və “beynəlxalq xarakterli cinayət” kateqoriyaları fərqləndirilir. Bütövlükdə beynəlxalq hüquq üçün, beynəlxalq məsuliyyət rejimi baxımından və habelə siyasi nöqteyi-nəzərdən müəyyən əhəmiyyət daşısa da, fiziki şəxslərin beynəlxalq məsuliyyətinin nəzərdə tutan *beynəlxalq cinayət hüququ çərçivəsində* bu fərqləndirmə prinsipial əhəmiyyət kəsb etmir. Beynəlxalq hüquqa zidd olan, cinayət hesab olunan və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti doğuran hər bir əməl beynəlxalq cinayətdir (yuxarıda verdiyimiz beynəlxalq cinayət hüququnun və beynəlxalq cinayətin tərəflərində biz məsələyə məhz bu cür yanaşmışıq). Belə ki, həm genosid, həm də saxta pul hazırlanması “beynəlxalq cinayət” kimi ifadə olunmalıdır; doğrudur, milli cinayət hüququnda nəzərdə tutulan cinayətlər kimi (məsələn, adamöldürmə və tutuq ki, yüngül bədən xəsarəti yetirilməsi) onların da vurduğu zərər və təhlükəliliyi müxtəlif ola bilər. Lakin bu, göstərilən hər iki cinayətin bir terminlə ifadə edilməsinə, yəni “beynəlxalq cinayət” adlandırılmasına heç bir maneə törətmir. Digər tərəfdən, müxtəlif terminlərin işlədilməsi sırf praktik baxımdan və habelə tədris məqsədləri üçün də məqsədəuyğun deyildir.

Beynəlxalq cinayətləri qəsd obyektinə görə bir neçə *qrupa* ayırmaq olar:

a) sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər (təcavüz, genosid, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, BMT heyətinə qarşı cinayətlər, aparteid, beynəlxalq terrorizm). Xüsusilə geniş miqyasda narkotik vasitələrlə qeyri-qanuni alver də bu qrupa aid edilə bilər.

b) insan ləyaqətinə qarşı yönəlmiş cinayətlər (köləlik, qul ticarəti, pornoqrafiya yayılması, işgəncə, girov götürülməsi və s.).

c) dövlətlərin iqtisadi və sosial inkişafına zərər yetirən cinayətlər (saxta pul və qiymətli kağızların hazırlanması, qaçqınçılıq və s.)

ç) açıq dəniz və kontinental şelf rejiminə qarşı yönəlmiş cinayətlər (dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qeyri-qanuni aktlar, dənizdə kömək göstərməmək, kontinental şelf üzərində yerləşən stasionar platformaların təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qeyri-qanuni aktlar, dənizin zərərli maddələrlə çirkləndirilməsi və s.).

d) hava nəqliyyatının təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş cinayətlər və s.

Aşağıda bir sıra xüsusilə təhlükəli beynəlxalq cinayətlərin anlayışı və tərkib ünsürləri ətrafı şərh olunmuşdur.

4. Ayrı-ayrı beynəlxalq cinayətlərin tərkib ünsürləri.

a) təcavüz

Təcavüz ən ağır beynəlxalq cinayət hesab olunur. Təcavüzün beynəlxalq cinayət “statusu” və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti doğurması, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq adət hüququndan irəli gəlir. Başlıca maddi-hüquqi əsas kimi 1928-ci il Brian-Kelloq Paktını, Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsi və Hökmünü və müəyyən mənada, habelə hüquqi xarakterə malik olmayan, lakin çox böyük əhəmiyyət daşıyan “Təcavüzün tərfi” haqqında BMT Baş Assambleyasının 14 dekabr 1974-cü il tarixli qətnaməsini göstərmək olar. Təcavüz haqqında müvafiq müddəalar, həmçinin Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsi Layihəsində (16-cı maddə) öz əksini tapmışdır. Hal-hazırda Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsinə uyğun olaraq, təcavüz cinayətinin tərfi və ünsürləri xüsusi komissiya çərçivəsində işlənilib hazırlanır və iştirakçı dövlətlər tərəfindən qəbul olunduqdan sonra Nizamnaməyə daxil ediləcəkdir.

Ümumi beynəlxalq hüquqa görə, *dövlət tərəfindən törədilən təcavüzün planlaşdırılmasında, hazırlanmasında, başlanmasında və ya həyata keçirilməsində rəhbər və yaxud təşkilatçı kimi*

fəal iştirak edən və ya bu barədə əmr verən şəxs təcavüz cinayətinə görə məsuliyyət daşıyır. Qeyd edək ki, təcavüz aktını yalnız müvafiq hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan şəxslər törədə bilirlər. Başqa sözlə, bu halda söhbət “rəhbərlərdən” və ya “təşkilatçılardan” getməlidir; bu terminlər nəinki hökumət üzvlərini, habelə hərbi ierarxiyada, diplomatik korpusda, siyasi partiyalarda və ya işgüzar dairələrdə yüksək vəzifələr tutan şəxsləri də əhatə edir. Təcavüz aktının törədilməsində iştirak qəsdən olmalıdır və təcavüzkar plan və ya siyasət çərçivəsində bütün işin dərk edilməsilə həyata keçirilməlidir.

Fiziki şəxsin təcavüz cinayətinə görə məsuliyyəti təcavüzün dövlət tərəfindən törədilməsi ilə sıx və üzvi surətdə bağlıdır. Əslində dövlətin törətdiyi təcavüz cinayəti şəxsin (şəxslərin) cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün zəruri şərtidir. Bu həm də o deməkdir ki, dövlətin təcavüz törətməsi faktı müəyyən olunması, bu və ya digər fiziki şəxs təcavüz cinayətinə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilməz. Digər bir tərəfdən, məlum olduğu kimi, BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsinə görə, təcavüz aktının müəyyən edilməsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə aiddir.

Təcavüz cinayəti özündə bir neçə mərhələni ehtiva edir:

- 1) təcavüz aktının törədilməsi haqqında əmr verilməsi;
- 2) təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması;
- 3) təcavüzkar müharibənin hazırlanması;
- 4) müharibənin başlanması;
- 5) müharibənin aparılması.

Praktikada bu mərhələlər bir-birindən aydın fərqlənmir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, yalnız bir mərhələdə iştirak cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün kifayətdir.

b) genosid

“Genosid” termini ilk dəfə, əslən polyak olan Rafael Lemkin tərəfindən işlədilmişdir. Genosid cinayətinin beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti doğurması ilk dəfə olaraq BMT Baş Assambleyasının 1946-cı ildə qəbul etdiyi 97 sayılı qətnaməsində təsbit olunmuşdur. Bu

cinayətin hüquqi əsasını 1951-ci ildə qüvvəyə minmiş *Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya* təşkil edir.

Konvensiyanın 2-ci maddəsində genosidin tərfi verilmişdir; bu tərif, demək olar ki, hamılıqla qəbul edilmiş və bir neçə mühüm beynəlxalq sənəddə (məsələn, Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq cinayət tribunallarının Nizamnamələrində (müvafiq olaraq 4-cü və 3-cü maddələr), Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər məcəlləsinin Layihəsində (17-ci maddə), Beynəlxalq Cinayət Məcəlləsinin Nizamnaməsində (6-cı maddə) və bəzi dövlətlərin cinayət qanunvericiliyində olduğu kimi əks olunmuşdur (bax: Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 103 və 104-cü maddələri). Həmin maddədə deyilir: “Genosid cinayət hər hansı bir milli, etnik, irqi və ya dini qrupu bir qrup kimi tamamilə və ya qismən məhv etmək niyyətilə törədilən aşağıdakı əməllərdən biridir;

- a) *belə bir qrupun üzvlərinin öldürülməsi;*
- b) *belə bir qrupun üzvlərinə ciddi bədən xəsarəti və ya əqli pozğunluq yetirilməsi;*
- c) *qəsdən hər hansı belə bir qrup onun tamamilə və ya qismən fiziki məhvina yönəlmiş həyat şəraitinin yaradılması;*
- ç) *belə bir qrupun içərisində doğumun qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər;*
- d) *zorla uşaqların bir qrupdan başqa bir qrupa verilməsi”.*

Gördüyümüz kimi, genosidin anlayışı iki mühüm ünsürdən ibarətdir: 1) zəruri niyyət və 2) qadağan olunmuş əməl.

Genosid üçün ən əhəmiyyətli ünsür *spesifik niyyətin* olmasıdır. Bu, genosidi, obyektiv cəhətinə görə oxşar olan digər beynəlxalq cinayətlərdən, xüsusilə insanlıq əleyhinə cinayətlərdən və habelə müharibə cinayətlərindən (silahlı münaqişə şəraitində) fərqləndirən başlıca xüsusiyyətdir. Genosid cinayətinin tövsifedici əlaməti kimi, niyyət özündə bir neçə mühüm aspekti ehtiva edir:

1) *niyyət, təsadüfən bu və ya digər konkret qrupa məxsus olan bir, yaxud bir neçə şəxsin deyil, qrupun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır;* Fərdin şəxsiyyəti, yox məhz müəyyən qrupa mənsubiyyəti genosidin bilavasitə qruplarını təyin etmək üçün həlledici meyardır.

2) *niyyət, qrupun bir qrup kimi, özü-özlüyündə, başqalarından fərqlənən bir ayrıca qrup kimi məhv edilməsindən ibarət olmalıdır;* Bu baxımından, genosidlə adamöldürmə (homosid)

cinayəti arasında fərq ondadır ki, genosid bütöv insan qruplarının mövcudluq hüququnu tanımaqdan imtina, adamöldürmə isə ayrı-ayrı insan varlıqlarının yaşamaq hüququnu tanımaqdan imtina kimi səciyyəlidir.

3) niyyət, qrupun “tamamilə və qismən” məhv edilməsindən ibarət olmalıdır;

4) niyyət yuxarıda göstərilən qruplardan birinin, məhz milli, etnik, irqi və ya dini qrupun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır. Göründüyü kimi, digər qruplar, xüsusilə siyasi və ya sosial qruplar bu siyahıya daxil edilməmişdir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bir sıra ölkələrin (Efiopiya, Sloveniya və b.) cinayət qanunvericiliyində siyasi qruplar da genosid cinayətinin obyektinə kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Genosid haqqında Konvensiyanın IV maddəsində göstərilir ki, bu cinayət Konstitusiyada əsasında məhsul olan məhsul şəxs, vəzifəli şəxslər və ya adi şəxslər tərəfindən törədilə bilər.

Genosidin obyektiv cəhətinə aid olan “məhvetmə” anlayışı qrupun fiziki və ya bioloji vasitələrlə fiziki məhv olunmasını bildirir; burada söhbət qrupun milli, dil, dini, mədəni və ya digər özünəməxsusluğunun məhv olunmasından getmir. Başqa sözlə, genosid cinayətinin obyektiv cəhətinə “mədəni genosid” (yəni bu və ya digər qrupun dilini, dinini və mədəniyyətini məhv etmək məqsədilə qəsdən törədilən istənilən əməl, məsələn, qrupun dilinin gündəlik həyatda və ya məktəblərdə istifadəsinin və ya bu dildə nəştin qadağan olunması; kitabxanaların, muzeylərin, məktəblərin tarixi abidələrin, dini sitayiş yerlərinin və digər mədəni obyektlərin məhv edilməsi və ya istifadəsinin qadağan olunması və s.) aid edilmir.

Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, genosid cinayətinə görə məhsuliliyyətin ortaya çıxması üçün müəyyən qrupun məhv edilməsindən ibarət son nəticənin əldə olunması tələb olunmur. Kifayətdir ki, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz hər hansı əməldən biri müəyyən qrupun özü-özlüyündə tamamilə və ya qismən məhv edilməsi niyyəti ilə törədilsin.

c) insanlıq əleyhinə cinayətlər

Genosiddən və ya müharibə cinayətlərindən fərqli olaraq, insanlıq əleyhinə cinayətlərin universal müqavilə əsası yoxdur və onlar, əsas etibarilə, beynəlxalq adət hüququna və ya beynəlxalq tribunalların nizamnamə və hökümlərinə söykənir. İlk dəfə olaraq insanlıq əleyhinə cinayətlər Nürünberq Tribunalının Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində aşağıdakı kimi təsbit

olunmuşdur: “İstənilən mülki əhaliyə qarşı müharibədən qabaq və ya müharibə dövtündə, Tribunalın yurisdiksiyasında olan hər hansı cinayətlə bağlı törədilən adamöldürmə, kütləvi qırğın, kölə vəziyyətinə salma, deportasiya və digər qeyri-insani aktlar və yaxud... siyasi, irqi və ya dini əsasda təqiblər”.

Beynəlxalq praktikanın və beynəlxalq hüquq elminin sonrakı inkişaf nəticəsində insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkibi bir qədər genişlənmişdir. İnsanlıq əleyhinə cinayətlərin anlayışı mövcud beynəlxalq hüquq normalarına görə müəyyən etmək üçün mötəbər beynəlxalq sənəd olan Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsinə müraciət etmək olar.

Nizamnamənin 6-cı maddəsində deyilir: “İnsanlıq əleyhinə cinayət hər hansı mülki əhaliyə qarşı sistemətik və ya geniş miqyaslı hücumların tərkib hissəsi olaraq qəsdən törədilmiş əməllərdən hər hansı biri deməkdir:

- a) adamöldürmə;
- b) kütləvi qırğın;
- c) kölə vəziyyətinə salma;
- ç) deportasiya və ya əhalinin məcburi köçürülməsi;
- d) beynəlxalq hüququn əsas normalarına zidd olaraq azadlıqdan məhrum etmə;
- e) işgəncə;
- ə) zorlama, fahişəliyə məcbur etmə və digər cinsi zorakılıq;
- f) siyasi, irqi, dini və ya etnik motivlər üzrə təqib etmə;
- g) adamların zorakılıqla yoxa çıxarılması;
- ğ) apariteid cinayətləri;
- h) fiziki və ya psixi toxunulmazlığa, səhhətə və ya insan ləyaqətinə ciddi zərər

yetirən digər qeyri-insani əməllər.

Gördüyümüz kimi, insanlıq əleyhinə cinayətlərin obyektiv cəhəti olduqca genişdir və buraya müxtəlif xarakterli əməllər daxildir.

Diqqətəlayiq haldır ki, Azərbaycanın Cinayət Məcəlləsində (105 – 113-cü maddələr) sözü gedən cinayətlər, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsində olduğu kimi öz əksini tapmışdır.

Nürünberq Tribunalının Nizamnaməsindən fərqli olaraq, insanlıq əleyhinə cinayətlərin müasir tərəfi belə bir şərti nəzərdə tutmur ki, əməl müharibə zamanı və ya sülh əleyhinə cinayətlərlə, yaxud müharibə cinayətləri ilə bağlı törədilməlidir. Qüvvədə olan beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlərin “avtonom” statusu qəbul olunmuşdur.

ç) müharibə cinayətləri

“Müharibə cinayətləri” termini ümumi anlayış olub, silahlı münaqişə zamanı tətbiq olunan humanitar hüquq normalarının və ya müharibə adət və qanunlarının pozuntularını bildirir. Bəzən belə hesab edirlər ki, müharibə cinayətlərinə yalnız Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarında təsbit olunmuş əməllər aiddir (Cenevrə Konvensiyalarında bu əməllər “ağır pozuntular” (“grave breaches”) adlandırılmışdır). Əlbəttə, bu, yalnız fikirdir, belə ki, həmin əməllər müharibə cinayətlərinin yalnız bir hissəsini və özü də ən təhlükəli və ciddi əməlləri əhatə edir. Beynəlxalq normativ və presedent təcrübəsində də vahid termindən istifadə olunmur. Məsələn, Nürünberq Tribunalı Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində “müharibə qanun və ya adətlərin pozuntuları” ifadəsi işlədilmişdi. Bu pozuntulara aşağıdakılar daxil edilmiş edilmişdi: “işğal olunmuş ərazinin mülki əhalisinin öldürülməsi, əzab verilməsi, köləlik və ya digər məqsədlər üçün aparılması; hərbi əsirlərin və yaxud dənizdə olan şəxslərin öldürülməsi və ya onlara əzab verilməsi; girovların öldürülməsi; ictimai və ya xüsusi mülkiyyətin qarət edilməsi; şəhər və kəndlərin mənasız dağıdılması; hərbi zərurətdən doğmayan talançılıq və digər cinayətlər”.

Beləliklə, müharibə cinayətlərinə aşağıdakı əməllər aiddir:

1) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə qəsdən törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) qəsdən adamöldürmə; b) işgəncə və ya qeyri-insani rəftar, o cümlədən bioloji eksperimentlər; c) ağır əzab-əziyyət və ya ciddi xəsarət yetirilməsi; ç) hərbi zərurətlə bəraət qazandırılmayan və qeyri-qanuni və böyük miqyasda törədilən dağıntılar və əmlakın ələ keçirilməsi; d) hərbi əsirin və ya mülki şəxsin düşmən dövlətin silahlı qüvvələrində qulluq etməyə məcbur edilməsi; e) hərbi əsirin və ya mülki şəxsin qərəzsiz və normal məhkəmə araşdırmasına olan hüququndan qəsdən məhrum edilməsi; ə) girov götürülməsi.

2) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə qəsdən törədilmiş və ölümə nəticələnən və yaxud səhhətə ciddi zərər yetirən aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) mülki əhalinin və ya

ayrı-ayrı mülki şəxslərin hücum obyektı edilməsi; b) şəxsin kombatant olmadığını və ya artıq sıradan çıxdığını ("hors de combat") bilərək, onun hücum obyektı edilməsi; c) qırmızı xaç, qırmızı aypara və ya qırmızı şir və günəş və ya xud digər tanınmış fərqləndirmə emblemlərindən sui-istifadə edilməsi.

3) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə qəsdən törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) işğal edən dövlət tərəfindən öz əhalisinin bir hissəsinin işğal etdiyi əraziyə köçürülməsi; b) hərbi əsir və ya mülki şəxslərin geri qaytarılmasının (repatriasiyasının) əsas olmadan yubandırılması;

4) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə şəxsi ləyaqətin təhqir edilməsi, o cümlədən insan ləyaqətinin alçaldan rəftar, zorlama və məcburi fahişəlik;

5) müharibə qanun adətlərinin pozulması ilə törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) zəhərli silahların və yz lüzumsuz əzab-əziyyət törətmək üçün nəzərdə tutulmuş digər silahların tətbiq edilməsi; b) şəhər, qəsəbə və ya kəndlərin mənasız dağıdılması və yaxud hərbi zərurətlə əsaslandırılmayan soyğunçuluq; c) müdafiə olunmayan şəhərlərin, kəndlərin, binaların və ya yaşayış evlərinin və yaxud hərbişəkilləşdirilmiş zonaların istənilən vasitələrlə bombardman edilməsi; ç) dini, təhsil, incəsənət və elm idarələrinin, tarixi abidələrin və incəsənət və elm əsərlərinin qəsd edilməsi, dağıdılması və ya onlara qəsdən ziyan vurulması; d) ictimai və ya xüsusi əmlakın talan edilməsi;

6) beynəlxalq xarakter daşımayan silahlı münaqişə zamanı tətbiq olunan beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) adamların həyatına, səhhətinə və fiziki və ya psixi durumuna qarşı zorakı hərəkətlər, o cümlədən qəsdən adamöldürmə və habelə işgəncə, şikəstetmə kimi qəddar rəftar və yaxud bədən cəzasının istənilən forması; b) kollektiv cəzələndirmə; c) girov götürülməsi; ç) terror aktları; d) şəxsi ləyaqətin təhqir edilməsi, o cümlədən insan ləyaqətini alçaldan rəftar, zorlama və məcburi fahişəlik; e) hərbi soyğunçuluq; ə) məhkəmə tərəfindən bundan qabaq elan olunmuş qərar olmadan hökm çıxarılması və hökmün icrası; f) silahlı münaqişə zamanı, ətraf təbii mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ağır ziyan vurulması niyyəti ilə hərbi zərurətlə əsaslandırılmayan müharibə üsul və vasitələrinin tətbiq edilməsi.

Yuxarıda sadəlanmış pozuntulardan hər biri özü-özlüyündə konkret cinayət əməlidir və beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğurur.

d) BMT heyətinə qarşı cinayətlər

1994-cü ildə qəbul olunmuş *Birləşmiş Millətlər Təşkilatı heyətinin təhlükəsizliyi haqqında Konvensiyaya* görə, “BMT orqanları və ya ixtisaslaşdırılmış təşkilatları tərəfindən ezam olunmuş və BMT əməliyyatının keçirildiyi ərazidə rəsmi sifətdə fəaliyyət göstərən hərbi, polis və ya mülki heyət əleyhinə, BMT mandatının həyata keçirilməsinə mane olmaq məqsədilə, qəsdən və ya sistematik və ya geniş miqyasda törədilən zorakı cinayətlər” (yəni adamöldürmə, bədən xəsarəti yetirilməsi və s.) sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə yeni cinayət tərkibi elan olunmuşdur (bax, habelə: Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsi Layihəsinin 19-cu maddəsi).

5. Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti. Anlayışı və normativ məzmunu. Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti prinsipi müasir beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarından biridir. Ümumi beynəlxalq adət hüququnda, universal konvensiyalarda və beynəlxalq məhkəmə qərarlarında öz əksini tapmış bu prinsipin məzmunu ondan ibarətdir ki, hər hansı beynəlxalq cinayəti törətmiş və yaxud törədilməsində bu və ya digər şəkildə iştirak etmiş fiziki şəxs, cəmiyyətdə və dövlət aparatında tutduğu mövqeyindən asılı olmayaraq, həmin cinayət əməlinə görə məsulyyət daşıyır.

Beynəlxalq cinayətlərə görə fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyəti birbaşa beynəlxalq hüquqla müəyyən olunur. Beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti, bu və ya digər əməlin milli qanunvericilikdə kriminallaşdırmaması faktından asılı olmayaraq yaranır.

Beynəlxalq cinayətlərə görə dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti və təqsirkar fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti arasında qarşılıqlı əlaqə belə bir ümumi prinsipə əsaslanır ki, fiziki şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması və cəzalandırılması həmin dövlətin beynəlxalq hüquq əsasında daşımali olduğu məsuliyyətini istisna etmir.

Beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğuran davranış növləri. Beynəlxalq cinayət məsuliyyəti təkcə hər hansı bir beynəlxalq cinayətin fiziki şəxs tərəfindən bilavasitə törədilməsinə görə ortaya çıxmır. Şəxs, beynəlxalq cinayətin bu və ya digər şəkildə iştirak etdiyinə görə və yaxud

beynəlxalq cinayətin törədilməsinə cəhd göstərdiyinə görə də məsuliyyətə cəlb oluna bilər. Bundan asılı olaraq, fərdi cinayət məsuliyyəti doğuran beynəlxalq hüquqa zidd davranışın aşağıdakı növlərinin göstərmək olar: a) beynəlxalq cinayətin qəsdən törədilməsi; b) beynəlxalq cinayətin törədilməsinə əmr verilməsi; c) beynəlxalq cinayətin törədilməsinin qarşısını almaq üçün vəzifəli şəxsin öz səlahiyyətləri daxilində zəruri tədbirlər görməməsi; ç) beynəlxalq cinayətin törədilməsinə birbaşa və əsaslı surətdə bilərəkdən köməklik göstərilməsi və ya başqa cür vasitəçilik edilməsi; d) beynəlxalq cinayətin planlaşdırılmasında və ya birgə razılaşdırılmasında birbaşa iştirak edilməsi; e) beynəlxalq cinayətin törədilməsinə başqa şəxsin (və ya şəxslərin) birbaşa və açıq surətdə təhrik edilməsi; ə) beynəlxalq cinayətin törədilməsinə cəhd edilməsi (beynəlxalq cinayətə sui-qəsd).

Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğuran əməlləri həm hərəkət, həm də hərəkətsizliklə ifadə oluna bilər. Cinayətkar hərəkətsizliyə beynəlxalq hüquqda az rast gəlinir və buna başlıca misal kimi hərbi komandirin və ya yuxarı vəzifəli mülki şəxsin, təbəçiliyində olan adamlar tərəfindən beynəlxalq cinayətin törədilməsinə yol verməsini göstərmək olar. Yuxarı vəzifəli şəxsin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti haqqında müasir beynəlxalq hüquq normasının məzmunu belədir: “Beynəlxalq cinayətin öz təbəçiliyində olan şəxs tərəfindən törədilməsi faktı yuxarı vəzifəli şəxsi cinayət məsuliyyətindən o halda azad etmir ki, əgər, o, təbəçiliyində olan şəxsin belə bir cinayət törətdiyini və ya törətməyə hazırlaşdığını həmin şəraitdə bilirdi və ya bilməyə əsası vardı və o, həmin cinayətin qarşısını almaq üçün öz səlahiyyətləri çərçivəsində bütün zəruri tədbirləri görməmişdi”.

Beynəlxalq hüquqda belə bir noma hamılıqla qəbul edilmişdir ki, beynəlxalq cinayət törətməkdə ittiham olunan fiziki şəxsin hökumətin göstərişinə və ya yuxarı vəzifəli şəxsinə əsasən hərəkət etməsi onu cinayət məsuliyyətindən azad etmir, lakin ədalət mühakiməsinin maraqları nəzərə alınmaqla, cəzanı yüngülləşdirən hal kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Müasir beynəlxalq hüquq “*dövlət aktı doktrinası*”-nı qəti surətdə rədd edir. Bu doktrinaya görə, dövlət orqanları tərəfindən əməllər yalnız dövlətə aid edilir və bu, həmin əməllərin icraçılarının fərdi təqsirini istisna edir. Şəxsi cinayət məsuliyyəti hazırda ümumi beynəlxalq hüquq norması kimi qəbul edilə bilər.

Beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin əsas prinsipləri. Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti bir sıra mühüm prinsiplərə söykənir.

1) Həmin milli hüquq sistemində, həm də beynəlxalq hüquqda cinayət məsuliyyətinin başlıca prinsiplərindən biri ondan ibarətdir ki, əməlin cinayət olması və cəzalandırılması həmin əməlin törədildiyi vaxt qüvvədə olan qanunla müəyyən olunur: cinayət qanununun retroaktiv tətbiqinin yolverilməzliyi *nullum crimen nulla poena sine lege principində* öz əksinin tapmışdır. Beynəlxalq hüquqda bu prinsip bir sıra mühüm xüsusiyyətlərə malikdir. Birincisi, bu və ya digər əməlin beynəlxalq cinayət kimi kriminallaşdırılması heç də mütləq beynəlxalq konvensiya ilə həyata keçirilmir. Bəzi beynəlxalq cinayətlər yazılmayan mənbələrə - beynəlxalq-hüquqi adət normalarına və ya hüququn ümumi prinsiplərinə söykənir. İkincisi, kütləvi və xüsusi təhlükəli hər hansı bir əməlin cinayət xarakteri beynəlxalq hüquqla əgər müəyyən olunmuşsa, cinayətin obyektiv cəhətinin sonradan dəqiqləşdirilməsi mümkün haldır. Üçüncüsü, yuxarıda göstərildiyi kimi, beynəlxalq hüquq normaları, bir qayda olaraq, bu və ya digər əməlin cinayət xarakterini müəyyən edir, lakin konkret sanksiyalar haqqında məsələni açıq qoyur. Bu hal ona əsas verir ki, konkret cəza tədbiri ya milli məhkəmələr, ya da beynəlxalq tribunal tərəfindən müvafiq əməllər törədildikdən sonra müəyyən olunsun.

2) Bütün öhdəliklərin cinayət qanunvericiliyinə habelə bir prinsip məlumdur ki, cinayətin törədildiyi andan müəyyən müddət keçdiyi təqdirdə həmin əməli törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilməz. Bunun əksinə olaraq, müasir ümumi beynəlxalq hüquqda belə bir norma mövcuddur ki, *beynəlxalq cinayətlərə onların törətdiyi vaxtdan asılı olmayaraq heç bir müddət tətbiq olunmur*. İkinci dünya müharibəsindən sonra bir çox dövlətlər tərəfindən beynəlxalq-hüquqi adət kimi tətbiq olunmuş bu norma müqavilə qaydasında *Müharibə cinayətlərinə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə məsuliyyətə cəlb etmə müddətinin tətbiq olunması haqqında 1968-ci il Konvensiyasında* təsbit olunmuşdur. Konvensiyanın 1-ci maddəsində birbaşa müəyyən olunmuşdur ki, “heç bir müddət” bu cinayətlərə tətbiq olunmur. Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərin üzərlərinə götürdükləri başlıca öhdəlik ondan ibarətdir ki, “qanunla və ya digər yolla müəyyən edilmiş məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin... Konvensiyada göstərilmiş cinayətlərə görə məsuliyyətinə cəlb etməklə və cəzalandırmaqla bağlı tətbiq olunmamasını təmin etmək üçün zəruri qanunvericilik və ya digər tədbirləri görsünlər” (Konvensiyanın 4-cü maddəsi). Azərbaycan Respublikası bu mühüm müqavilənin iştirakçısıdır: Konvensiyaya qoşulmaq haqqında aktı parlament 31 may 1996-cı il tarixdə qəbul etmişdir.

3) Ümumtanınmış norma tələb edir ki, hər hansı bir cinayət əməlini törətmiş şəxs yalnız bir dəfə cəzalandırıla bilər. Bu, *non bis in idem prinsipidir*. Belə bir sual ortaya çıxır: bir dövlətin məhkəməsi tərəfindən məhkum edilmiş şəxs sonralar eyni əmələ görə beynəlxalq məhkəmə tərəfindən cəzalandırıla bilərmi? Beynəlxalq hüquq bu suala müsbət cavab verir; müasir beynəlxalq hüquqda, göstərilən prinsipdən iki istisna mövcuddur. Belə ki, hər hansı beynəlxalq cinayətə görə milli məhkəmə tərəfindən məhkum olunmuş şəxsin işinə beynəlxalq tribunal sonralar o halda baxa bilər ki, 1) onun törətdiyi əməl adi cinayət kimi təsvif edilmişdir və ya 2) milli məhkəmə prosesi qərəzsiz və müstəqil olmamış, müttəhim beynəlxalq cinayət məsuliyyətindən qorumaq məqsədi daşımış və yaxud işin istintaqı lazımı səylə aparılmamışdır (Yugoslaviya tribunalı Nizamnaməsinin 10-cu maddəsi və Beynəlxalq cinayət məhkəməsi Nizamnaməsinin 20-ci maddəsi). Gördüyünüz kimi, istisnalar *non in idem* prinsipinə mahiyyət etibarilə xələl gətirmir və beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsinə xidmət edir. Əgər doğrudan da milli məhkəmə, məsələn, genosid əməlini adamöldürmə kimi təsvif edibsə və ya bu cinayəti törətmiş öz vətəndaşını beynəlxalq məsuliyyətindən gizlətməyə çalışıbsa, onda beynəlxalq tribunalın işi öz icraatına götürməsi beynəlxalq ədalət mühakiməsinin mahiyyəti və təyinatı baxımından məntiqi görünür və əslində təqsirli şəxsin ikinci dəfə cəzalandırılması demək deyildir.

4) Beynəlxalq fərdin cinayət məsuliyyəti rejimin əsasında *universal yurisdiksiya prinsipi* dayanır. Bu prinsipin əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə, yəni bütün dünya birliyinin mənafeyinə toxunan ağır beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslər dünyanın istənilən dövləti tərəfindən məsuliyyətə cəlb oluna və məhkum oluna bilərlər.

Universal yurisdiksiya prinsipi öz ifadəsini həm də ondə tapır ki, beynəlxalq cinayətlərdə təqsirli olan şəxslər siyasi sığınacaq və ya qaçqın statusu almağa iddia edə bilməzlər. 1967-ci il dekabrın 14-də qəbul edilmiş *Ərazi sığınacağı haqqında Bəyannamənin* 1-ci maddəsinin 2-ci bəndində deyilir: “Barəsində sülh əleyhinə cinayət və yaxud insanlıq əleyhinə cinayət törətdiyi haqda ciddi əsasların mövcud olduğu şəxs sığınacaq axtarmaq və sığınacaqdan istifadə etmək hüququna istinad edə bilməz”. Analoji müddəə *Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyasında* təsbit olunmuşdur: 1-ci maddənin “e” bəndinin a) yarım bəndinə görə, həmin konvensiyanın müddəaları yuxarıda göstərilən cinayəti törətmiş şəxslərə şamil edilmir.

Universal yurisdiksiya prinsipi ilə üzvi surətdə bağlı olan, hamılıqla tanınmış və bir çox beynəlxalq sazişlərdə təsbit olunmuş *aut dedere aut iudicare prinsipinə* əsasən, istənilən dövlət

müəyyən beynəlxalq cinayət əməli törətməkdə, şübhəli sayılan və onun ərazisində yerləşən fiziki şəxslə bağlı aşağıdakı suveren hüquqa və vəzifəyə malikdir: həmin şəxsi ya müvafiq dövlətə vermək, ya da özü məsuliyyətə cəlb etmək və cəzalandırmaq. Beynəlxalq cinayət törətmiş şəxsi cinayət hüququ qaydasında təqib etmək və ya müvafiq dövlətə vermək həmin şəxsin tutulub saxlandığı dövlətin üzərinə qoyulur. “Saxlayan dövlət” (“the custodial state”) bütün tədbirləri görməlidir ki, şəxs ya həmin dövlətin öz müvafiq orqanları tərəfindən, ya da işi araşdırmağa hazır olduğunu bildirən və ekstradisiya xahişi ilə müraciət edən digər dövlətin orqanları tərəfindən mühakimə olunsun.

Bundan əlavə, beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti sahəsində məlum prosessual prinsiplər də mövcuddur: qanunçuluq, ədalət, məsuliyyətin fərdiliyi, məsuliyyətin labüdlüyü və s.

6. Beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyətinin həyata keçirilməsi mexanizmi. Beynəlxalq cinayət törətmiş fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəz olunmasında və mühakimə olunmasında *milli məhkəmələr* əhəmiyyətli rol oynaya bilər və əslində oynamalıdır. Bir sıra ölkələrin (Almaniya, ABŞ, Fransa, İsrail və b.) məhkəmə orqanları xüsusilə İkinci dünya müharibəsi dövründə rədd edilmiş beynəlxalq cinayətlərlə bağlı xeyli sayda əhəmiyyətli hökümlər çıxarılmışdır. Göstərilən hüquq və vəzifəni adekvat həyata keçirmək üçün hər bir dövlət öz milli qanunvericiliyinə maddi və prosessual hüquqi mexanizmlər nəzərdə tutulmalıdır. Hər şeydən əvvəl, bu o deməkdir ki, dövlət müvafiq beynəlxalq sazişlərin tələblərindən çıxış edərək, beynəlxalq cinayət tərkiblərini öz cinayət qanunvericiliyinə daxil etməlidir. Diqqətəlayiq haldır ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində ayrıca bölmə (Bölmə VII) sülh və bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərə həsr olunmuşdur. Digər beynəlxalq cinayətlər də Məcəllənin müvafiq maddələrində öz adekvat əksini tapmışdır.

Lakin beynəlxalq cinayət yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi üçün ən optimal mexanizm daimi fəaliyyət göstərən beynəlxalq cinayət məhkəməsidir. Lakin belə bir məhkəmə bu günə qədər hələ fəaliyyətə başlamamışdır. Bununla yanaşı, konkret tarixi şəraitdə və konkret məkanda baş vermiş hadisələri araşdırmaq və ağır cinayətlər törətmiş şəxsləri mühakimə etmək məqsədilə *ad hoc əsasda* beynəlxalq tribunallar təsis olunmuşdur. Bunlar ikinci dünya müharibəsindən sonra yaradılmış *Nürnberg və Tokio tribunalları* və müvafiq olaraq 1993-cü və 1994-cü illərdə yaradılmış *Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarıdır*. Son iki tribunal, “qalib dövlətlər” tərəfindən yaradılan Nürnberg və Tokio tribunallarından fərqli olaraq, ilk dəfə idi ki,

beynəlxalq təşkilatın qərarı, daha doğrusu, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələri əsasında yaradılmışdır.

Nürnberg və Tokio tribunalları. Bu iki tribunal beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxsləri mühakimə etmək üçün təsis olunmuş ilk beynəlxalq məhkəmə orqanları idi. Onlar ikinci dünya müharibəsi illərində törədilmiş misilsiz vəhşiliklərə cavab olaraq qalib dövlətlər tərəfindən yaradılmışdı. Nürnberg tribunalı ABŞ, Böyük Britaniya, SSRİ və Fransa arasında 1945-ci ildə bağlanmış Sazişdə nəzərdə tutulmuşdu. Sonralar daha 19 dövlətin qoşulduğu bu Sazişə *Beynəlxalq hərbi tribunalın Nizamnaməsi* əlavə olunmuşdu. Uzaq Şərq üçün Beynəlxalq hərbi tribunal 11 dövlət (ABŞ, Böyük Britaniya, SSRİ, Fransa, Çin, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada, Niderland, Filippin və Hindistan) arasında 1946-cı ildə imzalanmış Sazişə müvafiq olaraq təsis olunmuşdu. Yaponiya militaris siyasətinin aparıcı fiqurlarını cəzalandırmaq məqsədi daşıyan bu Tribunal Nürnberg tribunalının, prinsip etibarilə, eyni idi.

Nürnberg tribunalının yurisdiksiyasına sülh əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, və insanlıq əleyhinə cinayətlər aid edilmişdi. Bu Tribunalın Nizamnaməsi və çıxardığı hökümlər beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafına əhəmiyyətli təkan vermişdir. Bir sıra Nürnberg prinsipləri sonralar beynəlxalq adət hüququna daxil olmuşdur; məsələn, müttəhim dövlət başçısı və ya digər məsul vəzifəli şəxs olması onu göstərilən cinayətlərə görə məsuliyyətdən azad etmir; cinayətin yuxarı vəzifəli şəxsin və ya hərbi komandirin əmrinə əsasən törədilməsi təbəçilikdə olan şəxsi məsuliyyətdən azad etmir; lakin yüngülləşdirici hal kimi çıxış edə bilər və s. Nürnberg tribunalı nəinki fiziki şəxslərin, habelə təşkilatların da cinayət məsuliyyəti barədə məsələ qaldırmışdı. Tribunal 12 nəfəri ölüm cəzasına, 7 nəfəri azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum etmiş, 3 nəfərə isə bəraət vermişdi.

Yuqoslaviya tribunalı 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 23 fevral 1993-cü il tarixli 808 sayılı və 25 may 1993-cü il tarixli 827 sayılı qətnamələri əsasında yaradılmışdır. Tribunalın öz Nizamnaməsi əsasında fəaliyyət göstərir. Nizamnamədə aşağıdakı cinayət tərkibi göstərilmişdir: Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ciddi pozuntuları; müharibə qanun və adətlərinin pozulması (bu, əsasən, beynəlxalq humanitar hüququn “Haaqa hüququ” adlanan hissəsinin ciddi pozuntularını əhatə edir); genosid və insanlıq əleyhinə cinayətlər. 6-cı maddəyə əsasən, Tribunal yalnız fiziki şəxslər üzərində yurisdiksiyaya malikdir (hüquqi şəxslər buraya daxil edilmir). Tribunal aşağıdakı orqanlardan ibarətdir: 1) iki birinci instansiya palatası və Apellyasiya palatası; 2) Prokuror; 3) Dəftərxana

(o, həm palatalara, həm də Prokurora xidmət edir). Nizamnamədə, bunlardan əlavə, aşağıdakı məsələlər öz əksini tapmışdır: ibtidai istintaq və ittihamnamənin təsdiqi; məhkəmə baxışı; müttəhimlərin hüquqları, zərərçəkənlərin və şahidlərin müdafiəsi; höküm və cəza məsələləri; apellyasiya və yeni faktların aşkara çıxarılması ilə hökmə yenidən baxılması; hökmün icrası; əfv və hökümlərin əvəz olunması; əməkdaşlıq və hüquqi yardım; Tribunalın imtiyaz və immunitetləri; Tribunalın xərcləri və s.

Yuqoslaviya tribunalının olduğu yer Niderlandın Haaqa şəhəridir.

Tribunal artıq yüzdən artıq şəxs barəsində ittiham irəli sürmüş və onlarla şəxs barəsində hökm çıxarmışdır.

Ruanda tribunalı 1994-cü il noyabrın 8-də Təhlükəsizlik Şurasının 955 sayılı qətnaməsi əsasında təsis olunmuşdur. Bu tribunal Ruandada və ona qonşu ölkələrdə qısa müddət ərzində törədilmiş görülməmiş vəhşiliklərə cavab tədbiri kimi yaradılmışdır: 1994-cü ildə üç ay ərzində, əsasən, tutsi etnik qrupundan olan 500000 adam kütləvi qırğına məruz qalmışdır. Buna görə də Ruanda tribunalının yurisdiksiyasına birinci növbədə genosid cinayəti daxil edilmişdir. Ruanda tribunalının Nizamnaməsi Yuqoslaviya tribunalının Nizamnaməsini əsasən təkrarlayır.

Tribunal 1998-ci il sentyabrın 2-də beynəlxalq cinayət hüququ tarixində ilk dəfə olaraq genosidlə bağlı hökm (Taba rayonunun meri Jan Pol Akayesuya qarşı) çıxarmışdır. Ruanda tribunalının bu günə kimi çıxdığı 10-na qədər hökm genosid cinayətinin düzgün tövsifi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Tribunal olduğu yer Aruşa şəhəridir (Tanzaliya).

Beynəlxalq cinayət məhkəməsi. BMT Beynəlxalq hüquq komissiyası tərəfindən işlənilib hazırlanmış müvafiq Nizamnamə layihəsi 1994-cü ildə BMT Baş Assambleyasının xüsusi Hazırlıq Komitəsi tərəfindən bəyənilmiş və 1998-ci ilin iyul ayında Romada keçirilmiş diplomatik konfransda böyük səs çoxluğu ilə qəbul olunmuşdur. Nizamnaməyə görə, Beynəlxalq cinayət məhkəməsi fakultativ yurisdiksiyaya malik olacaq, milli məhkəmələr cinayət yurisdiksiyasını tamamlayacaq daimi beynəlxalq təsisat kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yurisdiksiyası dövlətlərə deyil, yalnız fiziki şəxslərə şamil ediləcəkdir.

Məhkəmənin yurisdiksiyasına aşağıdakı cinayətlər aid edilmişdir: a) genosid; b) təcavüz; c) beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları və c) insanlıq əleyhinə cinayətlər.

Nizamnaməyə görə, Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yurisdiksiyası Nizamnamənin qüvvəyə mindiyi andan sonra baş vermiş cinayətlərə şamil olunmur.

Məhkəmə öz yurisdiksiyasını o halda həyata keçirə bilər ki, ərazisində cinayət baş vermiş dövlət və yaxud müttəhimin vətəndaşı olduğu dövlət ya Nizamnamənin iştirakçısıdır, ya da xüsusi bəyanat vasitəsilə Məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul edir. Məhkəmənin yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi üçün təşəbbüskar iştirakçı dövlət, Təhlükəsizlik Şurası və ya Prokuror ol bilər. Diqqətəlayiq haldır ki, Prokuror özü istintaqa başlaya bilər. O, hətta müvafiq dövlətin razılığı olmadan onun ərazisində bir sıra məhdud xarakterli istintaq həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdir.

7. Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığının təşkilati meyanizmi.

Beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığının müxtəlif təşkilati formaları mövcuddur. Əsas etibarilə bu əməkdaşlıq BMT sistemində həyata keçirilir.

Birinci növbədə *Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət ədalət mühakiməsi üzrə Komissiyası (1991-ci ilə qədər – Cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə üzrə Komissiya)* göstərmək lazımdır. Cinayətkarlıqla mübarizə üzrə əməkdaşlıq məsələləri ilə məşğul olan BMT orqanları sistemində bu Komissiya mərkəzi yer tutur. Komissiya EKOSOK tərəfindən üç il müddətinə seçilən 40 dövlətin nümayəndələrindən ibarətdir. Onun başlıca funksiyaları aşağıdakılardır: göstərilən sahədə BMT-nin önəmli prinsiplərinin işlənilməsi; Cinayətkarlığın qarşısının alınması sahəsində BMT Proqramının (BMT Baş Assambleyasının 46-cı sessiyasında qəbul olunmuşdur) həyata keçirilməsi gedişinə nəzarət; regional və regionlararası təsisatların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi.

BMT Baş Assambleyasının 1950-ci ildə qəbul etdiyi qərara əsasən, hər beş ildən bir *Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlıqla rəftar üzrə BMT-nin Konqresləri* keçirilir. Bu Konqreslərdə son beş il ərzində sözü gedən sahədə dövlətlərin əməkdaşlığının nəticələri təhlil edilir, sonrakı dövr üçün fəaliyyət istiqamətləri və konkret tədbirlər müəyyən edilir. Aşağıdakı məsələlər son dövüdə keçirilmiş Konqreslərin diqqət mərkəzində olmuşdur: inkişaf kontekstində cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət ədalət mühakiməsi; terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və çirkli pulların yuyulması kimi cinayətlərlə birgə

mübarizə; yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin qarşısının alınması və bu şəxslərə qarşı ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi və s.

Bunlardan əlavə, BMT Katibliyi çərçivəsində yaradılmış *osial inkişaf və humanitar məsələlər üzrə Mərkəzi*, bu Mərkəz yanında fəaliyyət göstərən *Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət ədalət mühakiməsi üzrə Şöbəni* göstərmək olar.

BMT sistemindən kəharda da cinayətkarlıqla mübarizə üzrə təşkilat və orqan mövcuddur. Onların sırasında ən əsası və ən səmərəlisi *Beynəlxalq Cinayət Polisi Təşkilatıdır (İnterpol)*. İnterpolun əsası 1923-cü ildə qoyulmuşdur. O, milli polis idarələrinin nümayəndələrindən ibarətdir. İnterpolun əsas məqsədi cinayətkarlıqla mübarizədə müxtəlif dövlətlərin polis orqanlarının səylərini birləşdirməyə yardım etməkdir. İnterpol minlərlə təhlükəli cinayətkarların kartotekasını aparır. O, aşağıdakı struktura malikdir: Baş Assambleya, İcraiyyə komitəsi (ona Prezident rəhbərlik edir), Baş katiblik, ayrı-ayrı şöbələr (inzibati, elmi-tədqiqat, polis, texniki təminat), yarım şöbələr (ümumi cinayətlər, narkomaniya ilə mübarizə, iqtisadi cinayətkarlıq və s.), milli mərkəzi bürolar. Mənzil-qərargahı Fransanın Lion şəhərində yerləşir.

8. Cinayətkarların verilməsi. Cinayətkarların verilməsi (ekstradisiya) institutu beynəlxalq cinayətlərin ayrı-ayrı növləri ilə mübarizəyə həsr olunmuş beynəlxalq sazişlərə, dövlətlər arasında xüsusi olaraq bağlanmış regional müqavilələrlə və ekstradisiya və ya cinayət işləri üzrə hüquqi yardım göstərilməsi haqqında ikitərəfli müqavilələrlə əsaslanır.

Müasir beynəlxalq hüquqda ekstradisiya yalnız artıq məhkum olunmuş və ya cinayətkar olduğu güman edilən, yeni cinayət törədilməsində ittiham edilən şəxslərə tətbiq olunur. Bir qayda olaraq, cinayətkarın verilməsini aşağıdakı dövlətlərdən hər hansı biri tələb edir; güman edilən cinayətkarın vətəndaşı olduğu dövlət; ərazisində cinayət törətmiş dövlət və yaxud cinayətdən zərər çəkmiş dövlət.

Mövcud müqavilələrə əsasən, cinayətkarlar bu şərtlərlə verilə bilər; törədilmiş əməl ekstradisiya haqqında müqavilə ilə nəzərdə tutulmuşdur; əməl hər iki dövlətin cinayət qanunvericiliyi ilə bir ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrumetmə cəzası ilə cəzalandırılır; verilən şəxs yalnız həmi cinayətə görə mühakimə edilə bilər; əgər cinayətkarı verən dövlətin qanunvericiliyində ölüm cəzası nəzərdə tutulmursa, onda verilən şəxsə ölüm cəzası tətbiq edilə bilməz.

Müəyyən hallarda şəxs başqa dövlətə verilmir: a) dövlətin öz vətəndaşları; b) siyasi cinayətlər haqqında işlər üzrə; c) cinayət, şəxsi vermək xahişi ünvanlanmış dövlətdə törədildikdə; ç) şəxs sığınacaq hüququ aldıqda və ya artıq həmin cinayətə görə cəza çəkmiş və yaxud məhkəmə tərəfindən bəraət almışsa; d) qanunla müəyyən olunmuş müddət keçdikdə; e) cinayət işi xitam edildikdə; ə) verilən şəxsə işgəncə veriləcəyi təhlükəsi olduqda və s.

Müvafiq dövlətlərarası sazişlərdə, bir qayda olaraq, cinayətkarların verilməsi proseduru müfəssəl təfsir olunur.

Cinayət işləri üzrə hüquqi yardım, o cümlədən, cinayətkarların verilməsi sahəsində Azərbaycan Respublikası indiyə qədər 14 ikitərəfli saziş imzalamışdır (Rusiya, Gürcüstan, İran, Türkiyə, Bolqarıstan, Litva, Ukrayna və başqa dövlətlərlə). Göstərilən sahədə ölkəmizdə qəbul olunmuş iki – qanunun “Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) haqqında” 15 may 2001-ci il tarixli Qanunun və “Cinayət işlərinə dair hüquqi yardım haqqında” 29 iyul 2001-ci il tarixli Qanunun böyük əhəmiyyəti vardır. Hər iki Qanunun müddəaları Azərbaycan Respublikası ilə sorğu edən xarici dövlət arasında müvafiq müqavilə olmadıqda tətbiq edilir.

Mövzu 10: BEYNƏLXALQ İQTİSADI HÜQUQU

Plan:

1. Beynəlxalq iqtisadi hüququn anlayışı

2. Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri

3. Beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbələri

4. Beynəlxalq iqtisadi hüququn prinsipləri

5. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayrı-ayrı sahələrində əməkdaşlığın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

6. Regional iqtisadi əməkdaşlığın təşkilati formaları

Ədəbiyyat siyahısı.

Альтшулер А.Б. *Международное валютное право*. М., 1984.

Богатырев А.Г. *Инвестиционное право*. М., 1992.

Богуславский М.М. *Международное экономическое право*. М., 1986.

Буйвалик Г.Е. *Правовое регулирование международных экономических отношений*. Киев, 1977.

Вельяминов Г.М. *Основы международного экономического права*. М., 1994.

Войтович С.А. *Принципы международно-правового регулирования межгосударственных экономических отношений*. Киев, 1988.

Додонов В. *Право международной торговли*. Словарь-справочник. М., 1997.

Ерпылева Н. *Международное банковское право*. М., 1986.

Коробова М.А. *Международное право и экономические договоры*. М., 1987.

Розенберг М.Г. *Международная купля-продажа товаров*. М., 1995.

Ушаков Н.А. *Режим наибольшего благоприятствования в международных отношениях*. М., 1995.

Шатров В.П. *Международное экономическое право*. М., 1986.

Шумилов В. *Международное экономическое право*. М., 1999.

1.Бeynəlxalq iqtisadi hüququn anlayışı. *Beynəlxalq iqtisadi hüquq – beynəlxalq ümumi hüququn bir sahəsi kimi, dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında iqtisadi münasibətləri nizama salır.*

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemi öz subyekt tərkibinə görə müxtəlif cür münasibətlərdən ibarətdir və bu faktın özü müxtəlif hüquqi nizamasalma metod və vasitələrinin tətbiqini şərtləndirir. Bu münasibətlərin iki səviyyəsi mövcuddur: birincisi, dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasındakı (məsələn, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında) münasibətlər; ikincisi, ayrı-ayrı dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri arasındakı münasibətlər (buraya, həmçinin dövlətlərlə başqa bir dövlətin fiziki və hüquqi şəxsləri arasındakı münasibətlər də daxildir). Beynəlxalq iqtisadi hüquq yalnız birinci səviyyədə olan münasibətləri – dövlətlərarası iqtisadi münasibətləri nizama salır. Dövlətlər beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi üçün hüquqi əsaslar müəyyən edirlər. Əlbəttə ki, beynəlxalq

iqtisadi əlaqələrin əsas hissəsi ikinci səviyyədə - fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Bu əlaqələr hər bir dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə, xüsusilə, onun tərkib hissəsi olan beynəlxalq xüsusi hüquq vasitəsilə nizama salınır. Beynəlxalq iqtisadi hüquq bu əlaqələrə dövlət vasitəsilə, dövlətlər üzərinə müəyyən öhdəliklər qoymaq yolu ilə təsir edir.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn nizama salma obyektı daha bir xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, dövlətlərarası iqtisadi münasibətlər məzmun etibarilə müxtəlif münasibətləri əhatə edir; buraya ticarət, nəqliyyat, maliyyə, investisiya və digər münasibətlər aiddir. Spesifik məzmunu malik olduğuna görə, bu münasibətləri nizama salan prinsip və normalar beynəlxalq iqtisadi hüquq çərçivəsində ayrı-ayrı yarım sahələr əmələ gətirir: beynəlxalq ticarət hüququ, beynəlxalq nəqliyyat hüququ, beynəlxalq maliyyə hüququ, beynəlxalq investisiya hüququ və s. Bütün bu yarım sahələr ümumi nizamasalma obyektinə, ümumi məqsəd və prinsiplərə malik olan vahid beynəlxalq hüquq sahəsində - beynəlxalq iqtisadi hüquqabirləşir.

2. Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri. Beynəlxalq ümumi hüququn bir sahəsi olan beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas subyekti kimi, təbii ki, dövlət çıxış edir. Dövlət xarici iqtisadi mülki-hüquqi, kommersiya fəaliyyətində bilavəsitə iştirak edə bilərlər.

Beynəlxalq təşkilatlar (xüsusilə, iqtisadi xarakterli) öz təsis aktlarını müvafiq olaraq, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirak edirlər. Bu sırada dövlətlərin aşağıdakı ticarət-iqtisadi birliklərini də göstərmək olar:

- a) azad ticarət zonaları (iştirakçı ölkələr arasında bütün və ya ayrı-ayrı malların ticarəti sahəsində gömrük və digər məhdudiyyətlər ləğv olunur);
- b) gömrük ittifaqları (iştirakçı dövlətlərin milli gömrük tarifləri ləğv olunur və bütün ittifaq üçün ümumi tarif tətbiq edilir);
- c) iqtisadi ittifaqlar (ümumi əmtəə, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi bazarı yaradır).

Transmilli korporasiyalar da müəyyən hallarda beynəlxalq iqtisadi hüququn subyekti kimi çıxış edə bilər. Bu barədə yuxarıda, “Beynəlxalq hüququn subyektləri” fəsilində söhbət getmişdir.

3. Beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbələri. Beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas mənbəyi beynəlxalq müqavilələr və beynəlxalq adətlərdir.

Beynəlxalq müqavilələr içərisində çoxtərəfli müqavilələr mühüm rol oynayır. Onlara misal olaraq, 1947-ci ildə qəbul olunmuş Tariflər və ticarət üzrə Baş Sazişi (QATT), QATT –in əvəzində Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaranmasını nəzərdə tutan 1994-cü il Mərakeş sazişlərini, xammallar üzrə çoxtərəfli sazişləri, beynəlxalq ticarət hüququnun unifikasiyası üzrə, nəqliyyat və rabitə üzrə və s. konvensiyaları göstərmək olar.

İqtisadi əməkdaşlıq daha çox ikitərəfli müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Bunlara aşağıdakılar aiddir: a) cərchivə xarakterli siyasi müqavilələr (məsələn, dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilələr); b) ticarət müqavilələri (bu müqavilələrdə, adətən, dövlətlər və onların fiziki və hüquqi şəxslər arasındakı münasibətlərdə müəyyən növ ticarət-iqtisadi rejim müəyyən edilir); c) ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında uzunmüddətli sazişlər (bu sazişlər müvafiq dövlətlər arasında əməkdaşlığın konkret sahə və formalarını müəyyən edir); ç) istehsal sahəsində əməkdaşlığa dair sazişlər; d) texniki yardım göstərmək haqqında sazişlər; e) iqtisadi əməkdaşlığın maliyyə-kredit təminatı haqqında sazişlər (məsələn, əmtəə dövriyyəsi və ödənişlər haqqında sazişlər; kliring sazişləri, kredit sazişləri və s.).

Beynəlxalq iqtisadi hüququn aşağıda nəzərdən keçirəcəyimiz başlıca müddəaları beynəlxalq hüquqi adət şəklində mövcuddur. Bu adət normaları dövlətlərin iqtisadi inkişafının qanunauyğunluqlarına və tələblərinə cavab verir və iqtisadi əməkdaşlığın əsasını təşkil edir.

Beynəlxalq iqtisadi hüquqda köməkçi hüquq mənbələri kimi beynəlxalq təşkilatların qətnamələrinin əhəmiyyəti böyükdür. BMT-nin orqanları (Baş Assambleya, EKOSOK, YUNKTAD və b.), ixtisaslaşdırılmış təsisatlar (YUNİDO, ÜƏMİ və b.) iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərinə dair tövsiyələr qəbul edirlər. Bu qətnamələr sırasında BMT Baş Assambleyasının qəbul etdiyi bir sıra müstəsna əhəmiyyətə malik sənədləri – Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri Xartiyasını, Yeni beynəlxalq iqtisadiqayda haqqında Bəyannaməni (1974), “Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik haqqında” qətnaməni (1985) xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Bəzi regional iqtisadi təşkilatların məsələn, Avropa İttifaqının qərarları məcburi xarakter daşıyır.

4. Beynəlxalq iqtisadi hüququn prinsipləri*Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bütünlüklə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində də tətbiq olunur. Bununla yanaşı, beynəlxalq iqtisadi hüququn xüsusi prinsipləri də mövcuddur:*

a) dövlətin öz təbii ehtiyatları və bütün iqtisadi fəaliyyət üzərində tam suverenliyi prinsipi;

b) iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi;

c) qarşılıqlı fayda prinsipi;

ç) inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün preferensial rejim prinsipi və s.

Bundan əlavə, beynəlxalq iqtisadi hüquq sahəsində, iqtisadi əməkdaşlığın həyata keçirilməsi üçün hüquqi əsas rolunu oynayan *hüquqi rejimlər* mövcuddur. Prinsiplərdən fərqli olaraq, bu hüquqi rejimlər müqavilə rejimləridir, yəni onlar yalnız maraqlı dövlətlər bu barədə razılaşıqda tətbiq olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) *ən əlverişli rejim*. Bir dövlət başqa bir dövlətə, onun vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə istənilən üçüncü dövlət üçün nəzərdə tutduğu və ya tətbiq edəcəyi hüquq və güzəştlər verir. Müvafiq müqavilələrdə tərəflər, bir qayda olaraq, göstərilən rejimin tətbiq olunacağı konkret sahəni müəyyən edirlər; malların idxal və ixracı; gömrük rüsumları; nəqliyyat rejimi; tranzit və s. Ən əlverişli rejimdən, adətən, bəzi istisnalar müəyyən olunur (məsələn, qonşu ölkələr, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi güzəştlər);

2) *milli rejim*. Bu rejimə müvafiq olaraq, bir dövlətin vətəndaşları və hüquqi şəxsləri başqa bir dövlətin ərazisində yerli fiziki və hüquqi şəxslərə verilmiş hüquqlardan istifadə edə bilər. Milli rejim, adətən, əcnəbilərin hüquq qabiliyyəti, o cümlədən öz hüquqlarının məhkəmə vasitəsilə müdafiəsi məsələlərinə şamil olunur;

3) *preferensial rejim*. Bu rejim hər hansı dövlətə və ya dövlətlər qrupuna xüsusi üstünlüklərin (məsələn, ticarət güzəştlərinin) verilməsini nəzərdə tutur. O, qonşu dövlətlər arasındakı münasibətlərdə və ya integrasiya sistemləri çərçivəsində tətbiq olunur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə preferensiyaların verilməsi beynəlxalq iqtisadi hüququn prinsipidir.

5. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayrı-ayrı sahələrində əməkdaşlığın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi.

A. Beynəlxalq ticarət hüququ

Beynəlxalq ticarət hüququ beynəlxalq iqtisadi hüququn yaranması sahəsidir. Onun əsas mənbələri aşağıdakılardır:

a) *ticarət müqavilələri* – ikitərəfli əsasda bağlanır, tərəflər arasında ticarətin ümumi hüquqi əsasını müəyyən edir; adətən, uzun müddətə və ya müddətsiz bağlanır. Tərəflər bu

müqavilələrdə aşağıdakı məsələləri həll edirlər: ticarət və ya iqtisadi əlaqələri həyata keçirmək hüququ olan subyektləri müəyyən edirlər; bir-birinə bu və ya digər sahədə müvafiq hüquqi rejim verirlər; bir-birinin ərazisində öz fiziki və hüquqi şəxslərinin fəaliyyətinin hüquqi rejimini müəyyən edirlər və s.

b) əmtəə dövriyyəsi haqqında sazişlər – ikitərəfli əsasda qısa müddətə bağlanılır; tərəflər arasında əmtəə dövriyyəsini təşkil edən malların kontingentini müəyyən edir. Bu müqavilələrə əsasən, tərəflər müəyyən edilmiş malların idxal və ixracı üçün maneəsiz lisenziyalar verilməsini təmin etməlidirlər.

c) beynəlxalqəmtəə sazişləri – ticarət sahəsində çoxtərəfli sazişlərdir; mineral və kənd təsərrüfatı xammalını idxal və ixrac edən dövlətlər arasında bağlanır. Bu sazişlərdə dövlətlər müvafiq malın alqı-satqısı üzərində kvotalar müəyyən etməklə, qiymətlərin kəskin sürətdə qalxıb-enməsinin qarşısını almağa can atırlar (hazırda buğda, kakao, kofe, qənd və s. üzrə bu cür sazişlər mövcuddur). Bəzi sazişlər praktiki olaraq həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq təşkilatlar yaradılır, məsələn, *Neft ixrac edən ölkələrin Təşkilatı (OPEK)*.

Beynəlxalq ticarət hüququ sahəsində aşağıdakı *beynəlxalq təşkilatlar* və ya *orqanlar* mövcuddur:

a) Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT). 1994-cü ildə QATT-ın əvəzinə yaradılmışdır. Hazırda 130-dan çox dövlət bu təşkilatın üzvüdür. Əsas məqsədləri aşağıdakılardır: xarici ticarətin liberallaşdırılması; gömrük tariflərinin aşağı salınması, ticarət sahəsində ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi. Əsasında bütün üzv-dövlətlər üçün nəzərdə tutulmalı olan ən əlverişli rejim prinsipi durur. ÜTT-nin üzv-dövlətləri dünya ticarətinin 90%-dən çoxuna nəzarət edirlər. Təşkilata daxil olmaq istəyən dövlət bazar iqtisadiyatına malik olmalı, öz qanunvericiliyini Təşkilatın çoxsaylı sazişlərinə uyğunlaşdırmalıdır.

b) Ticarət və inkişaf üzrə BMT Konfransı (YUNKTAD). 1964-cü ildə təsis olunmuşdur. BMT-nin müstəqil orqanıdır. Əsas məqsədi beynəlxalq ticarətə, xüsusilə xammal, sənaye malları ticarətə, habelə ticarətlə bağlı maliyyələşdirmə sahəsində əməkdaşlığa dəstək verməkdən ibarətdir.

c) Beynəlxalq ticarət hüququ üzrə BMT Komissiyası (YUNSIİTRAL). 1996-cı ildə təsis olunmuşdur. BMT Baş Assambleyasının köməkçi orqanıdır. Başlıca məqsədi beynəlxalq konvensiyaların və digər sənədlərin layihələrini hazırlamaq yolu ilə beynəlxalq ticarət

hüququnun inkişafına dəstək verməkdir. Beynəlxalq əmtəə alqı-satqısında iddia müddəti haqqında 1974-cü il Konvensiyasını və bu Konvensiyaya 1980-cı il Əlavə Protokolunu, Dəniz yük daşımaları haqqında 1974-cü il Konvensiyasını, Beynəlxalq əmtəə alqı- satqısı müqavilələri haqqında 1980-cı il BMT Konvensiyasını YUNSIİTRAL hazırlamışdır.

ç) *Beynəlxalq Ticarət Palatası*. 1920-ci ildə təsis olunmuşdur. İşgüzar dairələrin nüfuzlu təşkilatı kimi fəaliyyət göstərir. Milli qanunvericiliyin unifikasiyası üzrə iş aparır, fakultativ xarakterli beynəlxalq aktlar işləyib hazırlayır. Məsələn, praktikada məşhur olan “Ticarət terminlərinin təfsirinin beynəlxalq qaydaları”nı (İnkotermis) Beynəlxalq Ticarət Palatası hazırlamışdır.

d) Oxşar funksiyalar 1926-cı ildə təsis olunmuş *Xüsusi hüququn unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitut (UNIDRUA)* tərəfindən həyata keçirilir.

B. Beynəlxalq maliyyə hüququ

Beynəlxalq maliyyə hüququ – dövlətlərarası valyuta-maliyyə münasibətlərini nizama salan beynəlxalq hüquq prinsip və normalarının məcmusuna deyilir.

Beynəlxalq maliyyə hüququnun (bəzən bu yarım sahə beynəlxalq valyuta hüququ adlandırılır) predmeti olan valyuta-maliyyə münasibətlərinə hesablaşma, kredit münasibətləri, kommersiya əqdlərinin maliyyə təminatı, valyuta bazarının təkmilləşdirilməsi və habelə valyuta-kredit təşkilatlarının yaradılması və fəaliyyəti üzrə münasibətlər daxildir.

Beynəlxalq maliyyə hüququnun əsas *müqavilə mənbələri* aşağıdakılardır: a) ticarət və ya iqtisadi əməkdaşlığa dair ümumi müqavilələr; əmtəə dövriyyəsi və ödənişlər haqqında sazişlər; b) klirinq sazişləri; c) ödəmələr haqqında sazişlər; ç) kredit sazişləri. Göstərilən sahədə bir sıra mühüm *beynəlxalq təşkilatlar* mövcuddur:

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF). Beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatları sistemində mərkəzi yer tutur. 1945-ci ildə yaradılmışdır. 1947-ci ildən BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisat statusuna malikdir. 184 dövlət hazırda BVF-nin üzvüdür. BVF-nin əsas məqsədi – dövlətlərin valyuta-maliyyə siyasətini əlaqələndirmək və onların tədiyə balanslarını və valyuta kurslarını

qoruyub saxlamaq üçün onlara kredit verməkdən ibarətdir. BVF valyuta sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığa və dünya ticarətinin inkişafına dəstək verir, dövlətlər arasında valyuta münasibətlərinin qaydaya salınması üçün tədbirlər görür.

BVF-nin ali orqanı İdarəetmə Şurasında Təşkilatın hər bir üzvünün səsvermə hüququ onun nizamnamə kapitalındakı payından asılıdır. Bu pay dövlətin dünya iqtisadiyyatında yeri ilə müəyyən edilir və İdarəetmə Şurası tərəfindən təsdiq edilir.

Ümumdünya Bankı BMT ilə əlaqəli olan mürəkkəb beynəlxalq qurumdur; bu sistemə habelə tam müstəqil təşkilat sayılan üç filial – *Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK)*, *Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA)* və *İnvestisiya təminatları üzrə Çoxtərəfli Agentlik (İTÇA)* daxildir. Bu təsisatların ümumi məqsədi BMT-nin az inkişaf etmiş üzvlərinin iqtisadi və sosial inkişafına maliyyə yardımı, məsləhət xidməti və kadr hazırlığına kömək göstərilməsi yolu ilə dəstək verməkdir. BVF-də olduğu kimi, Ümumdünya Bankında da üzv-dövlət Bankın nizamnamə kapitalındakı öz payına uyğun səs sayına malikdir.

C. Beynəlxalq investisiya hüququ

Beynəlxalq investisiya hüququ – beynəlxalq iqtisadi hüququn müstəqil yarım sahəsi olub, kapital qoyuluşu ilə bağlı dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salır.

Beynəlxalq investisiya hüququnun əsas prinsipi budur: hər bir dövlət öz ərazisində xarici investisiyaları özünün milli maraqlarına uyğun olaraq nizama salmaq və nəzərdə saxlamaq hüququna malikdir.

Beynəlxalq investisiya münasibətləri, əsas etibarilə, ikitərəfli müqavilələrlə nizama salınır. Bu müqavilələrdə əcnəbi investorlar üçün hüquqi rejim (adətən, milli rejim) müəyyən olunur, kapital qoyulan dövlət tərəfindən verilən təminatlar sadalanır, bu dövlətlə əcnəbi investorlar arasındakı mübahisələrin həlli qaydası təsbit olunmur.

Sözü gedən sahədə *İnvestisiya təminatları üzrə Çoxtərəfli Agentlik* mühüm rol oynayır. Agentliyin əsas məqsədi istehsal məqsədləri üçün xarici investisiyaları həvəsləndirməkdən ibarətdir. O, xarici investisiyaları qeyri-kommersiya xarakterli risklərdən (məsələn, ölkədən

valyuta çıxarılmasının qadağan edilməsi, milliləşdirmə, müharibə, dövlətdaxili ixtişaşlar) sığorta edir və bu məqsədlə investorlarla müvafiq kontrakt bağlayır.

6. Regional iqtisadi əməkdaşlığın təşkilati formaları. *BMT çərçivəsində iqtisadi əməkdaşlıq.*

Bu əməkdaşlıq EKOSOK tərəfindən yaradılmış iqtisadi komissiyalar çərçivəsində həyata keçirilir:

a) BMT-nin Avropa iqtisadi komissiyası; buraya Avropa dövlətləri; keçmiş sovet respublikaları, habelə ABŞ və Kanada daxildir;

b) Asiya və Sakit okean üçün BMT-nin iqtisadi və sosial komissiyası (Qərbi Asiyanın ərəb ölkələrindən başqa, Asiya dövlətləri, Okeaniya dövlətləri, habelə Böyük Britaniya, ABŞ və Fransa);

c) Afrika üçün BMT-nin iqtisadi komissiyası (Afrika dövlətləri);

ç) Qərbi Asiya üçün BMT-nin iqtisadi komissiyası (Qərbi Asiyanın ərəb ölkələri, Misir, habelə Fələstin);

d) Latin Amerikası və Karib hövzəsi üçün BMT-nin iqtisadi komissiyası (Latin Amerikası ölkələri, habelə Böyük Britaniya, Niderland, İspaniya, Kanada, ABŞ və Fransa).

Göstərilən komissiyaların məqsədi müvafiq regionda yerləşən ölkələrin iqtisadi inkişafına dəstək vermək və onların əhalisinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Komissiyaların ali orqanı üzv-dövlətlərin nümayəndələrinin plenar sessiyasıdır. Onların tərkibində icra orqanı kimi katiblik, daimi və müvəqəti köməkçi orqanlar vardır.

Avropa bərpa və inkişaf Bankı. 1990-cı ildə təşkil olunmuşdur. Londonda yerləşir. Bank, əsas etibarilə, mühüm infrastruktur obyektlərinin (nəqliyyat şəbəkələrinin, telekommunikasiyaların və s.) yaradılması üçün vəsait ayırır. Xüsusi sektor üçün kreditlər Bank tərəfindən verilən borcun 60%-ni, dövlət sektoru üçün kreditlər isə - 40%-ni təşkil etməlidir.

İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf Təşkilatı (İƏİT). 1948-ci ildən fəaliyyət göstərir (1960-cı ilə qədər – Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı). 30-a qədər dövlət Təşkilatın üzvüdür. Əsas məqsədləri: üzv-dövlətlərin ümumi iqtisadi və ticarət siyasətinin reallaşdırılması; onların, inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım etməsi ilə bağlı siyasətin əlaqələndirilməsi. İƏİT aşağıdakı struktura malikdir: daimi fəaliyyət göstərən Şura (rəhbər orqan); İcra komitəsi; Katiblik (Baş

Katib rəhbərlik edir). Bundan əlavə, Təşkilatın yüzdən artıq ixtisaslaşdırılmış orqanı vardır. İƏİT-in orqanlarının qərarları tövsiyə xarakteri daşıyır.

Avropa İttifaqı (Aİ). Unikal siyasi-hüquqi keyfiyyətə malik dövlətlər birliyidir. İlk əvvəl sırf iqtisadi məqsədlərlə yaradıldığına baxmayaraq, Avropa İttifaqı indi siyasi-iqtisadi quruma çevrilmişdir. Əsası 1951 və 1957-ci illərdə qəbul olunmuş üç müqavilə ilə qoyulmuşdur: Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında təsis müqaviləsi (1951-ci il); Atom enerjisi üzrə Avropa Birliyinin yaradılması haqqında təsis müqaviləsi (1957-ci il) və Avropa İttifaqı Birliyinin təsis olunması haqqında Roma müqaviləsi (1957-ci il). Bunlardan əlavə, Avropa İttifaqının təşkili və fəaliyyəti aşağıdakı hüquqi sənədlərə əsaslanır: 1965-ci il Brüssel müqaviləsi (üç Birliyin vahid orqanları yaradılmışdır); 1971-ci il Lüksemburq müqaviləsi (ən mühüm məsələlər üzrə qərarların yalnız ümumi razılıq əsasında qəbul olunması barədə razılıq əldə edilmişdir); 1986-cı il Vahid Avropa aktı (1993-cü ilə qədər vahid daxili bazar yaradılması və siyasi əməkdaşlığa doğru irəliləmək məqsədi qoymuşdur); 1990-cı il Şengen sazişi (1993-cü ildən bəzi Aİ ölkələri tərəfindən vahi viza rejiminə keçid nəzərdə tutulmuşdur); Avropa İttifaqı haqqında 1992-ci il Maastrix müqaviləsi (XX əsrin sonuna ümumi müdafiə daxil olmaqla, siyasi ittifaqın və vlyuta-iqtisadi ittifaqın yaradılması nəzərdə tutulmuşdur); 1997-ci il Amsterdam sazişləri (sosial sahədə əməkdaşlığın gücləndirilməsi və əhalinin miqrasiyasının liberallaşdırılması haqqında) və vahid valyuta – yevroya keçid haqqında 1998-ci il sazişi.

Bu sazişlər, Aİ-nin orqanlarının qəbul etdiyi çoxsaylı normativ aktlarla birgə “*Avropa İttifaqı hüququ*” və ya “*Avropa hüququ*” adlanan xüsusi hüquqi sistem əmələ gətirir.

Aİ-nin məqsədi gömrük, iqtisadi və habelə siyasi ittifaq yaradılması üçün integrasiya proseslərini ardıcıl inkişaf etdirməkdir. Bu yolda Aİ dövlətləri aşağıdakılara nail olmuşlar: qarşılıqlı ticarətdə rüsumların tamamilə ləğvi; vahid xarici gömrük tarifinin müəyyən olunması; adamların, malların və kapitalın sərhədlərdən azad keçidi; vahid ticarət və aqrar siyasətin həyata keçirilməsi; vahid patent sistemi; vahid valyuta və s.

Aİ-nin hazırda 15 üzvü vardır.

Aİ-nin əsas orqanları bunlardır: *Şura, Komissiya, Avropa parlamenti, Avropa məhkəməsi.*

Şura – Aİ-nin ali orqanıdır. Onun iclasları, bir qayda olaraq, dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində keçirilir. Ən mühüm məsələlər üzrə qərarlar yekdil səsle qəbul edilir.

Komissiya (Avropa Komissiyası) – daimi fəaliyyət göstərən icra orqanıdır; o, üzv-dövlətlərdən asılı olmayan və məcburi aktlar vermək səlahiyyəti olan orqandır.

Şura və Komissiya öz səlahiyyətləri çərçivəsində aşağıdakı hüquqi aktları qəbul edə bilər:

a) qərarlar (reqlamentlər): həm üzv-dövlətlər, həm də onların fiziki və hüquqi şəxsləri üçün məcburi qüvvəyə malikdir; hər bir üzv dövlətin ərazisində birbaşa tətbiq olunmalıdır;

b) direktivlər: üzv-dövlətlər üçün məcburi qüvvəyə malikdir; onların yerinə yetirilməsinin forma və vasitələri dövlətlərin öz səlahiyyətindədir;

c) qətnamələr: yalnız aidiyyəti üzrə məcburidir; fərdi xarakter daşıyır və üzv-dövlətlərdə bilavasitə tətbiq olunur;

ç) tövsiyə və rəylər; məcburi xarakter daşımır.

Avropa parlamenti - üzv-dövlətlərin vətəndaşları tərəfindən birbaşa seçilən deputatlardan ibarət birpalatalı orqandır. Ölkələr üçün kvotalar müəyyən olunmuşdur. Deputatlar dövlət mənsubiyyətinə görə deyil, partiya mənsubiyyətinə görə qruplaşdırılır. Avropa parlamenti Aİ-nin orqanları ilə bağlı məsləhətçi, nəzarət və büdcə səlahiyyətlərinə malikdir. Parlamentin sessiyaları hər ay keçirilir. Parlament Şuranın bəzi aktları üzərində veto hüququna malikdir və habelə Şura ilə birgə müəyyən məsələlərə aid aktlar qəbul edə bilər.

Avropa məhkəməsi (bəzən *Lüksemburq məhkəməsi* adlanır) Aİ-nin yurisdiksiyası sahəsində ali məhkəmə hakimiyyətidir. Üzv-dövlətlərin hökumətləri tərəfindən 6 illik müddətə təyin olunan 15 hakimdən və 9 baş vəkildən ibarətdir. Məhkəmə yalnız həm üzv-dövlətlərin və Aİ-nin orqanları, həm də şəxslər tərəfindən ona təqdim olunmuş konkret işlər üzrə qərarlar çıxara bilər. Avropa məhkəməsi beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində öz təkrarolunmaz xarakterinə görə, beynəlxalq, konstitusiya və inzibati məhkəmə funksiyalarına malikdir.

Əsas orqanlarla yanaşı, Aİ çərçivəsində çoxlu sayda köməkçi orqanlar, habelə bir sıra xüsusi fondlar fəaliyyət göstərir. Aİ digər dövlətlərlə, əsasən, inkişaf etməkdə olan ölkələrlə 200-dən artıq əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli və çoxtərəfli saziş bağlamışdır. Bunların içərisində müntəzəm olaraq yeniləşdirilən *Lome konvensiyalarını* xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Afrikanın Karib hövzəsinin və Okeaniyanın 60-dan artıq inkişaf etməkdə olan ölkəsinin iştirak etdiyi bu konvensiyalarda həmin ölkələrə müəyyən güzəştlər və maliyyə dəstəyi verilir. Aİ-yə daxil

olmağa hazırlaşan bəzi dövlətlər (Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Slovakiya, Çexiya və s.) Aİ ilə assosiasiya haqqında sazişlər bağlamışlar.

Haqqında bəhs etdiyimiz təşkilatlardan əlavə, *Avropa azad ticarət Assosiasiyasını*, *Avropa iqtisadi məkanını*, *Şimali Amerika azad ticarət zonasını* göstərmək olar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr öz aralarında iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində xeyli təşkilat yaratmışlar: *İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı* (Azərbaycan Respublikası bu təşkilata daxildir), *Afro – Asiya iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı (AFRASEK)*, *Katib Birliyi (KARIKOM)*, *Latın Amerikası integrasiya assosiasiyası*, “*And qrupu*” və s.

MÖVZU 11: BEYNƏLXALQ DƏNİZ HÜQUQU

Plan:

- 1. Beynəlxalq dəniz hüququnun anlayışı və mənbələri**
- 2. Dəniz məkanlarının təsnifatı**
- 3. Daxili dəniz suları.**
- 4. Ərazi dənizi**
- 5. Bitişik zona**
- 6. Müstəsna iqtisadi zona**
- 7. Kontinental şelf**
- 8. Açıq dəniz**
- 9. Beynəlxalq dəniz dibi rayonu**
- 10. Qapalı və ya yarımqapalı dəniz**
- 11. Xəzər gölünün beynəlxalq-hüquqi statusu**
- 12. Dənizə çıxışı olmayan dövlətlərin hüquqları**
- 13. Beynəlxalq boğazlar və Beynəlxalq kanallar**

15. Beynəlxalq dəniz təşkilatları

Ədəbiyyat siyahısı.

Бекашев К.А., Волков А.А., Каргополов С.Г. *Морское и рыболовное право*. М., 1990.

Бякишев К.А., Сапронов В.Д. *Мировое рыболовство: вопросы международного сотрудничества*. М., 1990.

Василенко В.А., Высоцкий А.Ф., Рыбальчик Д.Э. *Международное морское право*. Киев, 1988.

Высоцкий А.Ф. *Морской регионализм*. Киев, 1988.

Головатый С.П. *200-мильная экономическая зона в Мировом океане(международно-правовые проблемы)*. Киев, 1984.

Колодкин А.Л. *Мировой океан: международно-правовой режим. Основные проблемы*. М., 1973.

Лазарев М.И. *Теоретические вопросы современного международного морского права*. М., 1983.

Мамедов Р.Ф. *Международно-правовой статус Каспийского моря как пограничного озера* // *Бeynəlxalq hüquq*. Вакі. 1998. №1. С. 9-15.

Мамедов Р. *Международно-правовая делимитация Каспийского моря*. Баку, 2001.

Мовчан А.П. *Международное морское право(основные положения)*. Учебное пособие. М., 1997.

Молодцов С.В. *Международное морское право*. М., 1987.

Открытое море. Международные приливы. Архипелажные воды. М., 1988.

Словарь международного морского права. М., 1985.

Яковлев И.И. *Международный орган по морскому дну*. М., 1986.

Brown E.D. *The International Law of the sea*. Vol. 1-2. Dartmouth:1994.

Van Zyl U. The “Common Heritage of Mankind” and the 1982 Law of the Sea Convention: Principle, Plan, Panacea. // *The Contemporary and International Law*. 1993. vol. 26. P. 49-66.

1. Beynəlxalq dəniz hüququnun anlayışı və mənbələri. *Beynəlxalq dəniz hüququ – dəniz məkanlarının hüquqi statusunu müəyyən edən və onların tədqiq edilməsi və istifadəsi ilə bağlı dövlətlərarası münasibətləri nizama salan normaların məcmusuna deyilir.*

Uzun dövr ərzində beynəlxalq dəniz hüququ beynəlxalq adət normalarına söykənirdi.

1958-ci ildə bu sahədə ilk dəfə məcəllələşdirilmə aparıldı və nəticədə dəniz hüququ üzrə dörd mühüm saziş (Cenevrə Konvensiyaları) meydana gəldi – *Ərazi dənizi və bitişik zona haqqında; açıq dəniz haqqında; kontinental şelf haqqında; balıqçılıq və açıq dənizin canlı ehtiyatlarının mühafizəsi haqqında*. Lakin bu konvensiyalar dəniz hüququnun bütün məsələlərini həll etmirdi və xüsusilə də 1960-70-ci illərdə meydana gəlmiş yeni müstəqil dövlətlərin mənafelərini əks etdirmirdi. Buna görə də yeni kompleks aktın işlənilib hazırlanması zərurəti ortaya çıxdı: 1982-ci il oktyabrın 10-da *Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyası* qəbul edildi. Beynəlxalq dəniz hüququnun əsas mənbəyi olan bu Konvensiya 16 noyabr 1994-cü ildə qüvvəyə minmişdir.

Bundan əlavə, dəniz hüququ sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlığın xüsusi məsələlərinə həsr olunmuş aşağıdakı beynəlxalq sazişləri göstərmək olar: *Dənizdə gəmilərin toqquşmasının qarşısının alınmasının beynəlxalq qaydaları haqqında 1972-ci il Konvensiyası; Dənizdə insan həyatının qorunmasına dair 1974-cü il Beynəlxalq Konvensiyası; Dənizdə axtarış və xilasetməyə dair 1979-cu il Beynəlxalq Konvensiyası; Neftlə çirklənməyə gətirib çıxaran qəzalar zamanı açıq dənizdə müdaxiləyə dair 1969-cu il Konvensiyası; Dənizin tullantılarla və digər materiallarla çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında 1972-ci il Konvensiyası və s.*

Beynəlxalq dəniz hüququnun müqavilə mənbələri sırasında ayrı-ayrı dənizlərin hüquqi rejimini müəyyən edən lokal sazişlərin də adını çəkmək lazımdır: *Baltik dənizində balıqçılıq və canlı ehtiyatların mühafizəsi haqqında 1973-cü il Konvensiyası; Qara dənizin çirklənməsində qorunması haqqında 1972-ci il Konvensiyası və s.*

2. Dəniz məkanlarının təsnifatı. Beynəlxalq-hüquqi baxımdan bütün dəniz və okeanlar aşağıdakı iki növə ayrılır: 1) ayrı-ayrı dövlətlərin suverenliyi altında olan və onların ərazisini təşkil edən məkanlar; 2) heç bir dövlətin suverenliyi altında olamayan məkanlar.

Dəniz sahili olan dövlətin suveren ərazisinin tərkibinə a) daxili sular və b) ərazi suları (ərazi dənizi) daxildir. Tamamilə bir və ya bir neçə arxipelaqdan ibarət olan dövlətlərin ərazisinə arxipelaqın içindəki adaların arasında yerləşən arxipelaq suları da aiddir.

Dünya okeanının əsas hissəsi heç bir dövlətin suverenliyi altında olamayan ərazisidir. Burada öz hüquqi rejiminə görə bir-birindən fərqlənən dəniz məkanları mövcuddur; məsələn, müstəsna iqtisadi zona, kontinental şelf, açıq dəniz və s. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin ərazisinə daxil olan daxili suların və ərazi sularının beynəlxalq-hüquqi rejimi heç də eyni deyildir. Arxipelaq sularının hüquqi rejimində də müəyyən spesifik cəhətlər vardır.

3. Daxili dəniz suları.*Daxili dəniz suları dedikdə, sahil xətti ilə, ərazi dənizinin eyni hesablamaq üçün götürülən başlanğıc xətlər arasında yerləşən su məkanı başa düşülür.*

Daxili dəniz suları dövlətin tam suverenliyi altında olur və onun ərazisinin bir hissəsini təşkil edir. Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasına görə, daxili dəniz sularına habelə aşağıdakılar aiddir: a) liman suları (ən qabağa çıxan daimi liman qurğularını birləşdirən xəttə qədər); b) eyni dövlətin quru ərazisi ilə tam əhatə olunmuş dəniz, habelə bütün sahil bir dövlətə məxsus olan dəniz; c) sahilləri eyni dövlətə məxsus olan və eni 24 dəniz milindən artıq olmayan buxtalar, liman və körfəzlər; ç) tarixi körfəzlər (məsələn, Rusiyada Böyük Pyotr körfəzi, Kanadada Hudzon körfəzi, Norveçdə Varanqerford körfəzi və s.).

Daxili dəniz sularının hüquqi rejimi, əsas etibarilə, müvafiq dövlət tərəfindən daxili qanunvericilik vasitəsilə müəyyən olunur. Bu sularda dövlətin icazəsi olmadan hər hansı təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və tədqiqatlar aparmaq əcnəbilərə qadağandır.

Əcnəbi gəmiləri daxili dəniz sularına müvafiq icazədən sonra daxil ola bilər.

Dövlətin açıq elan etdiyi limanlarına əcnəbi qeyri-hərbi gəmiləri sərbəst surətdə girə bilər. Hərbi gəmilər isə yalnız sahilyanı dövlətin qabaqcadan icazəsi və ya dəvəti ilə girə bilər. Lakin fəvqəladə hallarda (bədbəxt hadisə, qəza, kortəbii hadisə, təcili tibbi yardım göstərmək zərurəti və s.) gəmilərin icazəsiz yol verilir.

Limana girmiş bütün gəmilər sərhəd, sanitariya və gömrük yoxlamasını keçməlidir. Daxili sularda və limanlarda olan əcnəbi qeyri-hərbi gəmiləri sahilyanı dövlətin yurisdiksiyası altına düşür. Sahilyanı dövlətin səlahiyyətli orqanları bu gəmilərdə baş vermiş cinayət işlərinin istintaqını apara bilər və həmin işlərə məhkəmədə baxa bilərlər, bu şərtlə ki, a) baş vermiş

cinayət ağır xarakterli olur, sahilyanı dövlətin və onun vətəndaşlarının mənafeyinə toxunur; b) sahilyanı dövlətdə ictimai asayiş və ictimai qaydanı pozur və onun təhlükəsizliyinə ziyan vurur; c) gəminin ekipajına daxil olmayan şəxslərin maraqlarına toxunur.

Mülki-hüquqi yurisdiksiya öz ifadəsini onda tapır ki, sahilyanı dövlətin məhkəmə orqanları əcnəbi gəmilərinə qarşı, o cümlədən daxili suların çirklənməsi ilə bağlı irəli sürülmüş iddialara baxa bilər və qərar çıxara bilər. Mülki iddianı təmin etmək üçün gəminin üzərinə həbs qoyula bilər. Gəminin kapitanı və ekipajın üzvləri məsuliyyətə cəlb edilə bilərlər.

Limanda yerləşən əcnəbi hərbi gəmiləri sahilyanı dövlətin yurisdiksiyasına tabe olmur. Onlara qarşı heç bir məcburiyyət tədbiri görülməz. Bununla belə, bu gəmilər sahilyanı dövlətin qanun və qaydalarına riayət etməyə borcludur. Dövlətin qanun və qaydalarını pozduğuna görə əcnəbi hərbi gəmisinə qarşı daxili suları tərk etmək tələbi irəli sürülmə bilər.

4. Ərazi dənizi. *Ərazi dənizi (və ya ərazi suları) – sahilyanı dövlətin quru ərazisinə və daxili sularına bitişik olan və onun tam suverenliyi altında olan dəniz zolağına deyilir.*

Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasına görə, ərazi dənizinin eni 12 dəniz milindən artıq olmamalıdır (1 dəniz mili 1,8 km-dir).

Sahilyanı dövlətin suverenliyi ərazi dənizinin səhətinə və dibinə, habelə onun üzərindəki hava məkanına şamil edilir. Buna görə də hər bir sahilyanı dövlət öz ərazi dənizinin hüquqi rejimini öz qanunvericiliyi ilə müəyyən edir. Bununla belə, ərazi dənizini daxili dəniz sularından ayıran çox mühüm bir xüsusiyyət mövcuddur: *ərazi dənizindən əcnəbi gəmilərinin dinc üzüb getmək hüququ var* (Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının 17-ci maddəsi). Bu zaman sahilyanı dövlətin qabaqcadan icazəsini almaq tələb olunur.

Əcnəbi gəmiləri ərazi dənizindən: 1) daxili sulara daxil olmadan ərazi dənizini üzüb keçmək; 2) daxili sulara daxil olmamaq və ya oradan çıxmaq məqsədləri ilə keçə bilər. Üzüb keçmə fasiləsiz və tez olmalıdır. Sualtı nəqliyyat vasitələri suyun üzünü ilə getməlidir. Dinc üzüb keçmə o deməkdir ki, sahilyanı dövlətin əmin-amanlığı və təhlükəsizliyi pozulmasın. 1982-ci il Konvensiyasına görə, üzüb keçmə aşağıdakı hallarda dinc sayılmır: a) sahilyanı dövlətə qarşı güc tətbiqi və ya güclə hədələmək; b) istənilən növ silahla manevrlər və ya təlimlər həyata keçirmək; c) sahilyanı dövlətin müdafiəsi və təhlükəsizliyinin zərərinə informasiya toplamaq və ya təbliğat aparmaq; ç) hər hansı uçuş aparatını havaya qaldırmaq və ya gəminin üzərinə qəbul etmək; d) malların və ya vilyuta yükləmək və yaxud boşaltmaq; e) sahilyanı dövlətin müəyyən

etdiyi qaydalara zidd olaraq, hər hansı bir şəxsi gəmiyə mindirmək və ya düşürmək; ə) dinc üzüb keçməklə əlaqəsi olmayan balıqçılıq, tədqiqat və digər fəaliyyət; f) rabitə sisteminə maneələr yaratmaq.

Dinc üzüb keçmə prinsipini pozan əcnəbi gəmilərinə qarşı sahilyanı dövlət zəruri tədbirlər görə bilər. Öz təhlükəsizlik maraqlarından çıxış edərək, o, dinc üzüb keçmə hüququnun həyata keçirilməsini müvəqqəti dayandıra bilər.

Sahilyanı dövlət öz ərazi dənizində gəmiçiliyin təhlükəsizliyinə və gəmilərin hərəkətinin tənzimlənməsinə aid olan qanunlar və inzibati qaydalar verə bilər. Dövlət habelə ərazi dənizində dəniz dəhlizləri müəyyən edə bilər.

Ərazi dənizindən üzüb keçən əcnəbi gəmilərdə olan şəxslərə qarşı sahilyanı dövlət müəyyən hallarda öz cinayət yurisdiksiyasını həyata keçirə bilər. Üzüb keçmə zamanı gəmidə törədilmiş hər hansı bir cinayətlə bağlı istənilən şəxs yalnız aşağıdakı hallarda həbs edilə bilər və ya istintaq aparıla bilər: a) cinayətin nəyicələri sahilyanı dövlətin ərazisinə yayılırsa; b) törədilmiş cinayət həmin ölkədə əmin-amanlığa və ya ərazi dənizində müəyyən olunmuş qaydanı pozarsa; c) gəminin kapitanı, gəminin, bayrağı altında üzdüyü dövlətin diplomatik agentı və ya konsulu kömək göstərmək xahişilə yerli orqanlara müraciət edirsə; ç) bu tədbirlər narkotik vasitələrlə qeyri-qanuni ticarətin qarşısını almaq üçün zəruridirsə.

Sahilyanı dövlət *mülki-hüquqi yurisdiksiyanı* həyata keçirmək üçün öz ərazi dənizindən üzüb keçən əcnəbi gəmini dayandıra bilməz. Hər hansı mülki iş üzrə məsuliyyət tədbirləri və ya həbs yalnız üzüb keçmə zamanı ortaya çıxmış konkret öhdəliklərə görə həyata keçirilə bilər.

Xarici dövlətlərin *hərbi gəmiləri* ərazidənizindən üzüb keçərkən sahilyanı dövlətin yurisdiksiyasına tabe olmur. Bununla belə, əgər hərbi gəmi sahilyanı dövlətin, əcnəbi gəmilərinin dinc üzüb keçməsi ilə bağlı müəyyən etdiyi qaydaları pozursa və bu qaydalara riayət etmək tələbinə məhəl qoymursa, o halda sahilyanı dövlət həmin gəmidən ərazi dənizini dərhal tərk etməyi tələb edə bilər.

5. Bitişik zona. *Bitişik zona - əcnəbi gəmiləri tərəfindən gömrük, vergi, sanitar və immiqrasiya*

qaydalarına əməl olunmasına nəzarət həyata keçirmək məqsədilə sahilyanı dövlətin müəyyən etdiyi, onun ərazi dənizinə bitişik açıq dəniz rayonudur.

Bitişik zona açıq dənizin bir hissəsidir və sahiyani dövlətin suverenliyi altında deyildir. Onun eni 12 dəniz milindən artıq olmamalıdır.

Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasının 33-cü maddəsinə görə, bitişik zona aşağıdakı məqsədlər üçün zəruri ola bilər: 1) sahiyani dövlətin ərazisi və ya ərazi dənizi hədlərində gömrük, fiskal, immiqrasiya və ya sanitar qaydalarının pozulmasının qarşısını almaq üçün; 2) bu qaydaların pozulmasına görə cəzalandırmaq üçün.

Bitişik zonanın aşağıdakı əsas növləri ola bilər: gömrük zonası; fiskal zonası; immiqrasiya zonası və sanitar zonası.

6. Müstəsna iqtisadi zona.*Müstəsna iqtisadi zona - ərazi dənizinin hüddurlarından kənarda yerləşən və ona bitişik olan, eni 200 mildən artıq olmayan açıq dəniz rayonudur.*

Müstəsna iqtisadi zonanın eni ərazi dənizinin enini ölçmək üçün qəbul olunmuş düzünə başlanğıc xətlərdən hesablanır.

Müstəsna iqtisadi zonan, ilk dəfə olaraq dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası ilə nəzərdə tutulmuş xüsusi hüquqi rejimə malikdir. Bir tərəfdən, o, açıq dənizin bir hissəsidir, digər tərəfdən isə, sahiyani dövlət bu zonada bir sıra iqtisadi xarakterli *suveren hüquqlar* həyata keçirir: 1) burada olan bütün təbii ehtiyatların kəşfiyyatı və istismarı sahiyani dövlətin müstəsna hüququdur: xarici dövlətlərin bu fəaliyyətdə iştirakı yalnız sahiyani dövlətlə razılaşma əsasında ol bilər; 2) sahiyani dövlət burada iqtisadi məqsədlərlə süni adalar və qurğular yarada bilər, elmi tədqiqatlar apara bilər; 3) dəniz mühitinin qorunub saxlanması da sahiyani dövlətin yurisdiksiyasına aiddir.

Müstəsna iqtisadi zona açıq dənizin bir hissəsi olduğu üçün bütün dövlətlər burada açıq dənizin məlum azadlıqlarından (gəmiçilik, uçuş, kabel və boru çəkmək) istifadə edirlər. Bu zaman onlar sahiyani dövlətin hüquq və qanuni mənafələrini nəzərə almalıdırlar.

7. Kontinental şelf.*Kontinental şelf dedikdə, sahiyani dövlətin ərazi dənizinin xarici sərhədindən başlamış açıq dənizə doğru, beynəlxalq hüquqla müəyyən olunmuş həddə qədər uzanan dəniz dibi və habelə onun təki başa düşülür.*

Kontinental şelf sahiyani dövlətin quru ərazisinin dənizin dibi ilə uzanan təbii davamıdır. O, dəstən, 200 dəniz mili həddində olur. İstənilən halda, 1982-ci il Konvensiyasına görə,

kontinental şelfin xarici sərhədi ərazi dənizinin enini ölçmək üçün qəbul olunmuş başlanğıc xətlərdən hesablanmaqla, 350 dəniz milindən artıq olmamamlıdır.

Sahiyani dövlət təbii sərvətlərin kəşfiyatı və istismarı məqsədilə kontinental şelf üzərində suveren hüquqlar həyata keçirir. O, bu məqsədlə şelf üzərində quğular düzəldə bilər və onların ətrafında radiusu 500 m olan təhlükəsizlik zonaları yarada bilər. Bu qurğular sahiyani dövlətin yurisdiksiyası altında olur.

Kontinental şelfin kəşfiyyatı və istismarı bu ərazilərin başqa dövlətlər tərəfindən gəmiçilik və uçuşların həyata keçirilməsi məqsədləri ilə istifadəsi üçün maneələr yaratmamalıdır. İstənilən dövlət kontinental şelf üzərində kabel və boru kəmərləri çəkə bilər. Lakin bu zonada tədqiqatların aparılması yalnız sahiyani dövlətin razılığı ilə mümkündür.

8. Açıq dəniz.*Açıq dəniz – Dünya okeanının, heç bir dövlətin yurisdiksiyasına aid olmayan və bütün dövlətlərin istifadəsi üçün açıq olan su hissəsinə deyilir.*

Tərifdən göründüyü kimi, dəniz və okeanların dibi xüsusi hüquqi statusa malik olduğuna görə açıq dəniz anlayışına daxil deyildir.

Heç bir dövlət açıq dənizin hər hansı bir hissəsini öz suverenliyinə tabe etdirə bilməz.

Açıq dəniz həm sahiyanı dövlətlər, həm də dənizə heç bir çıxışı olmayan dövlətlər üçün azaddır. Açıq dənizin hüquqi rejiminə aşağıdakı *azadlıqlar* daxildir: 1) *gəmiçilik azadlığı*; 2) *uçuş azadlığı*; 3) *balıqçılıq azadlığı*; 4) *sualtı kabel və boru kəmərləri çəkilişi azadlığı*; 5) *elmi tədqiqatlar azadlığı*; 6) *süni adalar və qurğular yaratmaq azadlığı*. Bu azadlıqlar beynəlxalq hüquq normalarının tələblərini və başqa dövlətlərin maraqlarını nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir.

Gəmiçilik azadlığı o deməkdir ki, hər bir dövlətin gəmiləri, daha doğrusu, onun bayrağı altında olan gəmilər açıq dənizdə sərbəst üzə bilər. Açıq dənizdə gəmi həmin dövlətin müstəsna yurisdiksiyasına tabe olur. Dövlət gəminin və onun ekipajının üzərində inzibati, texniki və sosial məsələlərdə öz yurisdiksiyasını və nəzarətini həyata keçirir. Gəminin kapitanına və ya ekipajın hər hansı digər üzvünə qarşı cinayət və ya inzibati məsuliyyət yalnız həmin gəminin, bayrağı altında üzdüyü dövlətin müvafiq orqanları tərəfindən qaldırıla bilər. Lakin bu prinsipdən bir sıra istisnalar mövcuddur; belə ki, hər hansı dövlətin hərbi dəniz və ya hava gəmisi əcnəbi gəmini aşağıdakı hallarda (daha doğrusu, əgər bu əməllərin törədilməsi barədə

şübhələnməyə kifayət qədər əsas vardırırsa) saxlaya və yoxlaya bilər: a) əcnəbi gəmisi dəniz quldurluğu ilə məşğul olursa; b) qul alveri ilə məşğul olursa; c) narkotik maddələrlə qeyri-qanuni ticarətlə məşğul olursa; ç) sualtı teleqraf kabellərini və boru kəmərlərini zədələmişsə; d) açıq dənizdən icazə verilməmiş radio və ya televiziya proqramları ötürürsə; e) sahilıyanı dövlətin yurisdiksiyası altında olan sulara mövcud qaydaları pozmuşsa (*“qaynar izlər”* üzrə təqib)və s.

Uçuş azadlığı o deməkdir ki,bütün dövlətlərin hava gəmiləri açıq dəniz üzərindəki hava məkanına uçuşlar həyata keçirə bilər. Dövlətlər öz hava gəmilərinin açıq dəniz üzərində uçuşlarının təhlükəsizliyini təmin etməlidirlər. Bu uçuşlar dəniz gəmiçiliyinə və dənizin digər məqsədlərlə istifadəsinə maneə törətməməlidir.

Balıqçılıq azadlığı təkcə bilavasitə balqçılıq fəaliyyətini deyil, habelə digər canlı ehtiyatların da istismarını əhatə edir. Lakin bu azadlıq dövlətlərin öz beynəlxalq öhdəliklərini və sahilıyanı dövlətlərin maraqlarını nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Hər şeydən əvvəl, dənizin canlı ehtiyatları müəyyən səviyyədə qorunub saxlanmalıdır və bunun üçün dövlətlər əməkdaşlıq etməlidirlər.

Sualtı kabel və boru kəmərləri çəkmək azadlığı koninental şelfin hüdudlarından kənarda açıq dənizin dibinə şamil olunur. Kabellər və boru kəmərləri çəkərkən dövlətlər açıq dənizin sərbəst istifadəsinə mane olmamalıdırlar.

Elmi tədqiqatlar azadlığı coğrafi vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün dövlətlərə və habelə səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatlara məxsusdur. Dəniz elmi tədqiqatları müstəsna olaraq dinc məqsədlərlə həyata keçirilməlidir və dənizin başqa formalarda istifadəsinə maneə yaratmamalıdır.

Süni adalar və qurğular yaratmaq azadlığı həm açıq dənizin su hissəsində, həm də onun dibində (faydalı qazıntılar hasil etmək üçün) həyata kúçirilir.

9. Beynəlxalq dəniz dibi rayonu. *Beynəlxalq dəniz dibi rayonu (“Rayon”)*dedikdə, dəniz və okeanların dövlətlərin yurisdiksiyasından kənarda yerləşən dibi və onun təkə başa düşülür.

1982-ci il Konvensiyasında Rayon və burada yerləşən ehtiyatlar bəşəriyyətin ümumi irsi elan olunmuşdur. Bu o deməkdir ki: a) heç bir dövlət Rayonun hər hansı bir hissəsi və onun ehtiyatları üzərində suverenliyə və ya suveren hüquqların həyata keçirilməsinə iddia edə

bilməz; b) heç bir dövlət, fiziki və ya hüquqi şəxs onların hər hansı bir hissəsini mənimsəyə bilməz; c) Rayonun ehtiyatları üzərində hüquqlar bütün bəşəriyyətə məxsusdur: bəşəriyyətin adından 1982-ci il Konvensiyasının bütün iştirakçı dövlətlərin üzv olduğu *Dəniz dibi üzrə Beynəlxalq Orqan* (“Orqan”) çıxış edir; ç) Rayonda fəaliyyət bütün bəşəriyyətin rifahı naminə həyata keçirilir; d) Rayon ayrı-seçkilik olmadan bütün dövlətlərin müstəsna olaraq dinc məqsədlərlə ietifadəsi üçün açıqdır.

Rayonda bütün fəaliyyət Orqan tərəfindən, dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq ticarətin sağlam inkişafına dəstək vermək məqsədilə təşkil edilir, həyata keçirilir və nəzarət olunur. Orqan Rayondakı fəaliyyətdən əldə olunmuş maliyyə və digər iqtisadi mənfəətin ədalətli bölünməsinə təmin edir; bu zaman, hələ tam müstəqilliyə və ya digər özünüidarə statusuna çatmamış inkişaf etməkdə olan dövlət və xalqların maraq və ehtiyacları xüsusilə nəzərə alınmalıdır.

Rayonun bilavasitə isrismarı və burada hasil olunmuş faydalı qazıntıların nəql edilməsi, emalı və realizəsi məqsədilə Dəniz dibi üzrə Beynəlxalq orqan *Müəssisə* yaradır. Müəssisə öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün tələb olunan bütün vasitə və texnologiya ilə təmin olunur.

Dövlətlər, fiziki və hüquqi şəxslər Rayonda Orqanla bağlanmış kontrakt əsasında fəaliyyət göstərirlər.

1982-ci il Konvensiyasına görə, Orqan aşağıdakı struktura malikdir: Orqanın bütün üzvlərindən ibarət olan Assambleya, Orqanın 36 üzvündən ibarət olan Şura, Katiblik. Şura Orqanın fəaliyyət dairəsində olan istənilən məsələ üzrə konkret siyasəti müəyyən etmək və həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdir. Onun üzvlərindən yarısı ədalətli coğrafi nümayəndəlik prinsipi əsasında, qalan yarısı isə digər əsaslar üzrə: xüsusi maraqları olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdən; idxalçı ölkələrdən; quruda analoji resuslar hasil edən ölkələrdən və s. seçilir.

İnkişaf etmiş ölkələrin maraqlarına cavab vermədiyinə görə 1982-ci il Konvensiyasının Rayona həsr olunmuş XI hissəsinə 1994-cü ildə qəbul olunmuş və Konvensiya ilə bir vaxtda qüvvəyə minmiş ayrıca müqavilə ilə - “*Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasının XI hissəsinin həyata keçirilməsi haqqında Saziş*” ilə bir sıra mühüm dəyişikliklər edilmişdir. Saziş müəyyən edir ki, Rayondakı resusların hasil olunması həm də kommersiya prinsipləri əsasında həyata keçiriləcəkdir. Bundan əlavə, göstərilən sahədə inhisarlaşdırmaya yol verilməməsi ilə bağlı Konvensiyanın məlum müddəaları artıq tətbiq olunmur.

10. Qapalı və ya yarımqapalı dəniz. *Qapalı dəniz dedikdə, bir neçə dövlətin sahilini yuyan və öz coğrafi vəziyyətinə görə başqa dənizə tranzit keçid kimi istifadə olunmayan dəniz kimi başa düşülür.*

Açıq dənizin azadlığı prinsipi tam həcmdə qapalı dənizlərə şamil olunmur. Sahilyanı olmayan dövlətlərin hərbi gəmilərinin bu dənizlərə buraxılışı məhduddur. 1982-ci il Konvensiyasında göstərilir ki, sahilyanı dövlətlər qapalı və yarımqapalı dənizlərin canlı ehtiyatların idarə olumasında, dəniz mühitinin mühafizəsində və elmi tədqiqatların aparılmasında üstün hüquqlara malikdirlər. Bir qayda olaraq, sahilyanı dövlətlər öz aralarında müqavilələr bağlamaqla, bu dənizlərin ekologiyası, balıqçılıq rejimi və s.məsələləri nizama salırlar.

Qapalı dənizlərə misal olaraq, Qara dənizi və Baltik dənizini göstərmək olar. **11. Xəzər gölünün beynəlxalq-hüquqi statusu.** Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Xəzər dənizinin statusu, habelə onun dibi və orada olan təbii ehtiyatlar ilə bağlı mürəkkəb suallar ortaya çıxdı: bu ehtiyatlara bütün sahilyanı dövlətlər sahibdir, yoxsa onların arasında bərabər bölünməlidir, əgər bölünməlirsə, onda bu, hansı əsasda həyata keçirilməlidir?

Azərbaycan Respublikasının mövqeyi onun Konstitusiyasında birmənalı şəkildə elan olunmuşdur. Konstitusiyasının 11-ci maddəsinə görə, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi Azərbaycan Respublikası ərazisinin tərkib hissəsidir.

Qeyd edək ki, *Xəzər heç bir dənizə və ya okeana çıxışı olmayan qapalı daxili dəniz, daha doğrusu, göldür.* SSRİ-nin dağılmasına qədər, yalnız iki Xəzəryanı dövlət var idi: İran və SSRİ. Problem burasındadır ki, Xəzərdə Sovet-İran sərhədləri heç bir vaxt müəyyən olunmamışdı. Məsələn, bu iki dövlət arasında 1954-cü ildə bağlanmış *Sərhədlərin nizamlanması haqqında Müqavilə* Xəzərin hər iki tərəfdən sərhədi müəyyən edilir, lakin dənizin özündəki sərhədlə bağlı isə heç nə demirdi. Bundan əvvəl bağlanmış müqavilələrdə də dəniz sərhədi haqqında bir göstəriş yoxdur. 1940-cı il Sovet İran müqaviləsi (*Ticarət və Gəmiçilik haqqında Müqavilə*) hər iki tərəf üçün “10 dəniz milli həddində öz sahil sularında müstəsna balıqtutma azadlığı” nəzərdə tuturdu. 1935-ci il və 1940-cı il Sovet-İran müqavilələrinə əlavə olunmuş nota mübadilələrində bəyan olunurdu ki, Xəzər “hər iki Hökumət tərəfindən Sovet və İran dənizi sayılır” (1935-ci il) və “tərəflər hesab edir ki, Xəzər İrana və Sovet İttifaqına məxsusdur” (1940-cı il). Bu və digər müqavilələr İran və SSRİ gəmilərinin Xəzər dənizinin hər bir yerində sərbəst və bərabər naviqasiya hüququnu nəzərdə tuturdu. Xəzərin “Sovet İttifaqına və İrana məxsus olması”

haqqında yuxarıda göstərdiyimiz müddələrin mənası ondan ibarət idi ki, heç bir üçüncü dövlət bura hər hansı bir hüquqa, o cümlədən nəvqəsiya hüququna malik deyildi. Qeyd edək ki, Sovet İttifaqı “qapalı dəniz” dotirinasının qızğın tərəfdarı idi və o, bu doktirinanı Qara dənizə də şamil etməyə san atmışdı. İran Xəzərin qapalı dəniz olması ilə razılaşmışdı. Belə ki, Kontinental şelfin tədqiqi və istismarı haqqında 19 iyun 1953-cü il tarıxlı İran qanununda deyilirdi: “Xəzər dənizinə gəlincə, buraya beynəlxalq hüququn qapalı dənizlərə aid olan normaları şamil olunur”.

Uzun illər ərzində Sovet İttifaqı Xəzər dənizində, əsas etibarilə, Azərbaycanə yaxın sahədə tədqiqat və istismar işləri aparırdı və bu fəaliyyət əslində 10 mildən artıq ərazini də əhatə edirdi. SSRİ heç vaxt bundan əldə etdiyi gəlirin tarısını İrana ödəməmişdi və heç təklif də etməmişdi və onu heç vaxt bu fəaliyyətə hər hansı bir formada cəlb etməmişdi. Sovet İttifaqında belə bir mövqe mövcud idi ki, Xəzərin dibi və buradakı ehtiyatlar dənizin müvafiq sahələrində SSRİ-yə və İrana məxsusdur. İran SSRİ-nin Xəzərdəki neft fəaliyyətinə heç bir vaxt etiraz etməmişdi və bu fəaliyyətdən gələn gəlirin bölünməsinə idiiə etməmişdi; İran da özünə yaxın sahədə birtərəfli fəaliyyət aparırdı.

SSRİ dövründə respublikalar arasında Xəzər dənizində formal sərhədlər müəyyən olunmamışdı, praktikada isə neftçıxarma əməliyyatları bu və ya digər respublikanın müvafiq müəssisəsinə - həmin respublikanın dəniz zonasına yaxınlıq əsasında – həvalə olunmuşdu. Belə ki, bu günki “Günəşli”, “Çıraq”, “Azəri” və “Kəpəz” yataqlarının daxil olduğı zona Azərbaycanda yerləşən *Kaspmor Neftqaz*-a həvalə olunmuşdu. Ürkəmənistanın oxşar müəssisəsi “Kəpəz”dən şərqə olan zona üçün məsul idi. Göstərilən dörd yataq Kaspmor Neftqaz tərəfindən təşkil olunmuşdu və “Günəşli” artıq sovet dövründə istismar olunurdu.

“Azəri” yatağının yerləşdiyi zona 1991-ci ilin yanvarında SSRİ Neft və qaz sənayesi nazirliyi və Azərbaycan SSR-in Nazirlər Soveti tərəfindən birgə tenderə qoyulmuşdu. Tenderə icazə verən qərarla deyilirdi ki, “Xəzər dənizinin *Azərbaycan sektorunda* dörd nəhəng neft və qaz yatağı kəşf edilmişdir”. SSRİ parçalandıqdan sonra “Günəşli”, “Çıraq” və “Kəpəz” yataqları üçün kontraktlar üzrə danışıqlar yalnız Azərbaycan hökuməti tərəfindən aparılırdı. Eynilə, Xəzər dənizinin Qazxıstana bitişik sektorunda təbii ehtiyatlarla bağlı “Kaspişel Konsorsiumu” ilə danışıqlar yalnız Qazxıstan hökuməti ilə aparılırdı.

Beləliklə, Sovet dövründəki praktika və adət hüququ Xəzərdə respublikalar arasında daxili inzibati sərhədlərin olmasını *de facto* tanıyırdı. Sovet İttifaqının dağıdılmasından sonra *de facto* sərhədlər varis dövlətlər tərəfindən qəbul edildi; bu zaman onlardan hər biri öz *de facto* dəniz

ərazisi hüduqlarında dəniz ehtiyatlarını istismar etməkdə davam etdilər. Azərbaycan belə bir konkret təklif vermişdi: “sahil xəttinin davamı kimi orta xətt çəkilir; bu xəttin hər bir nöqtəsi Xəzərin bitişik və ya əks tərəfində yerləşən dövlətlərin ilkin sahil xəttindən bərabər məsafədə olur”.

Bəs beynəlxalq hüququn mövqeyi necədir?

Məlumdur ki, okean sularına aid olan geniş normalar sistemi daxili dənizlərə tam və birbaşa tətbiq olunmur. Məsələn, Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası prembulasında yalnız “dəniz və okeanlar”dan danışır; Konvensiyanın IX hissəsi “qapalı və yarımqapalı dənizlər” adlanır, lakin 122-ci maddəyə görə, həmin dənizlərə “başqa dəniz və ya okeana çıxışı olmayan” dənizlər aid deyildir.

Lakin dəniz hüququnun bütövlükdə daxili dənizlərə birbaşa şamil olunmamasının səbəbi ondadır ki, dəniz hüququnun fundamental prinsipi olan *gəmiçilik azadlığı* daxili dənizlərə tətbiq olunmur. Daxili dənizlərin və göllərin sərhədyanı dövlətləri həmişə belə bir mövqedən çıxış etmişlər ki, (SSRİ və İranın Xəzər dənizi ilə bağlı mövqeyi məhz belə olmuşdur), onlar başqa dövlətlərin gəmiçiliyinə icazə verməyə də bilərlər və bu mövqelər hamılıqla qəbul olunmuşdur. Lakin məlum deyildir ki, nəyə görə dəniz hüququnun digər normaları daxili dənizlərə tətbiq oluna bilməz. Məsələn, dəniz dibinin və buradakı ehtiyatların sahilyanı dövlətlərin arasında, bərabərlik və proporsionallığı təmin etməklə, bölünməli olması haqqında norma bütünlüklə daxili dənizlər üçün uyğundur. Müasir beynəlxalq hüquq dəniz dibi və buradakı ehtiyatlar üzərində müstəsna hüquqları artəq tanımışdır, çünki bu ehtiyatları texnoloji baxımdan istismar etmək mümkün olmuşdur. Bu texnoloji inkişaf eynilə daxili dənizlərə və göllərə də aid edilməlidir.

Əslində, əksər çaylar və göllər sahilyanı dövlətlər arasında, hələ beynəlxalq məhkəmələr mövcud olmamışdan qabaq, razılaşmalar yolu ilə bölünürdü. Çaylar üçün, adətən müəyyən olunan sərhəd talveqdir, yəni ən dərin kanalın orta xəttidir. Göllər üçün, adətən, sərhəd kimi orta və ya ekvidstansiya xətti götürülür (bəzən xüsusi hallarla bağlı bu dəyişdirilə bilər). Qeyd etmək lazımdır ki, indiyə qədər daxili dənizə və ya gölə sahib olma məsələsi ilə bağlı heç bir iş beynəlxalq məhkəməyə və ya arbitraja verilməmişdir. Əgər belə bir iş verilsəydi, beynəlxalq məhkəmə Alman federal məhkəməsinin 1920-ci ildə gəldiyi nəticəyə gələrdi. Beynəlxalq hüquq prinsiplərini tətbiq etməklə, federal məhkəmə vurğulamışdı ki, Konstansa gölü ekvidstansiya sərhədləri ilə bölünmüşdür. Məhkəmə belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Belə bir nöqtəyi-nəzərə

üstünlük verilməlidir ki, orta xətt sərhəd təşkil edir. Beynəlxalq hüququn ümumi normaları kondominium (birgə sahibkarlıq) nəzəriyyəsinə ziddir”.

Sahilyanı dövlətlərin müstəsna hüquqlarını ayıran sərhəd xəttləri anlamı o qədər inandırıcıdır və geniş qəbul olunmuşdur ki, məhkəmə bu qaydanın, əgər xüsusi coğrafi və təbii faktlar başqa bir nəticəni şərtləndirmirsə, beynəlxalq adət hüquq norması olması nəticəsinə gələ bilər.

Nəhayət, belə bir suala cavb verək: Xəzərin dənizaltı ehtiyatları hamıya məxsus olmalıdırmı? Belə bir argument irəli sürülür ki, Xəzərin dibi və yeraltı ehtiyatları sahilyanı dövlətlər arasında bölünməməlidir və onların hamısına və ya hər halda dörd keçmiş sovet respublikasına məxsus olmalıdır. Bu argument üç faktora söykənir: 1) 1935-ci və 1940-cı il Sovet-iran müqavilələri; 2) Xəzər dənizi ümumi ekoloji müdafiə tələb edən vahid ekosistemdir; 3) Beynəlxalq Məhkəmənin (daha doğrusu, beş hakimdən ibarət palatanın) *Quru, Ada və dəniz sərhədləri mübahisəsinə aid iş (Salvador/ Honduras, Nikaraquanın müdaxiləsi ilə)* üzrə 1992-ci ildə çıxartdığı qərar.

Əvvəla, qeyd edək ki, tarixdə heç vaxt göl və ya daxili dənizlərin kondominiumu olmamışdır.

1-ci argumentin əsasız olmasını belə sübut etmək olar. 1940-cı il müqaviləsi müstəsna balıqçılıq hüquqlarını sahildən 10 mil həddində məhdudlaşdırmışdı və bununla güman olunurdu ki, Xəzərin qalan hissəsində bu hüquqlar ümumdır. Lakin balıqçılıq tənzimləyən rejimin dəniz dibi və yeraltı ehtiyatları nizama salan rejimə heç bir aidiyyəti yoxdur. Müəyyən olunmuş 10 millik limit dəniz dibi və yeraltı ehtiyatlar üzərində müstəsna nəzarət üçün limit demək deyildir. Göstərilən müqavilələrin dili açıq-aşkar bunu nəzərdə tutur ki, üçüncü dövlətlərin Xəzərdə heç bir hüququ (hər şeydən öncə, gəmiçilik hüququ) yoxdur və dəniz dibinin ümumi mülkiyyətdə qalıb-qalmamasını nəzərdə tutmurdu. Əgər hətta bu müqavilələr belə təfsir olunsay ki, dəniz dibi və yeraltı ehtiyatlar ümumi mülkiyyətdə olmalıdır, onda “ümumi mülkiyyətçilər” İran və SSRİ olur. Əlbəttə ki, heç bir varis dövlət belə bir təfsirlə razılaşmaz ki, güya Xəzərin bütün ehtiyatlarının 50%-i İrana verilir və qalan 50%-in necə bölünməsi ilə bağlı isə heç bir göstəriş yoxdur.

Ekoloji mülahizələr, doğrudan da, çox vacibdir, lakin onlar belə bir nəticə çıxarmağa əsas vermir ki, Xəzərin dibi və yeraltı ehtiyatları ümumi olmalıdır. Sahilyanı dövlətlər çirkləndirmə

problemləri ilə mübarizə məqsədilə müqavilə bağlaya bilər: belə bir müqavilədə, məsələn, ekoloji standartların müəyyən olunması prosedurları, çirkləndirmə halları haqqında xəbərvermə və s. məsələlər nizama salına bilər. Bu müqavilə hər bir sahilyanı dövlətin öz sektorunda dəniz dibinə və yeraltı ehtiyatlara sahibli hüququna zidd olmazdı. Belə müqavilələrə ABŞ və Kanada arasındakı; Trinidad

Və Tobaqo və digər Karib ölkələri arasındakı müvafiq sazişləri və Dəniz mühitinin çirklənmədən qorunması haqqında 1978-ci il Küveyt regional Konvensiyasını misal göstərmək olar.

Beynəlxalq Məhkəmənin yuxarıda göstərdiyimiz qərarına gəldikdə isə, qətd edək ki, həmin işin bir aspekti Salvador, Honduras və Nikaraquanın sahilyanı dövlət olduğu Fonseka körfəzi üzərində suverenliyə aid idi. Məhkəmə qərar çıxarmışdı ki, körfəzin tarixi boğaz statusu vardır və onun suları (sahildən üç mildən kənarda olan) göstərilən üç dövlətin kondominiumuna məxsusdur. Lakin Xəzər Fonseka körfəzindən köklü surətdə fərqlidir. Beynəlxalq məhkəmə sözü gedən işdə belə bir fakta əsaslamışdı ki, Fonseka körfəzinə, - Xəzərdən fərqli olaraq, - uzun müddət ərzində bir dövlət sahiblik etmişdir və hətta üç sahilyanı dövlət müstəqil olandan sonra körfəzi onlar ümumi mülkiyyət kimi nəzərdən keçirməmişdilər. Bundan əlavə, müstəsna olaraq gəmiçilik məsələsinə toxunan Məhkəmə aşkara çıxarmışdı ki, körfəzin coğrafiyası elədir ki, onun hər hansı formada bölünməsi həll olunmaz praktik çətinliklər yaradardı və ən azı, göstərilən dövlətlərdən birini açıq dənizə çıxışsız qoyardı. Xəzərdə situasiya tamamilə başqa cürdür. Xəzəri heç vaxt bir dövlət əhatə etməyib və o, bir dövlətə məxsus olmayıb. Sərhədlər bölünə, hər halda dəniz dibi və yeraltı ehtiyatlara müstəsna hüquqlar baxımından, heç bir praktik çətinlik ortaya çıxmazdı.

Beləliklə, beynəlxalq hüquq Xəzər dənizində sərhədlərin delimitasiyasını tələb edir və burada sərhədlər, əsas etibarilə, *ekvidstansiya prinsipi*, yəni bərabərdayanma prinsipi əsasında ayır edilə bilər. Azərbaycan hökumətinin istinad etdiyi bu prinsip Qazaxıstan və Rusiya tərəfindən də dəstəklənir və müvafiq ikitərəfli müqavilələrdə (Rusiya – Qazaxıstan – 1998, Rusiya - Azərbaycan – (2002) öz əksini tapmışdır.

12. Dənizə çıxışı olmayan dövlətlərin hüquqları. Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası dənizə heç bir təbii çıxışı olmayan dövlətlərin (qitə daxili dövlətlərin – məsələn, Avstriya, Əfqanıstan və b.) bir sıra hüquqlarını müəyyən etmişdir:

a) dənizə çıxış hüququ (bu məsələ qitədaxili dövlət ilə dəniz sahilində yerləşən müvafiq dövlət arasında müqavilə əsasında həll olunur);

b) müstəsna iqtisadi zonaların canlı ehtiyatların bu və ya digər səbəbə görə sahiləni dövlətlər tərəfindən istifadə olunmayan hissəsinin istismarında ədalətli əsasda iştirak etmək hüququ;

c) “bəşəriyyətin ümumi irsi”ndən, o cümlədən Beynəlxalq dəniz dibi rayonunun ehtiyatlarından faydalanmaq hüququ.

13. Beynəlxalq boğazlar və Beynəlxalq kanallar.*Beynəlxalq boğazlar – hər hansı bir dənizin hissələrini və ya ayrı-ayrı dəniz və okeanları birləşdirən və bütün dövlətlər tərəfindən bərabər əsasda beynəlxalq gəmiçilik və hava naviqasiyası üçün istifadə edilən təbii dəniz keçidləridir.*

Beynəlxalq boğazlara misal olaraq, Pa-de-Kale, La-Manş, Cəbəllütariq, Sinqapur, Ormuz və başqa boğazları göstərmək olar.

Açıq dənizin hissələrini birləşdirən boğazlarda gəmiçilik və uçuş azadlıqları mövcuddur. Hər hansı dövlətin (və ya dövlətlərin) ərazi dənizindən keçən beynəlxalq boğazlarda isə *tranzit keçid hüququ* əsas götürülür: bu halda gəmiçilik və uçuş azadlığı yalnız boğazdan fasiləsiz və tez tranzit məqsədi üçün həyata keçirilir; tranzit keçid hüququndan istifadə edən gəmilərə və uçuş aparatlarına maneə törədilməməlidir. Lakin onlar beynəlxalq hüquq prinsiplərinə, habelə fasiləsiz və tez keçid rejiminə zidd olan fəaliyyətə yol verməməlidir.

1982-ci il Konvensiyası, hüquqi rejimi artıq qüvvədə olan müqavilələrlə müəyyən olunmuş beynəlxalq boğazlara şamil olunmur. Bu, Qara dəniz (Mərmərə və Dardanel), Baltik (Böyük və kiçik Belt, Zund) və Maqellan boğazlarıdır.

Qara dəniz boğazlarının hüquqi rejimi 1936-cı ildə bağlanmış çoxtərəfli Konvensiyası ilə müəyyən edilmişdir. Həmin Konvensiyaya görə, bu boğazlar bürün dövlətlərin ticarət gəmiləri üçün açıqdır. Yalnız Türkiyə müharibədə iştirak etdikdə, düşmən tərəfin gəmiləri keçid hüququndan məhrum olunur. Qara dəniz sahilində yerləşməyən dövlətlərin hərbi gəmilərinin dinc vaxtı üzüb keçməsi üçün bir sıra məhdudiyyətlər nəzərdə tutulmuşdur. Müharibə zamanı bütün vuruşan tərəflərin hərbi gəmilərinin boğazlardan üzüb keçməsi qadağan olunur.

Beynəlxalq kanallar – dəniz və okeanları birləşdirə və beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan hidrotexniki qurğulardır.

Beynəlxalq kanal hər hansı suveren dövlətin razılığı ilə onun ərazisində çəkilir. Bu zaman həmin dövlət razılaşır ki, onun ərazisinin bir hissəsinin həm fiziki coğrafi statusu, həm də hüquqi statusu dəyişdirilsin (müvafiq olaraq, quru ərazisi su ərazisinə çevrilir və bu ərazidən dəniz gəmiçiliyini həyata keçirmək üçün istifadə hüququ tam bərabərlik əsasında və ayrı-seçkilik olmadan digər dövlətlərə verilir). Hmin dövlət, kanalın sahibi kimi, sərbəst gəmiçiliyi təmin etməyə borcludur. Digər ölkələr isə göstərilən dövlətin qanunlarına və inzibati qaydalarına hörmət etməlidir. Bütün bu məsələlər, adətən, xüsusi beynəlxalq sazişlərdə öz hüquqi həllini tapır (məsələn, *Şüveyş kanalında sərbəst üzmənin təmin edilməsinə dair 1988-ci il Konvensiyası*; 1977-ci ildə ABŞ və Panama arasında bağlanmış *Panama kanalı haqqında və Panama kanalının daimi neytirallığı və istismarı haqqında müqavilələr*). Lakin bütün dövlətlərin ticarət gəmiləri üçün açıq olan Kill kanalının hüquqi rejimi AFR tərəfindən birtərəfli qaydada müəyyən olunmuşdur.

15. Beynəlxalq dəniz təşkilatları. Dünya okeanının müxtəlif məqsədlərlə istifadəsində dövlətlərin səylərini birləşdirmək və onların əməkdaşlığını inkişaf etdirmək üçün bir sıra beynəlxalq təşkilatlar yaradılmışdır. Onlardan ən əsası 1958-ci ildə təsis olunmuş *Beynəlxalq Dəniz Təşkilatıdır* (BDT). BDT-nin əsas məqsədləri aşağıdakılardır: beynəlxalq ticarət gəmiçiliyinin texniki məsələlərinə dair dövlətlərin əməkdaşlığına şərait yaratmaq; bu sahədə yol verilən ayrı-seçkilik tədbirlərinin və məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına dəstək vermək. BDT insan həyatının dənizdə mühafizəsi, dənizin gəmilərdən çirklənməsinin qarşısının alınması, balıqtutan gəmilərin təhlükəsizliyi və digər bu kimi məsələlər üzrə konvensiya layihələri işləyib hazırlayır.

1897-ci ildə Belçikada təsis olunmuş *Beynəlxalq dənizkomitəsinin* başlıca məqsədi müvafiq hüquq normalarının işləyib hazırlanmasından və dəniz hüququnun unifikasiyasından ibarətdir.

Dəniz və okeanların öyrənilməsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün YUNESKO yanında fəaliyyət göstərən *Hökumətlərarası okeanoqrafiya komissiyası və Dənizin tədqiq edilməsi üzrə Beynəlxalq Şura* böyük əhəmiyyət kəsb edir.

1979-cu ildə fəaliyyət göstərən *Beynəlxalq dəniz peyk rabitəsi təşkilatının (INMARSAT)* məqsədi Yerin süni peykləri vasitəsilə dənizin gəmilərinin gəmi sahibləri ilə və bu təşkilatı təsis etmiş dövlətlərin müvafiq orqanları ilə əlaqəsini gecə-gündüz və tez təmin etməkdən ibarətdir.

Mövzu12: BEYNƏLXALQ EKOLOGIYA HÜQUQU

Plan:

- 1. Beynəlxalq ekologiya hüququnun anlayışı və mənbələri**
- 2. Beynəlxalq ekologiya hüququnun prinsipləri**
- 3. Beynəlxalq ekologiya hüququnun mənbələri**
- 4. Dəniz mühitinin mühafizəsi**
- 5. Dənizin canlı ehtiyatlarının mühafizəsi**
- 6. Beynəlxalq çay və göllərin mühafizəsi**
- 7. Ətraf mühitin radioaktiv yoluxmadan mühafizəsi**
- 8. Heyvan və bitki aləminin müdafiəsi**
- 9. Ətraf mühitin müharibə dövründə qorunması**
- 10. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq təşkilatlar**

Ədəbiyyat siyahısı.

Виноградов С.В. *Международного право и охрана атмосферы*. М., 1987.

Защита окружающей среды в международном гуманитарном праве. М., 1995.

Кириленко В.П., Сидорченко В.Ф. *Мореплавание и предотвращение загрязнения Мирового океана (международно-правовые)*. М., 1985.

Колбасов О.С. *Международно-правовая охрана окружающей среды*. М., 1982.

Мировой океан и международное право: защита и сохранение морской среды. М., 1986.

Сперанская Л.В. *Международно-правовая ответственность государств за загрязнение Мирового океана*. М.,1984.

Сперанская Л.В., Третьякова К.В. *Международное право окружающей среды*. М.,1995.

Тимошенко А.С. *Формирование и развитие Международного права окружающей среды*. М.,1986.

Шишко А.А. *Предупреждение трансграничного загрязнения (международно-правовые)*. Киев, 1990.

Brnie P.W., Boyle A.E. *International Law and the Environment*. Oxford, 1995.

Brnie P.W., Boyle A.E. *Basic Dokuments on International Law and the Environment*. Oxford, 1995.

Mitchell R.B. *International Oil Pollution at Sea*. Cambridge, 1994.

1.Бeynəlxalq ekologiya hüquqununanlayışı və mənbələri. Beynəlxalq ekologiya hüququ - ətraf mühitin çirklənmədən qorunması və təbii ehtiyatların rəşional istifadəsi ilə bağılı dövlətlərarası münasibətləri nizama salan normaların məcmusuna deyilir.

Təbiətin qorunması və onun ehtiyatlarından məqsədəuyğun istifadə olunması – müasir dövrün qlobal problemlərindən biridir. Bu problemin həllində bütün dövlətlər maraqlı olmalıdırlar.

Müasir dövrdə ayrılıqda bir dövlət üçün ekoloji təhlükəsizlik sistemi yaradılması, demək olar ki, qeyri-mümkündür. Yalnız birgə səylərlə, müvafiq hüquqi rejim yaratmaqla, bu günkü və gələcək nəsillərin sağlam yaşayışını və inkişafını təmin etmək olar. Buradan belə bir məntiqi nəticə alınır ki, ətraf mühitin qorunub saxlanması və ekoloji ehtiyatların adekvat mühafizəsində beynəlxalq ekologiya hüququ həlledici rol oynaya bilər və oynamalıdır.

Beynəlxalq ekologiya hüququnun predmetinə aşağıdakı məsələlər daxildir: 1) ətraf mühitə müxtəlif mənbələrdən dəyən zərərin qarşısının alınması, azaldılması və aradan qaldırılması; 2) təbii ehtiyatların ekoloji baxımdan əsaslandırılmış rəşional istifadəsi rejiminin təmin edilməsi; 3) ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağılı dövlətin elmi-texniki əməkdaşlığı.

Ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin aşağıdakı obyektləri vardır:

1) *milli təbii ehtiyatlar*; dövlətin yurisdiksiyası altında yerləşən bu ehtiyatların hüquqi rejiminin müəyyən edilməsində daxili hüquq normaları başlıca rol oynasa da, onların mühafizəsinə dair beynəlxalq müqavilələr də mövcuddur;

2) *beynəlxalq təbii ehtiyatlar*; milli yurisdiksiyanın həddlərindən kənarda və ya özünün təbii dövretmə prosesində müxtəlif dövlətlərin ərazisində olur. Bu ehtiyatların mühafizəsi və onlardan istifadə rejimi beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilir; iki növü vardır: a) *universal ehtiyatlar*; bütün dövlətlərin ümumi istifadəsində olur (açıq dəniz, kosmos, Antarktida, beynəlxalq dəniz dibi rayonu); b) *bölinə bilən təbii ehtiyatlar*; iki və ya daha çox ölkəyə məxsus olur və ya onlar tərəfindən istifadə edilir (məsələn, beynəlxalq çaylarda olan ehtiyatlar, sərhədyanı təbii komplekslər və s.).

2. Beynəlxalq ekologiya hüququnun prinsipləri. *Ətraf mühitin indiki və gələcək nəsillər naminə mühafizəsi* – beynəlxalq ekologiya hüququnun mərkəzi prinsipidir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətlər indiki və gələcək nəsillər naminə ətraf mühitin keyfiyyətinin qorunub saxlanması və yaxşılaşdırılması və təbii ehtiyatların rəasional idarə olunması istiqamətində bütün zəruri tədbirləri görməlidirlər.

Beynəlxalq ekologiya hüququnun aşağıdakı digər xüsusi prinsipləri vardır:

a) *transsərhəd ekoloji zərərin yolverilməzliyi*. Öz yurisdiksiyası çərçivəsində dövlətlər digər dövlətlərin və beynəlxalq rejimli ərazilərin təbii mühitinə zərər yetirə bilən hərəkətlərdən çəkinməli, habelə belə zərər yetirə bilən fəaliyyətin qarşısını almalıdırlar. İlk dəfə 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsində təsbit olunmuş bu prinsip hazırda beynəlxalq praktikada hamılıqla tanınmışdır.

b) *təbii ehtiyatların ekoloji baxımdan əsaslandırılmış rəasional istifadəsi*. Hələ tam dəqiq normativ məzmunu malik olmayan bu prinsipin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: indiki və gələcək nəsillərin mənafeyi naminə Yerin bərpa oluna bilən və bərpa olunmayan ehtiyatlarının rəasional planlaşdırılması və idarə olunması; ekoloji fəaliyyətin uzun müddətə planlaşdırılması; dövlətlərin öz yurisdiksiyası çərçivəsində fəaliyyətinin bu həddlərdən kənarda yerləşən təbii mühitə göstərə biləcəyi nəticələrin qiymətləndirilməsi.

c) *ətraf mühitin radiaktiv çirklənməsinin yolverilməzliyi*;

ç) *dəniz mühitinin mühafizəsi;*

d) *ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən*

məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi;

e) *milli yurisdiksiya hüddudlarından kənarda yerləşən ekoloji sistemlərə vurulmuş*

zərərə görə dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyəti və s.

3. Beynəlxalq ekologiya hüququnun mənbələri. Beynəlxalq ekoloji standartların ən yaxşı və ən səmərəli ifadə forması *beynəlxalq müqavilələrdir*. Hal-hazırda ətraf mühitinin mühafizəsinin müxtəlif aspektlərinə dair 500-ə qədər beynəlxalq saziş mövcuddur. Onların içərisində ikitərəfli regional və universal sazişlər, ətraf mühitinin qorunmasının ümumi məsələlərinə və ya ayrı-ayrı ekoloji sistemlərin – dəniz mühitinin, atmosferin, yerətrafı kosmik fəzanın mühafizəsinə həsr olunmuş müqavilələr vardır. Lakin bu sahədə bu günə qədər vahid məəllələşdirilmiş akt işlənilib hazırlanmamışdır. Universal müqavilələrə misal olaraq aşağıdakı aktları göstərmək olar: *Dənizin tullantılarıyla və digər materiallarla çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında 1972-ci il Konvensiyası; Gəmilərdən çirkləndirmənin qarşısının alınmasına dair 1973-cü il Beynəlxalq Konvensiyası; Vəhşi fauna və floranın yox olmaq təhlükəsində olan növlərinin beynəlxalq ticarəti haqqında 1973-cü il Konvensiyası; Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il Konvensiyası; Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası; ozon qatının mühafizəsi haqqında 1985-ci il Vyana Konvensiyası və bu Konvensiyaya əlavə olunmuş 1987-ci il Monreal Protokolu; Bioloji müxtəliflik haqqında 1992-ci il Konvensiyası və s.* Lakin sözü gedən sahədə beynəlxalq-hüquqi tənzimləmənin əsas “yükü” regional müqavilələrin üzərinə düşür. Bu müqavilələr, demək olar ki bütün regionları və bütün ekoloji sistemləri əhatə edir. Onlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: *Yuyucu və təmizləyici vasitələrdə bəzi bəzi maddələrin istifadəsinin qadağan olunması haqqında 1968-ci il Avropa sazişi; Təbiətin və təbii ehtiyatların qorunub saxlanması haqqında 1968-ci il Afrika Konvensiyası; Avropada vəhşi fauna və floranın mühafizəsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası; Havanın uzaq məsafələrə transsərhəd çirkləndirməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası; Sənaye qəzalarının transsərhəd təsiri haqqında 1992-ci il Konvensiyası; Aralıq dənizinin çirklənmədən qorunması haqqında 1976-cı il Konvensiyası; Sakit okeanın cənubi-şərqi hissəsinin dəniz mühiti və bitişik zonalarının mühafizəsi haqqında 1981-ci il Konvensiyası; Şimal dənizinin*

neftlə və digər zərərli maddələrlə çirkləndirilməsi ilə mübarizə üzrə əməkdaşlıq haqqında 1983-cü il Sazişi; Baltik dənizi rayonunun dəniz mühitinin çirklənmədən qorunması haqqında 1992-ci il Konvensiyası; Qara dəniz çirklənmədən qorunması haqqında 1992-ci il Konvensiyası; Şimali Atlantikanın dəniz mühitinin mühafizəsi haqqında 1992-ci il Konvensiyası və s.

Ətraf mühitin mühafizəsi və ətraf mühitə vurulan zərərin ödənilməsi ilə bağlı bir sıra mühüm normalar *beynəlxalq adət hüququna* daxildir.

Beynəlxalq ekologiya hüququnda *təvsiyə* xarakterli aktlar əhəmiyyətli rol oynayır. Müxtəlif xarakterli ekoloji tələblər ilk əvvəl *təvsiyə* kimi qətnamələrdə, bəyannamələrdə, proqramlarda və s. əks olunur (belə normalara beynəlxalq hüquq elmində “*yumşaq hüquq*” da deyirlər), müəyyən müddət keçdikdən sonra isə bu standartların bəziləri ya müqavilə qaydasında, ya da beynəlxalq adət şəklində məcburi hüquq normaları kimi tanınır. *Təvsiyə* xarakterli aktlara misal olaraq, yuxarıda adları çəkilmiş *Stokholm və Rio-de-Janeyro Bəyannamələrini, 1982-ci Ümumdünya təbiəti mühafizə Xartiyasını* göstərmək olar. Məsələn, Rio Bəyannaməsində dövlətlərin aşağıdakı vəzifələri müəyyən edilmişdir: ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində hər bir dövlət tərəfindən effektiv qanunların qəbul edilməsi; ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə dövlətlərin məsuliyyəti; ətraf mühitə və insana zərər vuran çirkləndiricilərin digər dövlətlərdə yerləşdirilməsinə yol verilməməsi; ətraf mühit üçün neqativ nəticələr verə biləcək tədbirlər haqqında dövlətlərin bir-birinə məlumat verməsi; Yerin ekosistemlərini qorumaq məqsədilə dövlətlərin qlobal əməkdaşlığı; planlaşdırılan fəaliyyətin ekoloji nəticələrinin qabaqcadan qiymətləndirilməsi; ətraf mühitin vəziyyətinin pisləşməsi hallarının qarşısının alınması üzrə bürün zəruri tədbirlərin görülməsi; hərbi münaqişələr dövründə ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi və s.

4. Dəniz mühitinin mühafizəsi. Dünya okeanının mühafizəsi məqsədilə bir sıra universal və regional müqavilələr qəbul edilmişdir.

Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası bu sahədə əsas beynəlxalq-hüquqi akt hesab edilə bilər. Konvensiyada birbaşa bəyan edilir ki, iştirakçı dövlətlər dəniz mühitini mühafizə etməli və qoruyub saxlamalıdır. Dövlətlər bütün zəruri tədbirləri görməlidirlər ki, onların yurisdiksiyası və nəzarəti altında həyata keçirilən fəaliyyət digər dövlətlərə və onların dəniz mühitinə zərər yetirməsin. Bu tədbirlərə aşağıdakılar daxildir: quruda yerləşən mənbələrdən, atmosferdən, gəmilərdən və dəniz dibinin və onun təkinin təbii ehtiyatlarının kəşfiyyatı və çıxarılması üçün istifadə olunan qurğulardan, zərərli və ya zəhərli maddələrin

dənizə atılmamasına mümkün dərəcədə yol verilməməsi; dənizdə aparılan bütün işlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, qəzaların qarşısının alınması və fəvqəladə situasiyaların aradan qaldırılması və s. Müxtəlif mənbələrdən dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını almaq, bu çirklənməni azaltmaq və nəzarətdə saxlamaq üçün dövlətlər müvafiq qanun və qaydalar qəbul etməlidirlər. Konvensiyada göstərilir ki, dəniz mühitinin qorunub saxlanması ilə bağlı öz beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməyən dövlət beynəlxalq hüquqa uyğun məsuliyyət daşıyır.

Gəmilərdən çirkləndirmənin qarşısının alınmasına dair 1973-cü il Beynəlxalq Konvensiyasında dənizin neftlə və gəmilərdə daşınan və ya onların istismarı prosesində yaranan digər maddələrlə çirklənməsinin qarşısının alınmasına dair texniki-hüquqi normalar təsbit olunmuşdur. Konvensiyanın qüvvəsi altına düşən gəmilər beynəlxalq şəhadətnaməyə malik olmalıdır. Konvensiya gəmilərin istismarı nəticəsində yaranan bütün növ zərərli maddələrlə dənizin çirklənməsinin qarşısının alınmasına dair vahid beynəlxalq standartlar müəyyən edir və bu standartları nəinki Konvensiya iştirakçılarına, habelə onu imzalamamış dövlətlərə şamil edir.

Neftlə çirklənməyə gətirib çıxaran qəzalar zamanı açıq dənizdə müdaxiləyə dair 1969-cu il Konvensiyasında bu cür qəzaların aradan qaldırılması üzrə zəruri tədbirlər müəyyən edilmişdir. Konvensiyaya müvafiq olaraq, sahilyanı dövlət qəzanı aradan qaldırmaq məqsədilə məcburiyyət tədbirlərinə əl ata bilər və sahilboyunun çirklənmə təhlükəsi olduqda, həmin gəmini batıra bilər.

Neftlə çirklənmədən dəyən zərərə görə mülki məsuliyyət haqqında 1992-ci il Beynəlxalq Konvensiyasında nəzərdə tutulmuşdur ki, gəminin sahibi çirklənmədən dəyən istənilən zərərə görə məsuliyyət daşıyır.

Neftlə çirklənmə hallarına hazırlığın təmin edilməsi, onunla mübarizə və əməkdaşlıq haqqında 1990-cı il Beynəlxalq Konvensiyası xəbərdaredici və preventiv tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Hər bir iştirakçı dövlət, onun bayrağı altında üzən gəmilərdə neftlə çirklənmə ilə mübarizə üzrə fəvqəladə tədbirlər planının olmasını təmin etməlidir.

Dənizin tullantıların və digər materialların çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında 1972-ci il Konvensiyası gəmilərdən, təyyarələrdən, platformalardan və digər konstruksiyalardan dənizə tullantıların və digər materialların atılmasını, bu materialların

ayrılıqda və ya daşınma vasitələri ilə bir yerdə batırılmasını qadağan edir. Bu qadağandan istisnaya yalnız “insanların həyatının və ya gəmilərin, təyyarələrin, platformaların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün və yaxud fors-major hallarda” yol verilir. Konvensiyada dənizə atılması tamamilə qadağan edilmiş maddələrin siyahısı (xlor üzvi birləşmələr; civə; neft və onun qarışıqları; radioaktiv tullantılar və s.) verilmişdir.

5. Dənizin canlı ehtiyatlarının mühafizəsi. Hazırda canlı dəniz ehtiyatlarının mühafizəsinə və balıqçılığın tənzimlənməsinə həsr olunmuş yüzdən artıq universal və regional müqavilə mövcuddur. Bu məsələ ilə bağlı əsas prinsip və mexanizmlər Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında təsbit olunmuşdur. Konvensiya iştirakçı dövlətlərdən canlı ehtiyatların qorunub saxlanması üçün bütün zəruri tədbirlərin görülməsini tələb edir. Dövlətlər bu sahədə bir-biri ilə əməkdaşlıq etməli, müvafiq subregional və regional təşkilatlar vasitəsilə müəyyən ehtiyatların qorunub saxlanması və sayının artırılması üçün səy göstərməlidirlər.

Bir çox konkret balıq növlərinin qorunub saxlanması və rəşional istifadəsi məsələlərini nizama salmaq məqsədilə 1995-ci ildə Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının müvafiq müddələrinin həyata keçirilməsi haqqında xüsusi Saziş bağlamışdır. Maddi normalardan başqa, Saziş beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmləri də nəzərdə tutulur.

Dünya okeanının canlı ehtiyatlarının mühafizəsi sahəsində bağlanmış digər müqavilələrə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: Atlantik okeanın şimal-qərb hissəsində balıqçılıq üzrə gələcək çoxtərəfli əməkdaşlıq haqqında 1978-ci il Konvensiyası; Antraktikanın canlı dəniz ehtiyatlarının mühafizəsi haqqında 1980-cı il Konvensiyası və s. Bu və digər müqavilələrdə Dünya okeanının müvafiq akvotoriyasında canlı ehtiyatların qorunub saxlanması ilə bağlı dövlətlərin öhdəlikləri müəyyən edilmiş, bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzərində milli və beynəlxalq nəzarət nəzərdə tutulmuşdur.

6. Beynəlxalq çay və göllərin mühafizəsi. Beynəlxalq çay və göllərin çirklənməsinə yol verilməməsi və onların canlı ehtiyatlarının mühafizəsi müvafiq sahilyanı dövlətlərin üzərinə düşən vəzifədir. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün sahilyanı dövlətlər regional və ikitərəfli müqavilələr bağlayırlar. Müqavilələrin başlıca məzmunu ondan ibarət olur ki, sahilyanı dövlətlər beynəlxalq çayın və gölün mövcud çirklənməsinin azaldılması üçün bütün zəruri tədbirlər görməlidirlər. Belə tədbirlərin məqsədi digər dövlətə (dövlətlərə) və Dünya okeanı sularına dəyə bilən zərərin qarşısını almaqdan ibarətdir. Bu müqavilələrdə göstərilir ki, suların çirklənməsində təqsirli olan dövlət bütün dəymiş zərəri ödəməlidir.

Hazırda beynəlxalq çayların çirklənmədən qorunmasına dair 100-dən artıq beynəlxalq müqavilə mövcuddur. Bu müqavilələrdə, əsas etibarilə, neft, kimyəvi və üzvi maddələrin çay mühitinə atılmasını qadağan edən müddəalar təsbit olunmuşdur (məsələn, Reynin xloridlərlə çirklənmədən qorunması haqqında 1976-cı il Konvensiyası; Reynin kimyəvi maddələrlə çirklənmədən qorunması haqqında 1976-cı il Konvensiyası və s.).

Transsərhəd suaxınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsinə dair 1992-ci il Konvensiyası isə nisbətən ümumi xarakter daşıyır. Konvensiyanın iştirakçıları transsərhəd təsir göstərən və ya göstərə bilən çirklənmənin qarşısını almaq və azaldtmaq üçün bütün müvafiq tədbirləri görməlidirlər. Bu tədbirlərin görülməsi ilə bağlı bütün xərclər çirklənməyə yol vermiş dövlətin üzərinə düşür. Konvensiya iştirakçı dövlətlərdən, habelə müvafiq hüquqi, inzibati, iqtisadi və maliyyə tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tələb edir.

7. Ətraf mühitin radioaktiv yoluxmadan mühafizəsi. Ətraf təbii mühitin radioaktiv maddələrlə çirklənmədən beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi iki istiqamətdə həyata keçirilir: 1) nüvə, radioloji və neytron silahlarının sınağı və ya tətbiqinin qadağan edilməsi və ya məhdudlaşdırılması; 2) “dinc atom”un istifadəsi prosesində ortaya çıxan neqativ nəticələrin qaşısının alınması və ya aradan qaldırılması.

Birinci istiqamətdə aşağıdakı mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir: üç mühitdə - atmosferdə, kosmik fəzada və su altında nüvə silahının sınağı qadağan edilmişdir (Atmosferdə, kosmik fəzada və su altında nüvə silahı sınaqlarının qadağan edilməsi haqqında 1963-cü il Müqaviləsi); nüvə silahının yayılması qadağan edilmişdir (Nüvə silahının yayılması haqqında 1968-ci il Müqaviləsi); nüvə silahının dəniz və okeanların dibində, Antarktikada və kosmosda yerləşdirilməsi qadağan edilmişdir (müvafiq olaraq, Nüvə silahının və kütləvi qırğın silahlarının digər növlərinin dəniz və okeanların dibində və onun təkində yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi haqqında 1971-ci il Konvensiyası; Antarktikada haqqında 1959-cu il Müqaviləsi və Ay və digər səma cisimləri də daxil olmaqla, kosmik fəzanın tədqiqi və istifadəsi üzrə dövlətlərin fəaliyyətinin prinsipləri haqqında 1967-ci il Müqaviləsi); Afrikada, Antarktikada, Latin Amerikasında, Sakit okeanın cənub hissəsində və digər regionlarda nüvəsiz zonalar yaradılmışdır.

İkinci istiqamət üzrə qəbul olunmuş beynəlxalq sazişlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: Nüvə gəmilərinin məsuliyyəti haqqında 1962-ci il Beynəlxalq Konvensiyası; Nüvə materiallarının dəniz daşımaları sahəsində mülki məsuliyyət haqqında 1971-ci il

Konvensiyası; Nüvə materiallarının fiziki müdafiəsi haqqında 1980-ci il Konvensiyası; Nüvə qəzası haqqında operativ xəbərvermə haqqında 1986-cı il Konvensiyası; Nüvə qəzası zamanı və ya radiasiya qəza vəziyyətində kömək haqqında 1986-cı il Konvensiyası.

8. Heyvan və bitki aləminin müdafiəsi. Flora və faunanın beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi bir neçə istiqamətdə aparılır:

a) bütövlükdə flora və faunanın mühafizəsi (məsələn, Fauna və floranın, onların təbii vəziyyətində qorunub saxlanması haqqında 1933-cü il Konvensiyası; Quşların mühafizəsi haqqında 1950-ci il Beynəlxalq Konvensiyası; Bitkilərin mühafizəsi haqqında 1951-ci il Beynəlxalq Konvensiyası);

b) balıqçılığın və dənizin digər canlı ehtiyatlarının ovunun nizama salınması (məsələn, Balina ovunun nizama salınmasına dair 1946-ci il Beynəlxalq Konvensiyası; Dünya sularında balıqçılıq haqqında 1958-ci il Konvensiyası; Antarktikanın canlı dəniz ehtiyatlarının mühafizəsi haqqında 1980-ci il Konvensiyası və s.);

c) konkret növlərin mühafizəsi (məsələn, Atlantik suitilərinin mühafizəsi haqqında 1972-ci il Konvensiyası; Ağ ayıların qorunub saxlanması haqqında 1973-cü il Sazişi və s.)

ç) yox olmaqda olan və ya nadir növlərin qorunması (məsələn, Vəhşi fauna və floranın yox olmaq təhlükəsi altında olan növləri ilə beynəlxalq ticarət haqqında 1973-cü il Konvensiyası; Vəhşi heyvanların köçəri növlərinin mühafizəsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası və s.).

9. Ətraf mühitin müharibə dövründə qorunması.Özündə müharibə dövründə təbii mühitin qorunması ilə bağlı normalar ehtiva edən bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlar mövcuddur. Onlardan Quru müharibəsinin qanun və adətləri haqqında 1907-ci il Haaqa Konvensiyasını; Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarını; Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokolu; Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il Konvensiyasını, Hədsiz zərərli sayıla bilən və ya seçimsiz nəticələrə malik ola bilən müəyyən adi silah növlərinin istifadəsinə qoyulan qadağalar və ya məhdudiyyətlər haqqında 1980-ci il Konvensiyasını göstərmək olar.

Məsələn, I Əlavə Protokolun 35-ci maddəsi ətraf mühitin mühafizəsi prinsipini təsbit edir və təbii mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi zərər yetirmək məqsədi dündən hərbi

əməliyyatların aparılmasının metod və vasitələrini qadağan edir. Ətraf mühitin hücum obyektinə çevrilməsi qadağan olunmuşdur.

Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il Konvensiyası iştirakçı dövlətlərin üzərinə aşağıdakı əsas öhdəlikləri qoyur: a) Yerin dinamika və strukturunu, onun canlı aləmini, litosferi, hidrosferi, atmosferi və ya kosmosu qəsdən dəyişikliyə uğradan vasitələrin hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadəsinə yol verməmək; b) təbii mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrin hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə edilməsində digər dövlətlərə və ya qurumlara yardım etməmək; c) təbii mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə etmək; ç) bu Konvensiyaya zidd olan hər hansı fəaliyyətin qadağan olunması və qarşısının alınması istiqamətində istənilən qanuni tədbirləri görmək və s.

Adi silah növləri haqqında 1980-cı il Konvensiyasına əlavə olunmuş Yandırıcı silahların tətbiqinə qoyulan qadağalar və məhdudiyyətlər haqqında Protokolda (III Protokol) meşələrin və bitki örtüyünün digər növlərinin yandırıcı silahların tətbiqi ilə hücum obyektinə çevrilməsi qadağan olunmuşdur.

10. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq təşkilatlar. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əlaqələndirilməsi, əsas etibarilə, BMT sistemində - həm BMT orqanları, həm də BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatları çərçivəsində həyata keçirilir.

Baş Assambleya yanında Atom radiasiyasının təsiri üzrə Elmi Komitə, Kosmik fəzanın dinc məqsədlərlə istifadəsi üzrə Komitə kimi köməkçi orqanlar fəaliyyət göstərir.

EKOSOK təbiətin qorunmasının beynəlxalq məsələlərinə dair tədqiqatlar aparır, məruzələr tərtib edir və bu məsələlər üzrə Baş Assambleyaya, BMT üzvlərinə və müvafiq ixtisaslaşdırılmış təsisatlara tövsiyələr verir. EKOSOK yanında Təbii ehtiyatlar üzrə Komitə fəaliyyət göstərir.

YUNESKO "İnsan və biosfer" beynəlxalq proqramı işləyib hazırlamışdır və onun yerinə yetirilməsini əlaqələndirir. Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında 1972-ci il Konvensiyası bu təşkilat çərçivəsində işlənilib hazırlanmışdır. YUNESKO-nun Hökumətlərarası okeanoqrafiya komissiyası dəniz mühitinin mühafizəsi ilə bağlı tədqiqatlar aparır və tövsiyələr hazırlayır.

Ümumdünya səhiyyə təşkilatı atmosfer havasının çirklənməsi problemi ilə məşğul olur və dövlətlərin müvafiq qanunvericiliyini təhlil edir.

Beynəlxalq dəniz təşkilatı dəniz mühitinin mühafizəsi məsələləri ilə məşğul olur, müvafiq konvensiyalar işləyib hazırlayır.

Ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatı torpaqların, meşələri, suların, flora və faunanın mühafizəsi məsələləri ilə məşğul olur və bununla bağlı müvafiq konvensiya layihələri hazırlayır.

Beynəlxalq mülki aviasiya təşkilatı ətraf mühitin aviasiya səs-küyündən mühafizəsi ilə bağlı texniki-hüquqi qaydalar işləyib hazırlayır.

Atom enerjisi üzrə beynəlxalq agentlik (MAQATE) insanı və ətraf mühitin radiasiyadan mühafizəsi proqramını həyata keçirir.

Lakin BMT sistemində başlıca funksiyası ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı əlaqələndirmək olan xüsusi mexanizm mövcuddur: bu, 1972-ci ildə yaradılmış Ətraf mühit üzrə BMT Proqramıdır (YUNEP). YUNEP-in fəaliyyətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır: a) ayrı-ayrı təbii obyektlərin mühafizəsi; b) təbiətə zərərli təsirin müxtəlif növləri ilə (məsələn, səhrələşmə, çirklənmə və s. ilə) mübarizə; c) təbii ehtiyatların rəşional istifadəsi; ç) beynəlxalq ekoloji standartların işlənilib hazırlanması və s. YUNEP-in dəstəyi ilə Aralıq dənizinin çirklənmədən qorunması haqqında 1976-cı il Konvensiyası, Dəniz mühitinin çirklənmədən qorunması haqqında 1978-ci il Küveyt regional Konvensiyası, Havanın uzaq məsafələrə transsərhəd çirklənməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası və digər mühüm beynəlxalq müqavilələr işlənilib hazırlanmış və qəbul edilmişdir.

YUNEP-in əsas orqanları bunlardır. İdarəetmə şurası (ali rəhbər orqan); başında İcraçı direktor dayanan Katiblik və Ətraf mühit fondu.

Mövzu 13:BEYNƏLXALQ HÜQUQDA MƏSULİYYƏT

Plan:

1. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin anlayışı

2. **Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin əsasları**
3. **“Dövlətin beynəlxalq cinayəti” anlayışı**
4. **Dövlətlərin məsuliyyətini istisna edən hallr**
5. **Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin növləri və formaları**
6. **Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin həyata keçirilməsi**
7. **Beynəlxalq hüquqla qadağan olunmayan əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti**
8. **Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti**

Ədəbiyyat siyahısı.

Василенко В.А. *Ответственность государств за международные правонарушения.* Киев, 1976.

Василенко В.А. *Международно-правовые санкции.* Киев, 1982.

Василенко В., Давид В. *Механизм охраны международного правопорядка.* Брно, 1986.

Верещетин В.С. Новый шаг на пути кодификации права ответственности государств // *Российский ежегодник международного право.* 1992. СПб., 1994.

Hüseynov L.H. Təcavüz nəticəsində vurulan zərərin hesablanması beynəlxalq-hüquqi əsası // *Dövlət və hüququ (elmi məqalələr toplusu).* I buraxılış, Bakı: 1995.

Hüseynov L.H. Beynəlxalq ekoloji hüquq pozuntusunun anlayışı // *Bakı Univ. Xəbərləri: Sosial-siyasi elmlər seriyası.* Bakı, 1995. №1.

Гусейнов Л.Г. К вопросу о роли ООН в установлении факта совершения международного преступления // *Держава и право (ежегодник научных трудов молодых ученых).* Выпуск 1. Киев: 1997.

Гусейнов Л.Г. Ответственность государств за нарушение договорных обязательств в области прав человека. // *Московский журнал международного право.* 1998. специальный выпуск. С. 140-168.

Гусейнов Л.Г., Гаджиев Б.З. Контрмеры в международном праве: некоторые вопросы теории // Актуальные вопросы гуманитарных наук (Межвузовский сборник научных трудов). Новосибирск, 1999.

İbayev V. *Beynəlxalq humanitar hüquqda məsuliyyət məsələləri*. – Bakı. 2000.

Колосов Ю.М. *Ответственность в международном праве*. М., 1975.

Курис П.М. *Международные правонарушения и ответственность государства*. Вильнюс. 1973.

Манийчук Ю.В. *Последствия международного правонарушения*. Киев, 1987.

Нешатаева Т.В. *Санкции системы ООН (международно-правовой аспект)*. Иркутск, 1992.

Раскалай С.Б. *Объективная ответственность государств в международном праве*. Киев, 1985.

Ушаков Н.А. *Основания международной ответственности государств*. М., 1983.

Интернационал Жримес оф Статес: А Жритикал Аналісис оф тце Интернационал Лав Жоммиссион'с Драфт Артжле 19 он тце Стате Респонсibilitй (Едс. Веилер-Жассесе-Спинеди). Берлин-Нью-Йорк, 1989.

Камминэа М.Т. *Интер-Стате Респонсibilitй фор Виолотионс оф Щуман Риэцтс*. Рщилоделпщиа, 1992.

1. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin anlayışı. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət –beynəlxalq hüquq pozuntusu nəticəsində digər dövlətə və ya dövlətlərə (və yaxud beynəlxalq hüququn başqa subyektlərinə) vurulmuş zərərin nəticələrini aradan qaldırmaq vəzifəsidir.

Dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyətini nizama salan normalar bu günə qədər

məcəllə ləşdirilməmişdir. Faktiki olaraq 1956-cı ildən BMT Beynəlxalq hüquq komissiyası müvafiq konvensiya layihəsi – Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında maddələr Layihəsi üzərində işləyir. Layihədə,artıq adət kimi tanınmış və beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə olunan bir sıra mühüm normalar ız əksini tapmışdır.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət, əsa etibarilə, beynəlxalq adət normalarına və presedentlərə əsaslanır. Əksər beynəlxalq müqavilələrdə, onların pozulmasına görə hansı neqativ hüquqi nəticələrin ortaya çıxması göstərilmir. Bununla belə,bir sıra müqavilələr mövcuddur ki,onlarda beynəlxalq hüquq pozuntusu törətmiş dövlətin (delikvent dövlətin) məsuliyyət məsələləri bu və ya digər şəkildə öz həllini tapmışdır: Kosmik obyektlərin vurduğu zərərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında 1972-ci il Konvensiyası; insan hüquqları sahəsində bəzi müqavilələr (məsələn,Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası) və s.

Beynəlxalq məsuliyyət institutu beynəlxalq hüququn ümumi institutudur; o, beynəlxalq hüququn bütün sahələrinə “xidmət edir”, dövlətlərarası münasibətlərin bütün sahələrində hüquq qaydasının qorunmasını təmin edir.

2. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin əsasları. “Məsuliyyətin əsası” anlayışı, adətən, iki mənada işlədilir: müsuliyyət nəyin əsasında və nəyə görə ortaya çıxır. Bundan irəli gələrək , məsuliyyətin hüquqi əsasını və faktik əsasını fərqləndirirlər.

Beynəlxalq məsuliyyətin hüquqi əsasları. Dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti onun beynəlxalq-hüquqi öhdəliyinin pozulmasına görə ortaya çıxır. Beynəlxalq öhdəliklər təkcə beynəlxalq hüququn mənbələrindən deyil, habelə hüququ tətbiqetmə aktlarından (məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrindən, beynəlxalq məhkəmə orqanlarının qərarlarından və s.) və dövlətin birtərəfli aktlarından irəli gələ bilər. Deməli, beynəlxalq məsuliyyətin mənbəyi anlayışı beynəlxalq hüququn mənbəyi anlayışından daha genişdir. Bu mənada beynəlxalq məsuliyyətin hüquqi əsası kimi beynəlxalq hüquq normasının deyil, beynəlxalq öhdəliyin pozulmasından danışmaq lazımdır.

Əlavə edək ki, dövlətin hər hansı əməlinin beynəlxalq hüquq pozuntusu kimi tövsif edilməsi yalnız beynəlxalq hüquq əsasında həyata keçirilir; bu əməlin dövlətdaxili hüquqa görə qanuni olması qətiyyən şərt deyildir.

Beynəlxalq məsuliyyətin faktik əsası. Beynəlxalq məsuliyyətin yeganə faktik əsası beynəlxalq hüquq pozuntusudur (BMT Beynəlxalq hüquq komissiyasının terminologiyasına görə, - beynəlxalq hüquqa zidd əməldir (internationally wrongful act

)). Beynəlxalq hüquq pozuntusunun iki ünsürü vardır. Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında məqalələr Layihəsinin 3-cü maddəsinə əsasən, beynəlxalq hüquq pozuntusundan o zaman danışmaq olar ki: 1) dövlətin hər hansı bir əməli onun beynəlxalq öhdəliyi pozmuş olsun (obyektiv ünsür); 2) bu əməl dövlətin özünə aid edilmiş olsun (subyektiv ünsür). Elmi ədəbiyyatda, daxili hüquqla analogiya əsasında, beynəlxalq hüquq pozuntusunun zərər və təqsir kimi əlamətləri də göstərilir. Zərərlə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, bu ünsür hüquqa zidd davranış anlayışı ilə əhatə olunduğundan onun beynəlxalq hüquq pozuntusunun zəruri komponentləri sırasına daxil edilməsi artıq hesab olunmalıdır. Digər tərəfdən, dövlətin hər hansı əməlinin beynəlxalq hüquq pozuntusu olması qərarına gəlmək üçün həmin dövlətin müəyyən beynəlxalq öhdəliyinin pozulmuş olduğunu aşkara çıxarmaqla kifayətlənmək olar. Məsələn, öz ərazisində əsas insan hüquqlarını pozan dövlətin bu əməlində beynəlxalq hüquq pozuntusu faktını müəyyən etmək üçün bununla hansı dövlətə və hansı zərərin vurulmasını axtarmaq lazım deyil. Bu halda konkret müqavilə müddəasının və ya beynəlxalq adət normasının pozulduğunu ortaya çıxarmaq kifayətdir. Təqsirə gəldikdə isə, o, yalnız konkret normada göstərildiyi halda (məsələn, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsindəki bir sıra müddəalarda) beynəlxalq-hüquq məsuliyyətin ilkin şərti kimi çıxış edə bilər. Bütün digər hallarda dövlətin hər hansı əməlini beynəlxalq hüquq pozuntusu kimi tövsif etmək üçün təqsiri müəyyən etməyə çalışmaq lüzumsuzdur. İkinci bir tərəfdən, psixoloji kateqoriya olan təqsirin dövlət anlayışına aid edilməsinin özü olduqca mübahisəlidir. Beləliklə, hər hansı bir əməli dövlətin beynəlxalq hüquq pozuntusu hesab etmək üçün iki şərtin olması zəruridir və eyni zamanda kifayətdir: 1) bu əməl dövlətin beynəlxalq öhdəliyinə ziddir və 2) əməl dövlətin özünə aiddir, onun “öz” əməlidir.

Hər hansı əməlin bütövlükdə dövlətə aid edilməsi beynəlxalq hüquqda olduqca mühüm məsələdir. Dövlətin ərazisində baş verən və xarici dövlətin hüquq və qanuni mənafələrinə zərər yetirən hər bir əməl heç də mütləq beynəlxalq hüquq pozuntusu deyildir. Və yaxud: dövlətə mənsub olan istənilən fiziki və ya hüquqi şəxsin xarici dövlətin ərazisində törətmiş olduğu hüquqa zidd əməllər hər bir halda həmin dövlətin beynəlxalq hüquq pozuntusu kimi tövsüf edilə bilməz. Dövlət daxili qanunvericiliyində müəyyən etdiyi orqanlar vasitəsilə öz funksiyalarını həyata keçirir və yalnız bu orqanların əməlləri dövlətin əməlləri hesab olunur.

Belə demək olar ki, dövlət öz orqanlarına görə, yalnız öz orqanlarına görə və bütün öz orqanlarına görə məsuliyyət daşıyır. Digər fiziki və ya hüquqi şəxslərin, yəni dövlətin adından çıxış etməyən şəxslərin hüquqi hüquqi zidd əməllərinə görə (məsələn, bir qrup şəxsin xarici dövlətin səfirliyinə basqın etməsi) dövlət, ümumiyyətlə götürdükdə, beynəlxalq məsuliyyət daşımır. Bu əməllərlə bağlı (bu əməllərə yox) dövlət o zaman müvafiq dövlət qarşısında məsuliyyət daşıya bilər ki, o, həmin əməllərin qarşısını almaq və ya təqsirli şəxsləri cəzalandırmaq üçün lazımi səy göstərməmiş və zəruri tədbirlər görməmişdir. Başqa sözlə, bu halda dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd əməli hərəkətsizlikdə ifadə olunur.

3. “Dövlətin beynəlxalq cinayəti” anlayışı. Müasir beynəlxalq hüquqda, demək olar ki, hamılıqla qəbul olunmuşdur ki, beynəlxalq cinayətlər beynəlxalq hüquq pozuntularının xüsusi kateqoriyasıdır.

Xüsusi sosial-hüquq hadisə kimi beynəlxalq cinayət bir neçə mühim əlamətlərə malikdir; məhz bu əlamətlərə görə o, bütün digər beynəlxalq hüquq pozuntularından fərqlənir. Bunlar aşağıdakılardır: a) pozulmuş öhdəliklərin xarakteri, yəni beynəlxalq birliyin həyatı maraqlarını əks etdirən öhdəliklərin pozulması; b) göstərilən öhdəliklərin pozulmasının ciddiliyi; c) əməlin bütün beynəlxalq birlik tərəfindən beynəlxalq cinayət sayılması, yəni *communis opinio*-nun olması.

Şübhəsiz ki, beynəlxalq cinayətin başlıca ünsürü kimi yuxarıda sadəlanmış əlamətlərdən birincisi, yəni pozulmuş beynəlxalq öhdəliklərin obyektı çıxış edir.

Təcavüz, genosid və s. kimi cinayətlər törədilərkən dövlətlər bütün beynəlxalq birlik qarşısında öhdəliklərini (*erga omnes* öhdəlikləri) pozmuş olurlar və bu zaman bütün dövlətlər zərərçəkmiş tərəf sayılır.

İkinci meyar yəni beynəlxalq öhdəliklərin ciddi və ya ağır pozulması beynəlxalq cinayətlərin təhlükəli beynəlxalq hüquq pozuntularından fərqləndirilməsi üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Məsələn burasındadır ki, *erga omnes* öhdəliklərinin heç də bütün pozuntuları beynəlxalq cinayət deyildir. Bu öhdəliklərin yalnız ciddi, ağır pozulduğu halda (əlbəttə ki, digər zəruri ünsürlərlə yanaşı) beynəlxalq cinayət törədilməsi faktından danışmaq olar. Dövlətin öz öhdəliklərini pozmasının ciddiliyinin maddi ifadəsi kimi onun hüquqa zidd əməli nəticəsində vurulmuş böyük miqdarda zərər çıxış edir. Vurulmuş zərərin xarakteri və həcmi əməlin düzgün tövsiyə

üçün olduqca mühüm meyardır. Beləliklə, ciddiilik anlayışını təyin etməyin iki metodu mövcuddur: onlardan biri cinayətin xarakterinə, ikincisi isə onun nəticələrinə əsaslanır.

Deyilənlərlə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq sülhə təhlükə törədən, *jus cogens* normalarını pozan beynəlxalq hüquq pozuntularının heç də hamısı beynəlxalq cinayət deyildir; yalnız o əməllər beynəlxalq cinayət kimki tövsif oluna bilər ki, onlar bütün beynəlxalq birlik tərəfindən beynəlxalq cinayət sayılır və beynəlxalq cinayət kimi nəzərdən keçirilir. Daha ağır nəticələr doğurduğuna görə “obyektiv olaraq” beynəlxalq cinayət kimi nəzərdən keçirilməsi üçün beynəlxalq hüquqa zidd əməl “subyektiv olaraq” bütövlükdə beynəlxalq birlik tərəfindən cinayət sayılmalıdır. Beynəlxalq birlik anlayışı o demək deyil ki, bu birliyin bütün üzvlərinin yekdil rəyi olmalıdır və hər bir dövlətə beləliklə veto hüququ verilməlidir. Digər tərəfdən, bu və digər beynəlxalq hüquqa zidd əməlin “beynəlxalq cinayət” xarakteri hər hansı dövlətlər qrupu tərəfindən deyil, beynəlxalq birliyin bütün əsas komponentləri tərəfindən tanınmalıdır.

Beynəlxalq cinayət törədilərkən həmin cinayəti törətmiş dövlət üçün xüsusi məsuliyyət rejimi ortaya çıxır. Bu rejim adi beynəlxalq hüquq pozuntusu törədildiyi zaman meydana çıxan beynəlxalq məsuliyyət rejimindən tamamilə fərqlənir: 1) əgər birinci halda söhbət dəymiş zərərin sadəcə ödənilməsindən gedirsə, ikinci halda isə zərərin ödənilməsindən əlavə, cinayəti törətmiş dövlətin suverenliyinin və beynəlxalq-hüquqi subyektivliyinin müxtəlif cür məhdudlaşdırılması mümkün ola bilər (məsələn, İraqın Küveytə qarşı təcavüzündən sonra BMT Təhlükəsizlik Şurasının özünün 687 sayılı qətnaməsində müəyyən etdiyi bir sıra tədbirlərlə İraqın suverenliyini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmışdı); 2) beynəlxalq cinayət törədilərkən müvafiq dövlətin məsuliyyəti ilə yanaşı, habelə həmin cinayətin törədilməsində təqsirli olan fərdlərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti də ortaya çıxır. Buna əlavə etmək lazımdır ki, beynəlxalq cinayət törədilməsinə görə dövlətin vəzifəli şəxslərindən başqa, adi şəxslər də məsuliyyətə cəlb oluna bilərlər. Doğrudur, bu, beynəlxalq cinayətin xarakterindən asılıdır. Bir sıra cinayətlər, məsələn, təcavüz, müstəmləkəçilik və aparteid həmişə, dövlətin siyasi və ya hərbi aparatında yaxud onun maliyyə və ya iqtisadi sferalarında rəhbər mövqe tutan adamlar tərəfindən törədilir və, deməli, yalnız bu şəxslər beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilərlər. Genosid hərbi cinayətlər və insanlıq əleyhinə cinayətlərin obyektiv tərəfini təşkil edən əməllər isə istənilən fiziki şəxs tərəfindən törədilə bilər; bu halda dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti ilə yanaşı, bütün təqsirkar şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyəti də ortaya çıxır (fiziki şəxslərin beynəlxalq məsuliyyəti barədə XVII fəsildə ətraflı bəhs edilmişdir).

4. Dövlətlərin məsuliyyətini istisna edən hallar. Yuxarıda ümumi qayda kimi göstərdik ki, dövlətin istənilən beynəlxalq hüquqa zidd əməli onun beynəlxalq məsuliyyətini ortaya çıxarır. Lakin bəzən elə hallar baş verir ki, dövlət öz beynəlxalq öhdəliklərini lazımi qaydad və müddətdə yerinə yetirə bilmir və yaxud məcburi pozmalı olunur. Bu zaman həmin dövlətin əməlində formal olaraq beynəlxalq hüquq pozuntusu tərkibi olsa da, o, beynəlxalq məsuliyyətdən azad edilir. Bu hallar aşağıdakılardır: razılıq; əks tədbirlər; fors-majör və qabaqcadan görünə bilməyən hadisə; fəlakət; son zərurət; özünümüdafiə.

Razılıq. Əgər bir dövlət başqa bir dövlətin formal olaraq beynəlxalq hüquq pozuntusu hesab edilən əməlinə özü razılıq vermişsə, bu halda ikinci dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti istisna edilir. Məsələn, məlumdur ki, dövlətin öz qoşunlarını xarici dövlətin ərazisinə yeritməsi beynəlxalq hüququn ciddi pozuntusu kimi nəzərdən keçirilir. Lakin əgər qoşunların yeridilməsi həmin xarici dövlətin xahişi və ya razılığı ilə həyata keçirilirsə, onda göstərilən əməlin beynəlxalq hüquqa ziddiliyi istisna olunur. Əlavə edək ki, dövlətin razılığı hüquqi cəhətdən etibarlı olmalıdır, yəni belə bir razılıq səhv, şantaj və ya güc tətbiqi nəticəsində verilməməlidir.

Əks tədbirlərin hüquqi təbiəti barədə aşağıda ətraflı bəhs ediləcəkdir.

Fors-majör və qabaqcadan görünə bilməyən hadisə. Əgər dövlətin öz beynəlxalq öhdəliyini pozmasına qarşısız qüvvə ("fors-majör") və ya qabaqcadan görünə bilməyən hadisə səbəb olubsa, həmin dövlət bu halda beynəlxalq məsuliyyət daşımayacaqdır. Məsələn, burasındadır ki, fors-majör halında (məsələn, zəlzələ, sel, yanğın və s.) dövlət başqa bir dövlətə vurulan zərərin qarşısını heç cür ala bilmir. Dövləti beynəlxalq məsuliyyətdən azad edən əsas kimi fors-majör Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında (98-ci maddə), Neftlə çirklənmədən dəyən zərərlərə görə mülki məsuliyyət haqqında 1992-ci il Beynəlxalq Konvensiyasında (111-ci maddə) nəzərdə tutulmuşdur.

Fəlakət. Bu, o hallardır ki, dövləti təmsil edən orqan və ya şəxslər təbiət qüvvələrinin və ya qəzaların təsiri altında, özlərinin və yaxud onlara etibar olunmuş adamların həyatını xilas etməyə başqa imkanları olmadığından, həmin dövlətin beynəlxalq öhdəliyini pozmuş olurlar. Fors-majordan fərqli olaraq, fəlakət halında, faciəvi nəticələrdən yan qaçmaq üçün beynəlxalq hüquq norması şüurlu surətdə, başa düşülərək pozulur (məsələn, fəlakətə uğrayan gəminin kapitanı icazəsiz xarici dövlətin limanını daxil olur; labüd qəzadan yan və sərnəşinlərin həyatını xilas etmək üçün təyyarənin pilotu icazəsiz əcnəbi dövlətin ərazisinə enməli olur və s.) Bütün bu hallarda beynəlxalq hüquq pozulsa da, dövlətin məsuliyyəti istisna olunur.

Son zərurət. Dövlət son zərurət halına aşağıdakı şərtlər daxilində istinad edə bilər: dövlətin formal hüquq pozuntusu sayılan əməli onun həyatı marağının qorunması zərurətindən doğmalıdır; dövlətin bu marağı ciddi və labüd təhlükəyə məruz qalmalıdır; dövlətin törətmiş olduğu əməl bu marağın müdafiəsi üçün yeganə mümkün vasitə olmalıdır; törədilmiş əməl başqa dövlətə ciddi zərər yetirməməlidir.

BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Qabçikovo-Nadmaroš (Slovakiya/Macaristan) işi üzrə 1997-ci ildə çıxardığı qərarında son zərurətin nə olduğunu şərh edərkən məhz bu şərtləri sadalamışdır.

Özünü müdafiə. Əgər dövlətin törətdiyi əməl BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq özünü müdafiə xarakterini daşıyarsa, bu əməlin beynəlxalq hüquqa ziddiliyi istisna olunur. Göstərilən maddəyə əsasən, silahlı basqına məruz qalan dövlətin fərdi və ya kollektiv özünü müdafiə hüququ vardır və deməli, bu məqsədlə o, istənilən tədbirə, o cümlədən hərbi gücə əl atə bilər.

5. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin növləri və formaları.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin iki növü vardır: qeyri-maddi məsuliyyət (bəzən buna siyasi məsuliyyət də deyirlər) və maddi məsuliyyət. Zərərin xarakteri ilə (mənəvi və ya maddi zərər) məsuliyyətin növü arasında qəti uyğunluq yoxdur; belə ki, maddi zərər qeyri-maddi məsuliyyət də doğura bilər. Hər iki növ məsuliyyət müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər. Beynəlxalq adət hüququnda tanınmış və BMT Beynəlxalq hüquq komissiyasının Layihəsində öz əksini tapmış bu formalar aşağıdakılardır:

1) *restitusiya*;

2) *kompensasiya*;

3) *satisfaksiya*;

4) *təkrar etmə təminatları* (anoloji hüquq pozuntusunu təkrar törətməmək barədə təminat vermə).

Restitusiya hüquq pozuntusu törədilməmişdən qabaq mövcud olmuş vəziyyətin (status quo ante-nin) bərpa edilməsidir. Bu məsuliyyət formasına misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: zəbt edilmiş ərazinin bütünlüklə azad edilməsi; qeyri-qanuni ələ keçirilmiş əmlakın geri qaytarılması; qeyri-qanuni həbs edilmiş və ya həbsdə saxlanılan şəxsin azad edilməsi və s.

Kompensasiya dövlətə və ya beynəlxalq hüququn digər subyektinə vurulmuş maddi (daha doğrusu, iqtisadi baxımdan qiymətləndirilə bilən) zərərin pul formasında ödənilməsidir.

Satisfaksiya beynəlxalq hüquq pozuntusu törətmiş dövlətin qeyri-maddi məsuliyyətinin əsas formasıdır. Əksər hallarda o, qeyri-maddi (mənəvi) zərərin vurulması ilə əlaqədar, yəni digər dövlətin şərəf və ləyaqətinə toxunan hüquqa zidd əməllərlə bağlı tətbiq olunur. Satisfaksiya aşağıdakı formalarda ifadə olunur: zərərçəkmiş dövlətdən rəsmi üzr istənilməsi; təəssüf ifadə olunması; törədilmiş əməlin hüquqa zidd olmasının etiraf edilməsi; təqsirli şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması və cəzalandırılması və s.

Təkrar etməmə təminatları (guarantees of non-repetition) delikvent dövlətin bu cür hüquq pozuntularına gələcəkdə bir daha yol verməyəcəyi barədə öz üzərinə götürdüyü xüsusi öhdəlikdir. Bəzən beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin bu forması satisfaksiyanın bir növü kimi nəzərdən keçirilir.

6. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin həyata keçirilməsi. Delikvent dövlət başqa dövlətə (dövlətlərə) vurduğu zərəri könüllü ödəməklə, öz beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətini həyata keçirmiş olur. Əgər o, hüquqa zidd əməlinin davam etdirərsə və ya bu əməl nəticəsində dəymiş zərəri ödəməkdən boyun qaçırırsa, onda onun beynəlxalq məsuliyyətini həyata keçirmək üçün zərərçəkmiş dövlət (dövlətlər) məcburiyyət vasitələrinə - əks tədbirlərə (sanksiyalara) əl atmaq hüququ qazanır. *Əks tədbirlər* (countermeasures) – *hər hansı dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd əməli müqabilində zərərçəkmiş dövlət (və ya səlahiyyətli beynəlxalq təşkilat) tərəfindən tətbiq olunan cavab tədbirləridir.* Əks tədbirlərə aşağıdakı misalları göstərmək olar: embarqo; boykot; müqavilənin digər iştirakçı dövlət tərəfindən pozulmasına cavab olaraq həmin müqaviləyə birtərəfli qaydada xitam verilməsi və s.)

Əks tədbirlər beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin forması deyildir (ədəbiyyatda əks fikirlər çoxdur). O, məsuliyyətin həyata keçirməsini təmin etməli olan xüsusi tədbirlərdir. Məsuliyyət və əks tədbirlər, əsas etibarilə, onunla fərqlənir ki, məsuliyyət əgər hüquq pozuntusunu törətmiş dövlətin hərəkətidirsə, əks tədbirlər isə zərərçəkmiş dövlətin hərəkətidir; ikincisi, məsuliyyət – delikvent dövlətin üzərinə qoyulan vəzifədir və o, bu vəzifəni mütləq yerinə yetirməlidir; əks tədbirlər isə - zərərçəkmiş dövlətin hüququdur və, deməli, o, bu tədbirlərə əl atmaya da bilər.

Əks tədbirlər özü-özlüyündə “beynəlxalq hüquq pozuntusudur”, çünki belə bir tədbirə əl atmaqla, dövlət delikvent dövlət qarşısında əvvəllər öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliyini

pozmuş olur. Əslində isə, başqa dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd əməlinə proporsional cavab olduğundan, əks tədbir hüquqa uyğun xarakter alır. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, əks tədbirlər məsuliyyəti aradan qaldıran hallardan biridir. Belə ki, beynəlxalq hüquqda başqa bir məcburiyyət tədbiri sayılan retorsiyadan əks tədbir onunla fərqlənir ki, retorsiya təkcə beynəlxalq hüquq pozuntusuna görə tətbiq olunmur və, ən başlıcası, bu zaman belə bir tədbirə əl atan dövlət heç bir konkret öhdəliyini pozmur. Retorsiya, əsas etibarilə, digər dövlətin qeyri-dost hərəkətlərinə cavab olaraq tətbiq edilir. Bu tədbirlər beynəlxalq hüquqla qorunmayan hüquqların məhdudlaşdırılmasına (pozulmasına) yönəlmişdir; məsələn, gömrük rüsumlarının qaldırılması, idxalın azaldılması, həmin dövlətdəki səfirin geri çağırılması və s.).

Əks tədbirlər cəza deyildir. Onların konkret məqsədi vardır və bu məqsəd əldə olunan kimi əks tədbirlər dayandırılmalıdır.

Əks tədbirlər beynəlxalq hüquqla müəyyən olunmuş şərtlər çərçivəsində tətbiq olunur.

Birincisi, bu tədbirlər yalnız hüquqa zidd əməlin dayandırılması və ya dəymiş zərərin ödənilməsi barədə ilkin tələbdən sonra tətbiq edilə bilər. Bu yönümdə ortaya çıxan problemləri, ən əsası, zərərin ödənilməsini problemin həll etmək üçün əvvəlcə zərərçəkmiş dövlət delikvent dövlətlə danışığa girməli və ya digər dinc nizamasalma vasitəsinə əl atmalıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yalnız bu vasitələr bir nəticə vermədikdə, yəni irəli sürülmüş müvafiq iddialar rədd edildikdən sonra zərərçəkmiş dövlət əks tədbirlərə əl ata bilər.

İkincisi, əks tədbirlərin intensivliyi və miqyası törədilmiş hüquq pozuntusunun ciddiliyinə və vurulmuş zərərin xarakterinə uyğun olmalıdır.

Üçüncüsü, əks tədbirlər tətbiq edilən zaman müəyyən qadağalara əməl olunmalıdır. Belə ki: əks tədbirlər: a) güclə hədələməyə və ya güc tətbiqinə əsaslanmamalıdır (bu qadağa fərdi əks tədbirlərə şamil olunur); b) beynəlxalq hüququn ümumi imperativ normalarından irəli gələn hüquqları pozmamalıdır; c) dövlətin ərazi bütövlüyünü və ya siyasi müstəqilliyini təhlükə altına atmamalıdır; ç) əsas insan hüquqlarına və diplomatik və konsul agentlərinin toxunulmazlığına xələl gətirməməlidir.

Əks tədbirlər iki cür olur: 1) fərdi tədbirlər və 2) kollektiv tədbirlər (beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində). Kollektiv tədbirlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: dövlətin təşkilatda üzvlüyünün dayandırılması; dövlətin təşkilatdan çıxarılması, kollektiv silahlı tədbirlər və s.).

7. Beynəlxalq hüquqla qadağan olunmayan əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti. Yuxarıda ümumi prinsip kimi qeyd etdi ki, dövlətlərin məsuliyyətinin yeganə faktik əsası beynəlxalq hüquq pozuntusudur. Lakin xüsusi sazişlərə dəqiq müəyyən edilmiş hallarda dövlətin üzərinə, onun beynəlxalq hüquqa zidd olmayan əməli nəticəsində başqa dövlətə (dövlətlərə) vurulmuş zərəri ödəmək vəzifəsi qoyula bilər. Beynəlxalq müqavilələrdə belə məsuliyyət, əsas etibarilə, yüksək təhlükə mənbəyi olan fəaliyyət növləri ilə əlaqədar (məsələn, kosmik fəaliyyət, atom enerjisindən istifadə və s.) nəzərdə tutulur.

Göstərilən hallarda dövlət mütləq məsuliyyət daşıyır: dövlətin əməli nəticəsində, - bu əməl həmin dövlətin beynəlxalq öhdəliklərinə uyğun olsa da, - əgər başqa dövlətlərə zərər dəymişsə, o, bu zərəri ödəməyə borcludur. Məsələn, Kosmik obyektlərin vurduğu zərəərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında 1972-ci il Konvensiyasının 11-ci maddəsində dövlətlərin mütləq məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddəyə görə, kosmik obyektə buraxan dövlət bu obyektə “yerin səthində və ya uçuşda olan hava gəmisinə vurulan zərərin müqabilində kompensasiya ödəməyə görə mütləq məsuliyyət daşıyır”.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin bu xüsusi növü, qeyd edildiyi kimi, yalnız müqavilə hüququna söykənir və hər hansı bir müqavilədə nəzərdə tutulmuş bütün digər hallara tətbiq oluna bilməz.

8. Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti. Bir sıra mövcud beynəlxalq müqavilələrdə beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti haqqında müvafiq müddəalar təsbit olunmuşdur.

Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti onların orqanlarının və ya vəzifəli şəxslərinin

əməlləri nəticəsində dövlətlərə, digər beynəlxalq təşkilatlara və fiziki şəxslərə vurulan zərəərə görə ortaya çıxır.

Beynəlxalq təşkilat həm maddi, həm də qeyri-maddi məsuliyyət daşıya bilər. Maddi məsuliyyətə gəlincə, beynəlxalq təşkilatların vəsaiti üzv-dövlətlərin üzvlük haqqından təşkil olunduğundan, ödənilməli olan pul məbləği, əsasən, beynəlxalq təşkilat ilə üzv-dövlətlər arasında bölünür.

Mövzu14: BEYNƏLXALQ MÜBAHİSƏLƏRİN NİZAMA SALINMASININ DİNC VASİTƏLƏRİ

Plan:

- 1. Dinc vasitələrin anlayışı və sistemi**
- 2. Danışqlar**
- 3. Xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik**
- 4. Araşdırma (təhqiqat)**
- 5. Barışdırma**
- 6. BMT çərçivəsində mübahisələrin nizama salınması**
- 7. ATƏT çərçivəsində mübahisələrin nizamlanması**
- 8. Beynəlxalq arbitraj**
- 9. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəmə**

Ədəbiyyat siyahısı.

Анисимов Л.Н. *Международно-правовые средства разрешения международных споров (конфликтов)*. Л., 1975.

Кожевников Ф.И., Шарманашвили Г.В. *Международный Суд ООН. Организация, цели, практика*. М., 1971.

Лазарев С.Л. *Международный арбитраж*. М., 1991.

Левин Д.Б. *Принцип мирного разрешения международных споров*. М., 1977.

Пушмин Э.А. *Мирное разрешение международных споров (международно-правовые вопросы)*. М., 1974.

Шинкарецкая Г.Г. *Международная судебная процедура*. М., 1992.

Энтин М.Л. *Международные судебные учреждения. Роль международных арбитражных и судебных органов в разрешении межгосударственных споров.* М.,1994.

Фифти Йеарс оф тхе интернатионал Жоурт оф Бустижес: Ессайс ин Шоноур оф Сир Роберт Беннинс (Ед. бй В. Lowe Анд М. Фитзмауриже). Жамбризе, 1996. П. 63-89.

1. Dinc vasitələrin anlayışı və sistemi. Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll olunması prinsipinin normativ məzmununu və əhəmiyyətini yuxarıda geniş açıqlamışdır. Göstərmişdik ki, aralarında ortaya çıxan mübahisələri nizamlamaq üçün dövlətlər onların ixtiyarında olandinc vasitələrin hər hansı birindən istifadə edə bilərlər. Dinc vasitələrin tam olmayan siyahısı BMT Nizamnaməsinin 33-cü maddəsində öz əksini tapmışdır: danışıqlar, müayinə, vasitəçilik, barışdırma, arbitraj, məhkəmə araşdırması, regional orqan və ya sazişlərə müraciət. Göstərilən siyahıya “xeyirxah xidmətlər” daxil edilməmişdir; “müayinə” termininin əvəzinə isə hazırda “araşdırma” (“təhqiqat”) işlədilir.

Beynəlxalq mübahisələrin nizama salınmasının dinc vasitələrini iki növə ayırmaq olar:

- 1) *diplomatik vasitələr*;
- 2) *məhkəmə vasitələri*.

İkinci növə beynəlxalq arbitraj və Beynəlxalq məhkəmə daxildir; bu halda beynəlxalq mübahisələri qərəzsiz üçüncü tərəf beynəlxalq hüququ əsas götürməklə həll edir və onun çıxardığı qərar mübahisənin tərəfləri üçün məcburidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün dinc vasitələr çox zaman bir yerdə tətbiq olunur.

2. Danışıqlar. Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll olunmasının ən sadə, ən geniş yayılmış və ən çox üstünlük verilən vasitəsi birbaşa danışıqlardır. Çox zaman ortaya çıxacaq mübahisələrin məhz danışıqlar vasitəsilə nizama salınması dövlətlər tərəfindən razılaşdırılır və müvafiq olaraq ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələrdə təsbit edilir.

Danışıqlar mübahisələrin nizama salınmasının başlıca diplomatik vasitəsi sayılır. Bu halda mübahisə tərəflərinin siyasi, iqtisadi və sosial mülahizələri ön plana çəkilir. Doğrudur, birbaşa danışıqlarda beynəlxalq hüquq da əhəmiyyətli rol oynayır.

Bəzi müqavilələrdə nəxərdə tutulur ki, mübahisənin tərəfləri arasında birbaşa danışıqlar bir nəticə verməsə, tərəflərdən biri mübahisəni BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə və ya arbitraj

məhkəməsinə verə bilər. Tərəflərin mübahisənin həllini üçüncü tərəfə etibar etmək istəməməsi danışıqlardan daha səmərəli istifadə olunmasını şərtləndir.

Birbaşa danışıqlara başlamış dövlət bu danışıqları vicdanla aparmağa borcludur.

3. Xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik. Xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik çox zaman danışıqlarla bir zamanda tətbiq olunan vasitədir. Xeyirxah xidmətlər, əsasən, tərəflər arasında birbaşa danışıqları təmin edir və onun başlaması üçün imkan açır. Xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik təklif edən şəxsə və ya dövlətə mübahisənin hər iki tərəfinin etibarı olur. Vasitəçi mübahisənin hər iki tərəfinin bəyəndiyi və danışıqlarda bilavasitə iştirak edən şəxsdir. Onun əsas vəzifəsi bundan ibarətdir ki, mübahisənin nizama salınmasının şərtlərini tərəflərə təklif edir və iki bir-birinə zidd mövqe arasında kompromisə nail olunmasına səy göstərir. Son illərdə BMT-nin Baş Katibi müxtəlif situasiyalarda öz xeyirxah xidmətlərini təklif etmişdir və bəzi hallarda bu missiyanı davam etdirərək vasitəçi kimi də çıxış etmişdir. Misal üçün SSRİ, Pakistan və Əfqanıstan arasında mübahisənin nizama salınmasını göstərmək olar. Keçmiş Yuqoslaviya ərazisindəki münaqişələrlə bağlı Avropa İttifaqının və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “sülh elçiləri” də eyni missiyanı yerinə yetirmişlər.

4. Araşdırma (təhqiqat). Araşdırma komissiyalarından dövlətlər arasındakı mübahisənin faktik əsasını müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Bu zaman mübahisənin tərəfi olan dövlətlər məsələni qərəzsiz quruma vermək haqqında razılığa gəlirlər; bu qurumun vəzifəsi zəruri faktların obyektiv müəyyən edilməsindən ibarət olur. Bundan sonra isə tərəflər bu faktların əsasında mübahisəni nizamlamaq barədə danışıqlara başlayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, mübahisənin tərəfi araşdırma komissiyalarının ortaya çıxardığı nəticələrlə bağlı deyillər. Mövcud beynəlxalq hüquq sistemində faktların müəyyən edilməsi üzrə məcburi mexanizmlərin olmadığı bir şəraitdə araşdırma komissiyalarının rolu çox böyükdür.

5. Barışdırma. Barışdırma beynəlxalq mübahisələrin həllinin elə bir vasitəsidir ki, bu zaman mübahisə üçüncü tərəfə - vəzifəsi mübahisənin nizamlanması üçün təkliflər vermək və məruzə təqdim etməkdən ibarət olan komissiya və ya komitəyə verilir. Barışdırma komissiyaları araşdırma komissiyalarından onunla fərqləni ki, ikincilərin vəzifəsinə konkret təkliflər vermək daxil deyildir. Bu mənada barışdırma arbitraja yaxındır. Lakin onların arasında çox mühüm bir

fərq mövcuddur. Bir qayda olaraq, barışdırma komissiyasının məruzələri tərəflər üçün hüquqi cəhətdən məcburi deyildir. Barışdırma komissiyasının məruzəsi və təklif etdiyi nizamasalma variantı gələcək danışıqlar üçün əsas rolunu oynaya bilər. Barışdırma bu baxımdan araşdırma ilə arbitraj arasında orta mövqe tutur.

Barışdırma komissiyaları Mübahisələrin dinc yolla nizamlanması haqqında 1899-cu il Haaqa Konvensiyaları ilə və Mübahisələrin dinc yolla nizamlanması haqqında 1828-ci il Ümumi aktı ilə müəyyən edilmişdir. Misal kimi, dəniz sularının delimitasiyası üzrə Yan Meyen Barışdırma Komissiyasını (İslandiya/Norveç) göstərmək olar. Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında müvafiq mübahisələrin nizamlanması proseduru kimi barışdırma komissiyaları nəzərdə tutulmuşdur.

6. BMT çərçivəsində mübahisələrin nizama salınması. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı sistemində beynəlxalq mübahisələrin nizama salınması üçün müxtəlif mexanizm və prosedurlar mövcuddur. Biz yuxarıda BMT Baş Katibinin “xeyirxah xidmətlərində” bəhs etdik. Aşağıda geniş şərh olunacaq BMT Beynəlxalq Məhkəməsi də bu mexanizmlər sırasındadır.

BMT-nin Baş Assambleyası beynəlxalq mübahisələrin nizama salınması istiqamətində tövsiyələr verməklə bağlı geniş səlahiyyətlərə malikdir. Sülhə təhlükə və ya sülhün pozulması hallarında Təhlükəsizlik Şurasının öncür mövqeyini nəzərə almaqla, Baş Assambleya “mənşəyindən asılı olmayaraq, ümumi əmin-amanlığı və millətlər arasındakı dostluq münasibətlərini poza bilən hər hansı situasiyanın dinc yolla nizamlanması üçün tədbirlər tövsiyə edə bilər”.

Baş Assambleyanın əksər qətnamələri kimi, bu cür tövsiyələr də hüquqi cəhətdən məcburi deyil. Ona görə də Baş Assambleya tərəflərə mübahisənin hər hansı həllini zorla qəbul etdirə bilməz. Baş Assambleya siyasi orqan olduğuna görə, hər hansı situasiya və ya mübahisə ilə bağlı aparılan müzakirələrdə və təklif olunan tədbirlərdə beynəlxalq hüquq deyil, siyasi mülahizələr əsas rol oynayır.

Məlumdur ki, Namibiya probleminin həllində Baş Assambleya mühüm töhfə vermişdir. Onun İran-İraq münaqişəsində BMT Baş Katibinin söylərini dəstəkləməsi də əhəmiyyətli olmuşdur.

BMT Nizamnaməsinin VI fəslinə (“Mübahisələrin dinc yolla həll olunması”) əsasən, Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq mülahizələrin həlli ilə bağlı müxəlif səlahiyyətlərə malikdir.

Birincisi, əgər digər dinc vasitələrin tətbiqi bir nəticə verməmişsə, beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qorxu yarada biləcək mübahisənin tərəfləri onu Təhlükəsizlik Şurasına verməlidirlər. İkincisi, BMT-nin istənilən üzvü və ya üzvü olmayan dövlət mübahisənin tərəflərinin razılığı olmadan həmin mübahisəni, onun beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün təhlükə törədəcəyini müəyyən etmək üçün Təhlükəsizlik Şurasına verə bilər. Göstərilən hər iki halda Təhlükəsizlik Şurası müvafiq nizamlaşdırma prosedur və ya metodlarını tövsiyə edə bilər. Sülhə təhlükə, sülhün pozulması və ya təcavüz aktı ilə bağlı hallarda (Bosnyada olduğu kimi) Təhlükəsizlik Şurası, mübahisənin həllini məcburən qəbul etdirə bilər. Artıq qeyd edildiyi kimi, Təhlükəsizlik Şurası siyasi orqandır. Onun əsas vəzifəsi sülhü qorumaqdır, hüququ qorumq deyil; bunlar isə həmişə üst-üstə düşür. Təhlükəsizlik Şurası, əsas etibarilə, siyasi mübahisələrlə məşğul olur, hüquqi mübahisələrə gəldikdə isə, BMT Nizamnaməsinin 36-cı maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, o, nəzərə almalıdır ki, tərəflər bu cür mübahisələri, ümumi qayda olaraq, Beynəlxalq Məhkəməyə verməlidirlər. Doğrudur, bir çox mübahisələrdə siyasi və hüquqi aspektləri bir-birində ayırmaq çətin olur və Təhlükəsizlik Şurası müvafiq hesab etdiyi hallarda bu mübahisələrin həlli üçün əsas məsuliyyəti öz üzərinə götürür və konkret tədbirlər görür.

BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatları da dövlətlər arasındakı mübahisələrin həll olunmasında yardımçı ola bilər. Bu təşkilatlar BMT-nin Baş Assambleyası kimi, əsas etibarilə, mübahisələrin nizamlanması istiqamətində forum rolunu oynayır. Xüsusən, Beynəlxalq əmək təşkilatının, Beynəlxalq valyuta fondunun və Beynəlxalq mülki aviasiya təşkilatının bu yönümdə fəaliyyəti əhəmiyyətlidir.

7. ATƏT çərçivəsində mübahisələrin nizamlanması. Beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə həlli prinsipi ATƏT-in fəaliyyətinin əsasında dayanan fundamental prinsiplərdən biridir. Bu prinsipin ATƏT-in (1994-cü ilə qədər – ATƏM) bütün əsas sənədlərində öz dolğun və birmənalı ifadəsini tapmışdır. Bu prinsipin həyata keçirilməsi istiqamətində ATƏT çərçivəsində xüsusi prosedur və mexanizmlərin yaradılmasını nəzərdə tutan bir neçə mühüm sənəd qəbul olunmuşdur. Onlardan biri *“Mübahisələrin nizamlanması prinsipləri və ATƏM-in mübahisələrin dinc nizamlanması üzrə prosedur müddəaları”*dır (Valetta, 8 fevral 1991-ci il). Bu sənədə müvafiq olaraq, Mübahisələrin nizamlanması üzrə xüsusi ATƏM Mexanizmi təsis olunur. Mexanizm dövlətlərə mübahisənin nizamlanmasının optimal prosedurları ilə bağlı tövsiyələr verir; uğur əldə edilmədikdə, Mexanizm tərəfindən birinin tələbi ilə, mübahisənin

mahiyyəti üzrə məsləhətlər verə bilər. Mexanizm tərəfindən işin aparılması, tövsiyə və məsləhətlər verilməsi konfidensial xarakter daşıyır.

Daha bir mühüm sənəd “*Mübahisələrin dinc nizamlanması üzrə ATƏM Müşavirəsinin nəticələri*” (Cenevrə, 12-23 oktyabr 1992-ci il) adlanır. Bu sənəd vasitəsilə ATƏT-in dinc nizamlama mexanizmi daha təkmil sistem şəklinə salınmışdır. Həmin sistem dörd ünsürdən ibarətdir: 1) Mübahisələrin nizamlanması üzrə ATƏM Mexanizmi; 2) ATƏM çərçivəsində barışdırma və arbitraja dair Konvensiya; 3) Barışdırma üzrə Konvensiya; 4) Direktiv barışdırma haqqında Müddəalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu prosedur və mexanizmlərin praktik əhəmiyyəti olduqca azdır. Ciddi mübahisə və ya situasiyaların həlli üçün onlar kifayət qədər səmərəli deyildir. Azərbaycan və Ermənistan arasında uzun müddət davam edən münaqişənin ATƏT çərçivəsində nizamlanması prosesi yaxşı məlumdur.

8. Beynəlxalq arbitraj. Arbitraj beynəlxalq mübahisələrin həllinin mühüm və geniş tətbiq olunan vasitələrindən biridir. Arbitraj mübahisənin diplomatik deyil məhkəmə həllidir.

Beynəlxalq mübahisələrin həllinin bütün dinc vasitələri kimi, arbitraj da könüllüdür. Mübahisənin tərəfi olan dövlətlər qabaqcadan buna razılıq verməlidirlər. Bu razılıq yə ad hoc əsasında (*Qvineya/Qvineya Bisau dəniz delimitasiyası işində olduğu kimi*), ya da xüsusi təsis olunmuş mexanizmlə (məsələn, *Daimi arbitraj məhkəməsi*) verilə bilər. Daimi arbitraj məhkəməsi *Dinc nizamlama haqqında 1899-cu və 1907-ci il Haaqa Konvensiyaları* əsasında yaradılmışdır. Lakin praktikada çox az hallarda istifadə olunmuşdur.

Mühüm olan belə bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, arbitraj mühakiməsi təkcə dövlətlər arasındakı mübahisələrin həlli ilə məhdudlaşmır. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsindən fərqli olaraq, arbitraj dövlətlərlə beynəlxalq-hüquqi subyektiyə malik olan digər qurumlar arasında yaranan mübahisələri də həll edir. Məsələn, yuxarıda adını çəkdiyimiz *İnvestisiya mübahisələrinin həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəz* dövlətlər və transmilli korporasiyalar arasındakı mübahisələri həll edir.

Beynəlxalq arbitrajın xüsusiyyətləri:

1. Hüquqi mübahisənin həlli üçün mexanizmdir. Bu o deməkdir ki, arbitraj

tərəflərin beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquq və vəzifələrini əsas tutur və mübahisənin həllinə bu hüququn işin faktlarına tətbiq edilməsi ilə nail olur. BMT-nin Beynəlxalq məhkəməsi kimi, arbitraj üçün də beynəlxalq hüquq məsələləri əsasdır.

2. Bir qayda olaraq, arbitraj məhkəməsinin qərarları tərəflər üçün hüquqi cəhətdən məcburidir. Öz mübahisələrini arbitraja etibar etmiş tərəflər onun çıxardığı hər bir qərarı yerinə yetirməyə borcludurlar. Çox nadir hallarda tərəflər qabaqcadan razılaşa bilərlər ki, çıxarılan qərar məcburi xarakter daşımayacaqdır.

3. Arbitraj mühakiməsi icraatında tərəflər arbitrləri özləri seçə bilər. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə verilən mübahisələrdən fərqli olaraq, arbitraj məhkəməsinə çıxan tərəflər həm məhkəmə heyətinin tərkibi, həm də prosesin özü ilə bağlı birbaşa nəzarət imkanına malikdirlər. Bu cür təyin olunmuş məhkəmə heyəti, əlbəttə ki, tərəflərin etibarını qazanmış olur və bu, həm də onun çıxardığı qərarın gücünə müsbət təsir göstərir. Adətən, bu heyətdə hər tərəfdən bərabər sayda arbit və bir əlavə, “neytral” arbit olur. Lakin mübahisənin həlli üçün tərəflər bir arbit də təyin edə bilərlər. Arbitraj məhkəməsinin heyətinə BMT-nin beynəlxalq Məhkəməsinin hakimi (*Qvineya/Qvineya Bisau işi*), xarici dövlətin hakimi (Tinoko arbitrajı (1923)) və ya hüquqşünas olmayan ekspert də (*Kanada-Fransa Dəniz Delimitasiyası arbitrajı* (1992)) götürülə bilər.

Beynəlxalq arbitraj beynəlxalq mübahisələrin nizamlanmasına və belə beynəlxalq hüququn inkişafına böyük töhfə vermişdir.

Nəhayət, qeyd edək ki, hər hansı arbitraj məhkəməsinin çıxardığı qərara BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi yenidən baxa bilər.

Belə bir iş - *Senegal/Qvineya Bisau Arbitraj qərarı haqqında iş* 1992-ci ildə Beynəlxalq Məhkəməyə təqdim olunmuşdur. Qvineya-Bisau, onunla Senegal arasındakı mübahisə ilə bağlı bundan əvvəl çıxarılmış arbitraj məhkəməsinin qərarını qanunsuz hesab edirdi. Lakin Beynəlxalq Məhkəmə qeyd etdi ki, onun funksiyası arbitraj qərarından verilmiş apellyasiyaya baxmaq deyil; o, yalnız prosedur məsələlərinə əməl olunmasını yoxlaya bilər. Beynəlxalq məhkəmə işə mahiyyəti üzrə baxa bilməz, o, yalnız çıxarılmış arbitraj qərarının qanuniliyinə öz münasibətini bildirə bilər.

9. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəmə. *Məhkəmənin tərkibi.* Belə bir təsəvvür tarana bilər ki, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi dövlətlər arasında olan mübahisələri həll etmək üçün əsas vasitədir. Bu, əlbəttə ki, belə deyildir; təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, hər il yalnız dörd və ya beş iş Məhkəməyə təqdim olunur. Digər tərəfdən, çox az hallarda istifadə olunan Daimi arbitraj məhkəməsindən başqa, beynəlxalq mübahisələri həll etmək üçün yeganə universal və daimi məhkəmə orqanıdır. 3-cü fəsildə göstərmişdik ki, Beynəlxalq Məhkəmə beynəlxalq hüququn inkişafına əhəmiyyətli töhfə vermişdir.

Məhkəmə Baş Assambleya və Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən seçilən müxtəlif dövlətlərin vətəndaşı olan on beş hakimdən ibarətdir. Hakimliyə namizədlər Daimi arbitraj məhkəməsinin milli qrupları tərəfindən irəli sürülür. Bundan əlavə, mübahisənin hər bir tərəfi, Məhkəmənin tərkibində onun vətəndaşı yoxdursa, həmin mübahisənin həlli müddətinə ad hoc hakim təyin edə bilər.

Məhkəmənin tərkibi “dünyanın əsas hüquqi sistemlərini təmsil etməlidir”. Hakimlər yüksək əxlaqi keyfiyyətərə malik olmalı, ya öz ölkələrində ən yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin edilməsi üçün irəli sürülən tələblərə cavab verməli, ya da beynəlxalq hüquq sahəsində tanınmış nüfuzlu hüquqşünas olmalıdırlar” (Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun 2-ci maddəsi).

1982-ci ilə qədər Beynəlxalq Məhkəmə işlərə tam tərkibdə baxırdı. Sonralar isə Mərkəzi Şərq haqqında işdən başlayaraq, Məhkəmənin Statutunun 26-ci maddəsinə uyğun olaraq, mübahisələr baxılmaq üçün üç və ya daha çox hakimdən ibarət Palataya təqdim olunmağa başladı.

Məhkəməyə müraciət etmək imkanı. Beynəlxalq Məhkəmə Birləşmiş Millətlər

Təşkilatının əsas orqanlarından biridir və onun Statutu BMT Nizamnaməsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri ipso facto Statutunun iştirakçılarıdır və ona görə də müəyyən mübahisənin həlli üçün Məhkəməyə müraciət edə bilərlər (Statutun 35-ci maddəsi). BMT-nin üzvü olmayan dövlətlər də Statutun iştirakçısı ola bilər; Statutun iştirakçısı olmayan dövlətlər isə Təhlükəsizlik Şurasının müəyyən etdiyi şərtlərlə Məhkəməyə müraciət edə bilərlər (35-ci maddənin 2-ci hissəsi); məsələn, 1949-cu ildə Albaniya ilə (*Korfu kanalı işi*) və 1988-ci ildə Nauru ilə belə olmuşdu. Lakin arbitrajdan fərqli olaraq, “yalnız dövlətlər Məhkəmə qarşısındakı işlərin tərəfi ola bilər” (Statutun 34-cü maddəsi). Doğrudur, BMT-nin Baş Assambleyası, Təhlükəsizlik Şurası, Beynəlxalq atom enerjisi agentliyi (MAQATE) və Ümumdünya Poçt İttifaqından başqa, bütün ixtisaslaşmış təsisatlar

Məhkəmədən məsləhət xarakterli rəy verməyi xahiş edə bilər. Qeyd edilməlidir ki, Məhkəməyə müraciət edə bilmək məsələsi yurisdiksiya məsələsindən tamamilə ayrılır. Əgər dövlət Statutun iştirakçısıdırsa, yaxud Baş Assambleya və Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən müəyyən olunmuş şərtləri başqa cür yerinə yetirmişsə, o halda potensial baxımından bu dövlətin istənilən mübahisəni Məhkəməyə vermək imkanı vardır. Məhkəmənin, ona təqdim olunmuş konkret mübahisəni həll edə bilib-bilməməsi isə daha bir məsələdən – həmin mübahisənin bütün tərəflərinin Məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul edib-etməməsindən asılıdır. Statuta tək cə imza atılması hələ Məhkəməyə yurisdiksiya vermir; dövlət Məhkəmənin yurisdiksiyasını ayrıca tanımalıdır.

Mübahisə ilə bağlı işlərin məhkəmənin icatına qəbul edilməsi. Məhkəmə öz yurisdiksiyasını həyata keçirməzdən qabaq ona təqdim olunmuş mübahisə *məqbul hesab olunmalıdır*, yəni icraata götürülmüş elan olunmalıdır. Müəyyən hallarda Məhkəmə öz yurisdiksiyasını həyata keçirməkdən imtina edə bilər. İş öz icraatına götürmək üçün Məhkəmə, birincisi, mübahisənin *hüquqi mübahisə* olduğunu müəyyən etməlidir, yəni əmin olmalıdır ki, mübahisə beynəlxalq hüququn prinsip və normaları tətbiq olunmaqla həll edilə bilər; ikincisi, Məhkəmə müəyyən etməlidir ki, onun bu işə baxmaq üçün yurisdiksiyası vardır.

Mübahisənin “siyasi nəticələr” doğurması (*Cənub-qərbi Afrika işi, ilkin etirazlar mərhələsi*, 1962-ci il), “siyasi” aspektlərə malik olması (*Nikaraqua/Honduras işi*), Təhlükəsizlik Şurasının həmin mübahisənin başqa bir aspekti ilə məşğul olması (*Nikaraqua işi*) onun hüquqi mübahisə olunmasına heç də xələl gətirmir. Lakin Təhlükəsizlik Şurasının bütövlükdə mübahisə ilə bağlı BMT Nizamnaməsi əsasında müvafiq konkret tədbirlər gördüyü halda, Məhkəmə yurisdiksiyasını həyata keçirməkdən boyun qaçırmalıdır (*Lokerbi işi – Liviya/Böyük Britaniya*, 1992-ci il).

Müvəqqəti müdafiə tədbirləri. Məhkəmənin Statutunun 41-ci maddəsinə görə, yurisdiksiya məsələsini həll etməzdən qabaq, Məhkəmə “tərəflərdən hər hansı birinin müvafiq hüquqlarını qoruyub saxlamaq üçün görməli olan istənilən müvəqqəti xarakterli tədbirləri göstərə bilər”. Məhkəmənin verdiyi bu cür göstərişlər məcburi qüvvəyə malik deyildir. Məhkəmənin müvəqqəti tədbirlər göstərməsi o prinsipə əsaslanır ki, Məhkəmə tərəfindən mübahisəyə baxılana qədər, tərəflərdən birinin mübahisənin mahiyyətinə toxunan istənilən hərəkəti mübahisənin digər tərəfinə münasibətdə onun hüquqi mövqeyini yaxşılaşdırma bilməz. Əksər işlərdə Məhkəmə müvəqqəti müdafiə tədbirləri göstərməkdən imtina etmişdir (*Nüvə sınaqları*

haqqında iş (1973-cü il), *Tehran girovları haqqında iş* (ABŞ/İran – 1980-cı il), *Lokebi işi*, *Yaşıl zolaq işi* (Finlandiya/Danimarka – 1992-ci il) və s.). Lakin 1993-cü ildə *Bosniya və Herseqovina/Yuqoslaviya işində* Məhkəmə göstərmişdi ki, Yuqoslaviya Bosniya və Herseqovinaya qarşı genosid aktları törətməkdən çəkinməlidir.

Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyası. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, dövlət öz beynəlxalq mübahisəsini həll etməyə, - xüsusilə üçüncü tərəfin vasitəsilə, - məcbur edilə bilməz. Bu o deməkdir ki, Beynəlxalq Məhkəmənin mübahisə ilə bağlı işlərdə yurisdiksiyası dövlətlərin razılığından asılıdır.

Hər hansı üçüncü dövlətin beynəlxalq öhdəlikləri iki dövlət – iddiaçı və cavabdeh arasındakı mübahisənin predmeti ilə sıx bağlıdırsa, Məhkəmə həmin üçüncü dövlətin də razılığı olmadan bu mübahisəyə baxa bilməz.

Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyasına razılığı dövlət müxtəlif yollarla verə bilər.

1. Ad hoc razılıq.

Statutun 36-cı maddəsinin 1-ci hissəsində deyilir ki, Məhkəmə “tərəflərin ona təqdim etdiyi bütün işlər” üzərində yurisdiksiyaya malikdir. Məhkəmənin yurisdiksiyasına ad hoc razılıq konkret mübahisə ilə bağlı tərəflərin aydın ifadə olunmuş razılıq formasıdır. Ad hoc razılığın klassik metodu tərəflərin konkret məsələnin Məhkəməyə verilməsi haqqında xüsusi razılaşmasıdır (buna kompromis deyilir). Buna misal olaraq, *Salvador/Honduras işini* (1987-ci il) və *Qabçikovo-Nadmaroş işini* (Slovakiya/Macaristan, 1997-ci il) göstərmək olar.

2. Posthoc razılıq (forum prorogatum).

Bəzən belə olur ki, Məhkəmə bir dövlətin birtərəfli ərizəsinə baxarkən, “cavabdeh” dövlət birbaşa və ya dolayı yolla Məhkəmənin bu işə baxmasına öz razılığını bildirir. Buna post hoc razılığı deyilir. Məsələn, *Korfu kanalı işində* (1949-cu il) Böyük Britaniyanın Məhkəməyə ərizəsindən sonra Almaniya məktub vasitəsilə öz razılığını bildirmişdi.

3. Ante hoc razılıq – müqavilələr vasitəsilə.

Statutun 36-cı maddəsinin 1-ci hissəsinə görə, Məhkəmə qüvvədə olan müqavilələrdə xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuş bütün məsələlər üzərində yurisdiksiyaya malikdir. Bir sıra çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələrə onların predmeti üzrə Beynəlxalq Məhkəməyə qabaqcadan yurisdiksiya verən müddəalar daxil edilmişdir. Müəyyən mənada bu, “məcburi” yurisdiksiyanın bir

formasındır. Dövlət əgər bu yurisdiksiya müddəasını qəbul etmişsə və ona qeyd-şərt etməmişsə, müqavilənin tətbiqi və ya təfsiri ilə bağlı mübahisə ortaya çıxdıqda, digər iştirakçı dövlətin iddia ərizəsi əsasında Məhkəmənin yurisdiksiyasına tabe olmalıdır. Məsələn, *Bosniya və Herseqovina/Yuqoslaviya işi* Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın IX maddəsi əsasında Məhkəməyə verilmişdi.

4. *Ante hoc razılıq – xüsusi bəyanat vasitəsilə.*

Statutun 36-cı maddəsinin 2-ci hissəsinə görə, dövlətlər qabaqcadan Məhkəmənin yurisdiksiyasını tanıya bilər. Bu barədə dövlət *Qəbuletmə haqqında xüsusi bəyanat* qəbul edir və onu BMT-nin Baş Katibinə saxlanmağa verir. Bundan sonra həmin dövlət, Məhkəmənin yurisdiksiyasını bu andan əvvəl və ya sonra qəbul etmiş bütün digər dövlətlərə münasibətdə Beynəlxalq Məhkəmənin məcburi yurisdiksiyasını tanımış sayılır. Bu, beynəlxalq məhkəmələr üçün səciyyəvi olan *seçmə sistem* adlanır (optional system). İndiyə qədər Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyasını bu qaydada cəmi – 64 dövlət (keçmiş sovet respublikalarından Estoniya və Gürcüstan) tanımışdır.

Məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul etmə haqqında bəyanat şərtsiz və müəyyən qeyd-şərtlə verilə bilər. Qeyd-şərtlər müxtəlif cür olur:

a) müəyyən məsələ ilə, məsələn quru və ya dəniz sərhədləri ilə bağlı mübahisələrə Məhkəmə baxa bilməz (məsələn, Filippin öz kontinental şelfi ilə bağlı mümkün mübahisələri Məhkəmənin yurisdiksiyasından kənarda saxlamışdır);

b) *ratione temporis* qeyd-şərtlər – bəyanatda müəyyən müddət göstərilir ki, yalnız bu müddət ərzində Məhkəmə yurisdiksiyaya malik olur; Bu müddət (3 ya 5 il) hər dəfə yenidən təzələyə bilər (məsələn, Danimarka belə qeyd-şərt etmişdir).

c) “avtomatik” və ya “dövlətin öz mühakiməsinə əsaslanan” qeyd şərtlər.

Bəzi dövlətlər öz bəyanatlarında belə bir qeyd-şərt etmişlər ki, dövlətdaxili məsələlərdən irəli gələn mübahisələr məhkəmənin yurisdiksiyasına aid deyildir və həm də dövlətdaxili məsələnin nə olduğunu dövlət hər bir halda özü müəyyən edəcəkdir. Məsələn, Fransa öz bəyanatında belə bir qeyd-şərt etmişdir ki, “Fransa Respublikası Hökumətinin özü başa düşdüyü kimi, əsas etibarilə, milli yurisdiksiya çərçivəsində olan məsələlərə aid bütün mübahisələr” Məhkəmənin yurisdiksiyasına tabe olmayacaqdır.

Bu cür qeyd-şərtlər birmənalı şəkildə qəbul edilə bilməz və haqlı olaraq bir sıra işlərdə ayrı-ayrı hakimlər tərəfindən qeyri-qanuni və etibarsız hesab edilmişdir. Əsas kimi burada Statutun 36-cı maddəsinin 6-cı hissəsi göstərilir; həmin maddədə deyilir ki, “Məhkəmə öz yurisdiksiyasının hədlərini özü müəyyən edir”.

Məhkəmənin yurisdiksiyası ilə bağlı daha bir məsələni bilmək lazımdır. Statutun 62-ci və 63-cü maddələrinə müvafiq olaraq, hər hansı üçüncü dövlət iki dövlət arasındakı icraata *müdaxilə* edə bilər. 63-cü maddəyə görə, üçüncü dövlət, əgər mübahisə onun iştirakçısı olduğu müqavilənin təfsiri ilə bağlıdırsa, məhkəmə icraatına müdaxilə etmək hüququna malikdir (məsələn, *Haya de la Torre işində* (1951-ci il) belə olmuşdu).

62-cı maddədə isə göstərilir ki, üçüncü dövlət, əgər onun məhkəmə tərəfindən baxılan mübahisədə hüquqi xarakterli marağı varsa, müdaxilə etmək üçün icazə istəyə bilər (məsələn, *Quru, ada və dəniz sərhədləri mübahisəsi işində* (1992-ci il) Məhkəmə Nikaraqua dövlətinə Salvador və Honduras arasındakı mübahisənin müəyyən aspektləri ilə bağlı müdaxilə etməyə icazə vermişdi).

İcraata müdaxilə etmək istəyən dövlət sübut etməlidir ki, konkret mübahisə onun hüquqi xarakterli marağına toxuna bilər. Üçüncü dövlətin müdaxiləsi mübahisənin tərəflərinin razılığından asılı deyildir. Bu barədə qərarı Məhkəmə özü çıxarır. Müdaxilə edən dövlət icraatın iştirakçısı olmur və Məhkəmənin son qərarı onun üçün məcburi deyildir.

Məhkəmənin məsləhət xarakterli rəyləri. BMT Nizamnaməsinin 96-cı maddəsinə və Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun IV fəslinə uyğun olaraq, Beynəlxalq Məhkəməsi BMT Baş Assambleyasının, Təhlükəsizlik Şurasının, İqtisadi və Sosial Şuranın, Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyinin və ixtisaslaşdırılmış təsisatların (Ümumdünya Poçt İttifaqından başqa) xahişi ilə istənilən hüquqi məsələ üzrə məsləhət xarakterli rəy verə bilər. Dövlətlər məsləhət xarakterli rəy xahiş edə bilməzlər, lakin onlar beynəlxalq orqan və ya təşkilatlarla yanaşı, bu cür icraatda iştirak edə bilərlər. Məsləhət xarakterli rəylər hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşımır. Bununla belə, Beynəlxalq Məhkəmənin çıxardığı bir sıra məsləhət xarakterli rəylər beynəlxalq hüquq elmi və təcrübəsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Bunlar aşağıdakılardır: *Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyaya qeyd-şərtlər haqqında iş* (1951-ci il); *Birləşmiş Millətlərin müəyyən xərcləri haqqında iş* (1962-ci il);

Namibiya işi (1971-ci il), Qərbi Sahara işi (1975-ci il), Nüvə silahı ilə hədələməyin və ya onun tətbiqinin qanuniliyi haqqında iş (1996-cı il).

